

**İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ ENSTİTÜSÜ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ ANABİLİM DALI**

**ATATÜRK DÖNEMİNDE DEVLETÇİLİK MODELİNİN
HAZIRLIK VE BAŞLANGIÇ EVRESİNDE
TÜRKİYE-SOVYETLER BİRLİĞİ İLİŞKİLERİ (1930-1934)**

**YÜKSEK LİSANS TEZİ
Hakan KAYA**

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Sabahattin ÖZEL

İstanbul, 2008

**İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ ENSTİTÜSÜ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ ANABİLİM DALI**

**ATATÜRK DÖNEMİNDE DEVLETÇİLİK MODELİNİN
HAZIRLIK VE BAŞLANGIÇ EVRESİNDE
TÜRKİYE-SOVYETLER BİRLİĞİ İLİŞKİLERİ (1930-1934)**

**YÜKSEK LİSANS TEZİ
Hakan KAYA
2901060009**

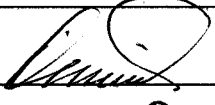

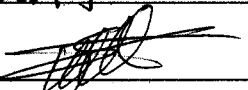
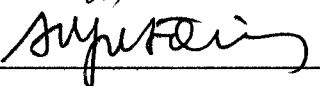
Tez Danışmanı: Prof. Dr. Sabahattin ÖZEL

İstanbul, 2008

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ ENSTİTÜSÜ
MÜDÜRLÜĞÜ

TEZ ONAYI

ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ Bilim Dalında 2901060009 numaralı Hakan KAYA'nın hazırladığı "Atatürk Döneminde Devletçilik Modelinin Hazırlık ve Başlangıç Evresinde Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri (1930-1934)" konulu **YÜKSEK LİSANS** ile ilgili **Tez Savunma Sınavı**, İ.Ü. Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliği'nin 10./28.Maddesi uyarınca 28.08.2008..... günü saat 10.30 de yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda aday tezininKabulü.....'ne* **OYBİRLİĞİ/ OYÇOKLUĞU** ile karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	KANAATİ(*)	İMZA
Prof.Dr. Sabahattin ÖZEL	Kabul	
Yrd. Doç. Dr. Aynur SOYDAN ERDEMİR	Kabul	
Yrd. Doç. Dr. Mustafa AYDIN	Kabul	
Yrd. Doç. Dr. Sami İNSAL	Kabul	
Yrd. Doç. Dr. Ali Fuat ÖRENÇ	Kabul	

YEMİN METNİ

“Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum Atatürk Döneminde Devletçilik Modelinin Hazırlık ve Başlangıç Evresinde Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri (1930-1934) adlı çalışmanın, tarafımda, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı bir yardıma başvurulmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin bibliyografyada gösterilenlerden oluştuğundan, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.”

28.08.2008

Hakan KAYA

T.C YÜKSEKÖĞRETİM KURULU TEZ MERKEZİ
TEZ VERİ GİRİŞ FORMU

Referans No **318989**
Yazar Adı / Soyadı **Hakan Kaya**
Uyruğu / T.C.Kimlik No **T.C. 27805434250**
Telefon / Cep Telefonu / e-Posta **2163271104 5323341116 hkaya@dogus.edu.tr**
Tezin Dili **Türkçe**
Tezin Özgün Adı **Atatürk Döneminde Devletçilik Modelinin Hazırlık ve Başlangıç Evresinde Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri (1930-1934)**
Tezin Tercümesi **The Relations Between Turkey And The Soviet Union At The Preparation And The Initial Stage Of The Model Of etatism During The Period Of Atatürk (1930-1934)**
Konu Başlıkları
Üniversite **İstanbul Üniversitesi**
Enstitü / Hastane **Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü**
Anabilim Dalı **Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Anabilim Dalı**
Bilim Dalı / Bölüm **Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bilim Dalı**
Tez Türü **Yüksek Lisans**
Yılı **2008**
Sayfa **- - - 179**
Tez Danışmanları **Prof. Dr. Sabahattin Özel**
Dizin Terimleri
Önerilen Dizin Terimleri
Kısıtlama / Kısıt Süresi **Yok**

Yukarıda başlığı yazılı olan tezimin, ilgilenenlerin incelemesine sunulmak üzere Yükseköğretim Kurulu Tez Merkezi tarafından arşivlenmesi, kağıt, mikroform veya elektronik formatta, internet dahil olmak üzere her türlü ortamda tamamen veya kısmen çoğaltılması, ödünç verilmesi, dağıtımı ve yayımı için, tezimle ilgili fikri mülkiyet haklarım saklı kalmak üzere hiçbir ücret (royalty) ve erteleme talep etmeksizin izin verdiğimi beyan ederim.

05.09.2008

İmza:.....

Yazdır

YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
Tezlerin Çoğaltılması ve Yayımı İçin İzin Belgesi

(2006 yılı öncesi tezler için doldurulacaktır.)

Aşağıda başlığı yazılı olan tezin/tezlerimin ilgilenenlerin incelemesine sunulmak üzere Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi tarafından arşivlenmesi, kağıt, mikroform veya elektronik formatta, internet dahil olmak üzere her türlü ortamda tamamen veya kısmen çoğaltılması, ödünç verilmesi, dağıtımı ve yayımı için, tezimle ilgili fikri mülkiyet haklarım saklı kalmak üzere hiçbir ücret ve erteleme talep etmeksizin izin verdiğimi beyan ederim.

28..08/2008

İmza

Tez Sahibinin Adı Soyadı

Hakan KAYA

T.C. Kimlik No

27805434250

E-Mail Adresi

hkaya@dogus.edu.tr

Posta Adresi

Acıbadem, Zeamet Sokak No.: 21 Kadıköy-İstanbul (34722)

Üniversite

T.C. İstanbul Üniversitesi

Enstitü

Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi

Danışman/lar

Prof. Dr. Sabahattin ÖZEL

Tez Numarası

Tez Yılı

2008

Tez Adı

ATATÜRK DÖNEMİNDE DEVLETÇİLİK MODELİNİN
HAZIRLIK VE BAŞLANGIÇ EVRESİNDE
TÜRKİYE-SOVYETLER BİRLİĞİ İLİŞKİLERİ (1930-1934)

-İzin Formu imzalandıktan sonra, 0312 298 74 53 numaralı faks numarasına Nüfus Cüzdanı örneği ile beraber gönderilmelidir.

veya

-İzin Formu imzalandıktan sonra, Nüfus Cüzdanı örneği ile beraber bilgisayarda taranarak dokuman@yok.gov.tr e-posta adresine gönderilmelidir.

veya

-İzin Formu imzalandıktan sonra, Nüfus Cüzdanı örneği ile beraber Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı Yayın ve Dokümantasyon Dairesi 06539 Bilkent – Ankara adresine posta ile gönderilmelidir.

KAYNAK: <http://tez2.yok.gov.tr/tezjsimgcss/izinbelgesiform.doc>

ÖZET

Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı İmparatorluğu'ndan yetersiz bir ekonomik miras devralmıştı. Fakat 1923 yılında toplanan İzmir İktisat Kongresi'nde, kurulan yeni devletin ekonomik modeli kararlaştırılmış ve Lozan Barış Andlaşması'nın ekonomik sınırlandırmalarına rağmen 1930 yılına kadar sürdürülecek liberal bir dönemin başladığına işaret edilmiş ve özel sektörün öncülüğünü esas alan bir politika uygulanmıştı. Buna karşın dönemin olumsuz koşulları nedeniyle ekonomide beklenen gelişme sağlanamamıştı. Bunun üzerine 1930 yılından itibaren siyasi, ekonomik ve toplumsal boyutları daha sık tartışma konusu edilen devletçilik modeline geçilmişti. Bu modelle ekonomide olumlu sonuçlar alınmış, hedeflenen sanayi hamlesi gerçekleştirilmişti.

1923-1930 dönemi içerisinde Türkiye ile Sovyetler Birliği kendi siyasi ve ekonomik iç dinamiklerini oluşturmaya ve belli düzenlemeler yapmaya çalışırken; devletlerarası ilişkilerini de geliştirmişlerdi. İki ülke yetkilileri oluşturulan çeşitli platformlarda bir araya gelerek, siyasi ve ekonomik işbirliğine girme çabalarını yapılan andlaşmalarla ortaya koymaya çalışmışlardı. Çalışmanın esasını teşkil eden 1930-1934 yılları arasındaki ilişkiler ise daha hızlı gelişme göstermiş; siyasi alanda karşılıklı andlaşma ve protokollerle ikili ilişkiler geliştirilmeye çalışılırken diğer taraftan da uluslararası platformlarda iki ülke birbirlerinin tezlerini desteklemişlerdi. Türkiye ve Sovyetler Birliği iktisadi alanda ise karşılıklı ticaret andlaşmaları ve ziyaret gezileri düzenleyerek ekonomik gelişmeler sağlamaya çalışmışlardı. Siyasi ve ekonomik bu gelişmelerle birlikte, sosyal ve kültürel alanlarda etkileşim sağlanarak devletlerin ve halkların birbirlerine karşı güven ve dostluk duygularının artırılması sağlanmaya çalışılmıştı.

Yukarıda anlatılmaya çalışılan genel çerçeve içerisinde bu çalışmada daha detaylı olarak Türkiye'de devletçilik politikalarının hazırlık ve başlangıç evresinde Türkiye-Sovyetler Birliği ilişkilerinde 1930-1934 yılları arasındaki gelişmelerin incelenmesi amaçlanmıştır.

ABSTRACT

The Turkish Republic has taken over a government with deficient economy from Ottoman Empire. Yet, in 1923 İzmir Economy Congress the economic model of the new government has been decided and despite the economical limitations of Treaty of Lausanne, it has been indicated that a liberal period started and a policy under the consideration of pioneer of private sector which will long until 1930 has been applied. Hereupon, since 1930, etatism model of which political, economic, and social dimensions are contestable, has been acknowledged. Through this model, favourable results in economy occurred and industrial targets have been achieved.

Between 1923- 1930 The Soviet Union and Turkey had developed their international relations while they were forming their own political and economic dynamics and making particular arrangements. Authorized people of two countries came together and tried to display political and economic cooperation agreements. Thus, particularly the relations between the years 1930-1934 came surprisingly and consequently while the relations of these two countries have been improved, on the other hand, they supported each other's thesis in political area. In economic area they aimed to have economic improvements with commercial treaties and visitations. Besides these economic and political developments, it has been aimed that the people of two countries would have social and cultural interaction and so confidence and friendship would be supplied between the people of two countries.

Considering these mentioned relations of two countries, in this work, the developments of the relation of Turkey which is at the initial stage of the policy of etatism and The Soviet Union between 1930-1934 will be discussed.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	vi
ABSTRACT	vii
İÇİNDEKİLER.....	viii
ÖNSÖZ	xii
KISALTMALAR.....	xiv
GİRİŞ.....	1
I. BİRİNCİ BÖLÜM	
TÜRKİYE CUMHURİYETİ’NİN İKTİSADİ KALKINMA	
POLİTİKASININ OLUŞTURULMASI SÜRECİ VE	
TÜRKİYE-SOVYETLER BİRLİĞİ İLİŞKİLERİ (1923-1930).....	11
A. TÜRKİYE’NİN MİLLİ İKTİSAT POLİTİKASININ	
BELİRLENMESİ SÜRECİ.....	11
1. Türkiye Cumhuriyeti’nin Osmanlı Devleti’nden Devraldığı	
İktisadi Yapı	11
2. İzmir İktisat Kongresi (17 Şubat-4 Mart 1923).....	13
3. Lozan Barış Andlaşması’nın Ekonomik Hükümleri	16
4. Yeni Siyasi Yapılanma İçerisinde Farklı Ekonomik Görüşler.....	19
a) Cumhuriyet Halk Fırkası [Partisi]’nin Kurulması ve	
Dokuz Umde [İlke] İçinde Belirlenen İktisadi Görüşler	19
b) Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının [Partisi] Kurulması ve Parti	
Programının Ekonomik Hükümleri	20
5. İktisat Politikasını Düzenleyici ve Yönlendirici Kurumların	
Kurulması	23
a) Devletin Kurduğu Kurumlar.....	23
(1) Âli İktisat Meclisi (25 Haziran 1927)	23
(2) İktisat Bakanlığı’nın Kurulması (1928)	24
(3) İstatistik Umumu Müdürlüğü’nün Kuruluşu (2 Haziran 1927)	25
b) Sanayicilerin Kurduğu Kurumlar	26
(1) Milli Türk Ticaret Birliği	26
(2) Ticaret ve Sanayi Odalarının Kurulması (22 Nisan 1925).....	27
(3) Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti (13 Aralık 1929).....	28
c) Bankacılık Sisteminin Genel Görünümü ve Kurulan	
Milli Bankalar	30
(1) İş Bankası’nın Kurulması (26 Ağustos 1924).....	32

(2) Sanayi ve Maadin Bankası'nın Kurulması (19 Nisan 1925).....	33
(3) Emlak ve Eytam Bankası (22 Mayıs 1926).....	35
6. İktisadi Yapının Oluşturulmasıyla İlgili Politikaların Hazırlanması Evresinde Yasal Düzenlemeler.....	36
a) Aşar Vergisi'nin Kaldırılması (17 Şubat 1925).....	36
b) Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun Süresinin Uzatılması (28 Mayıs 1927).....	37
c) Gümrük Tarifelerinin Yeniden Düzenlenmesi	38
7. 1929 Dünya Ekonomik Krizi ve Türkiye'deki Yansımaları	40
a) Dünya Ekonomik Krizi.....	40
b) Ekonomik Krizin Türkiye'deki Etkileri ve Yeni Politika Arayışları	42
B. 1923-1930 DÖNEMİNDE SOVYETLER BİRLİĞİ'NİN SİYASİ VE EKONOMİK YAPISININ GENEL GÖRÜNÜMÜ	44
1. Bolşevik İhtilali Ertesinde Sovyetler Birliği'nin Siyasi Yapılanması.....	44
a) Sovyetler Birliği'nin İç Siyasetindeki Gelişmeler.....	44
b) Sovyetler Birliği'nin Dış Siyasetindeki Gelişmeler	47
2. Sovyetler Birliği Ekonomisinde Yeni Politika Arayışları	49
a) Şubat 1917'den Ağustos 1918'e Kadar Devlet Kapitalizmi Dönemi (1917-1918)	49
b) İç Savaş'ın Başlangıcından Bitişine Kadar Savaş Komünizmi Dönemi (1918-1921).....	49
c) 1921-1928 Yılları Arasında Yeni İktisat Siyaseti (NEP) Dönemi	52
d) 1928-1929 Yıllarında Başlayan Beş Yıllık Planlar Dönemi	55
C. TÜRKİYE-SOVYETLER BİRLİĞİ İLİŞKİLERİ (1923-1930).....	57
1. Sovyetler Birliği Büyükelçisi Aralof'un İzmir İktisat Kongresi'ne Katılması (1923)	57
2. Türkiye ve Sovyetler Birliği'nin Lozan Barış Konferansı'na Davet Edilmeleri Süreci ve Konferans'da İki Ülkenin Tutumları	59
3. Türkiye-Sovyetler Birliği Saldırmazlık Paketi'nin İmzalanması (17 Aralık 1925)	64
4. İkili Ticari İlişkilerin Geliştirilmesi Sürecinde 11 Mart 1927 Tarihli Ticaret ve Seyrisefain Andlaşması'nın İmzalanması	66
5. 1928 Cenevre Silahsızlanma Konferansı'nda İkili İlişkileri Dahilinde Türkiye ve Sovyetler Birliği'nin Tutumları.....	68
6. Uluslararası Alandaki Gelişmelerin İkili İlişkilere Yansıması ve Türkiye'nin Litvinof Protokolü'ne Katılması (1 Nisan 1929).....	69
7. Sovyetler Birliği Dışişleri Komiseri Karahan'ın Ankara Ziyareti (13-17 Aralık 1929) ve 1925 Tarihli Saldırmazlık Paketi'nin Uzatılması.....	71

II. İKİNCİ BÖLÜM

DEVLETÇİLİK POLİTİKALARININ HAZIRLIK EVRESİNDE TÜRKİYE-SOYETLER BİRLİĞİ İLİŞKİLERİ (1930-1934) 73

A. İKTİSADİ KALKINMA HAMLESİ OLAN DEVLETÇİLİK POLİTİKASININ OLUŞUM SÜRECİ..... 73

1. Devletçiliğin Anlamı, Amacı ve Kapsamı 73
2. Devletçilik Politikasına Geçişin Nedenleri 79
3. Devletçilik Politikaları Öncesinde Sanayi Politikası Arayışları 80
 - a) Şakir [Kesebir] Planı 80
 - b) Ahmet Şerif [Önay] Bey'in Planla İlgili Girişimleri 82
4. Siyasal Partileşme Olgusu Etrafında İktisadi Görüşlerin Tartışılması..... 84
 - a) Serbest Cumhuriyet Fırkası [Partisi]'nin Kurulması (9 Ağustos 1930)
ve İktisadi Yapılanmaya Bakışı..... 84
 - b) İsmet [İnönü] Paşa'nın Sivas Nutku ve Demiryolu Politikasının
İktisadi Öneminin Artması (30 Ağustos 1930)..... 87
5. Mustafa Kemal [Atatürk] Paşa'nın Yurt Gezisinin İktisadi
Politika Arayışlarına Etkisi (Kasım 1930-Mart 1931) 88
6. Yerli Sanayinin Gelişimi İçin Açılan Sergiler ve Yapılan Kongreler 91
 - a) Milli Sanayi Numunesi Sergisi (21 Nisan 1930) 91
 - b) 1930 Sanayi Kongresi (22 Nisan 1930)..... 94
 - c) 1931 Birinci Ziraat Kongresi (14 Ocak 1931) 96
 - d) İhraç Ürünleri Bazında Örgütlenmiş Uzmanlık Kongreleri..... 98
7. Banka ve Para Konusunda Devletçilik Politikaları Dahilinde Yapılan
Düzenlemeler 102
 - a) T.C. Merkez Bankası (20 Eylül 1931) 102
 - b) Devlet Sanayi Ofisi (3 Temmuz 1932) 107
 - c) Türkiye Sanayi Kredi Bankası (7 Temmuz 1932) 108
 - d) Sümerbank (3 Haziran 1933)..... 110

B. YENİ İKTİSADİ KALKINMA MODELİNİN OLUŞUM SÜRECİNDE SOYETLER BİRLİĞİ İLE YAPILAN İŞ BİRLİĞİ 111

1. Türkiye Cumhuriyeti-Sovyetler Birliği Siyasi İlişkileri 111
 - a) Siyasi Gelişmelerin İkili İlişkilere Yansıması..... 111
 - (1) Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü [Aras] Bey'in Moskova
Ziyareti (20 Eylül-7 Ekim 1930) 111
 - (2) Türkiye-Sovyetler Birliği Arasında Deniz Kuvvetleri'nin
Sınırlandırılmasına İlişkin Protokol (7 Mart 1931) 114
 - (3) 1925 Tarihli Türkiye-Sovyetler Birliği Saldırmazlık Paketi'nin
İki Yıl İçin Uzatılmasına İlişkin Protokol (30 Ekim 1931)..... 116
 - (4) Türkiye Cumhuriyeti'nin 10. Kuruluş Yılı Kutlamaları Nedeniyle
Rus Heyeti'nin Ziyareti (1933)..... 118
 - b) Çok Taraflı Andlaşmalar İçinde İkili İlişkiler 122

(1) 1930 Tarihinden Sonra Toplanan Silahsızlanma Konferanslarında İkili İlişkilerin Gelişimi	122
(2) Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne Girmesi (18 Temmuz 1932) ve Sovyetler Birliği'nin Bu Konu Hakkında Tutumu.....	124
(3) Saldırının Tanımı Andlaşması'nda Türkiye ve Sovyetler Birliği'nin Görüşleri (1933)	127
2. Türkiye Cumhuriyeti ve Sovyetler Birliği Arasındaki Ekonomik İlişkiler	129
a) Türkiye-Sovyetler Birliği Ticaret Andlaşması'nın İmzalanmasının Ekonomik İlişkilere Etkisi (16 Mart 1931)	129
b) İsmet [İnönü] Paşa'nın Sovyetler Birliği'ne Yaptığı Gezinin İktisat Politikalarına Etkisi (25 Nisan-10 Mayıs 1932).....	133
c) Rus Uzmanların Türkiye'deki Sanayi Alanlarında Yaptığı İncelemeler (12 Ağustos-1 Kasım 1932).....	139
d) Rus Uzmanların Hazırladığı Sanayi Raporu (1932)	145
e) Türk Uzmanların Sovyetler Birliği'nde Yaptığı Sanayi İnceleme Gezisi (1933)	147
f) Türk Sanayisinde Çalıştırılmak Üzere Sovyetler Birliği'ne Gönderilen Stajyerler (1933)	149
3. Türkiye Cumhuriyeti ile Sovyetler Birliği Arasındaki Sosyal ve Kültürel Etkileşim	150
a) İşbirliği ve Dostluk İlişkilerinin Geliştirilmesinde Spor Karşılaşmalarının Etkileri.....	150
b) Sosyal ve Kültürel Alanlardaki Diğer Gelişmeler	156
SONUÇ	161
KAYNAKÇA	166

ÖNSÖZ

Bu çalışma İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü'nde yapmakta olduğumuz yüksek lisans eğitiminin tamamlanması amacıyla hocamız ve tez danışmanımız sayın Prof. Dr. Sabahattin ÖZEL tarafından belirlenmiş olan “Atatürk Döneminde Devletçilik Modelinin Hazırlık ve başlangıç Evresinde Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri (1930-1934)” konusu, bugüne kadarki eğitim ve öğretim sürecimizde elde edilen bilgiler çerçevesinde tez konumuzun belirlendiği dönemden teslim edilme sürecine kadar geçen yoğun bir çalışma sonucunda hazırlanmaya çalışılmıştır.

Çalışmamızın giriş bölümünde 1917 sonlarında Sovyet Rusya'da başlayan ihtilalin ertesinde ve Türk Kurtuluş Savaşı'nın başlangıcından Türkiye Cumhuriyeti'nin 1923 tarihinde kuruluşuna kadar geçen süre içinde Türk-Rus ilişkileri genel bir çerçeve içerisinde verilmiştir. Ardından, 1923-1930 yılları arasında hem Türkiye'de hem de Sovyetler Birliği'nde meydana gelen iç ve dış siyasi ve ekonomik gelişmeler ile birlikte, ikili ilişkilerin ne şekilde gelişme gösterdiği açıklanmaya çalışılarak 1930-1934 yılları arasındaki Türk-Rus ilişkilerini içeren tez konumuzun tarihsel gelişimi ortaya konulmuştur. Bu suretle, Türkiye Cumhuriyeti'nin gelişimi için belirlenen temel ilkelerden biri olarak gösterilen 'Devletçilik' ilkesinin oluşum sürecinde iktisadi yapıda meydana gelen değişimler ve ilerlemeler belirtilmekle birlikte çalışmamızın konusunu oluşturan yıllar içinde Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki ikili ve çok taraflı ilişkileri açık bir şekilde ortaya koyan görüşmeler, ziyaretler, incelemeler ve özellikle bunlar neticesinde yapılan anlaşmalar, süreci ve sonrasını belirlemesi açısından önem taşıdığını düşündüğümüz için özellikle ayrıntılı şekilde konu edilmiştir. Bununla birlikte iki ülke ve halkları arasında ilişkilerin şekillenmesi ve kuvvetlenmesine yardımcı olan sosyal ve kültürel etkileşim ayrı bir alt başlık halinde konuya dahil edilmiştir. Çünkü genellikle bu alanda yapılan görebildiğimiz ve elde edebildiğimiz çalışmalarda siyasi ve ekonomik yönler konu edilirken sosyal ve kültürel boyutlar ya başlık konulmadan konular içerisinde kısaca değinildiği ya da hiç dahil edilmediği gözlemlenmiştir.

Bu tez çalışması, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi belgeleri dahil, dönemin önde gelen yazılı basın kuruluşlarında (gazetelerde ve dergilerde) yer alan haberlere, o dönem içinde olayları bizzat yaşamış kişilerin aynı tarihlerde ve daha sonra ele aldıkları temel kaynak niteliğindeki kitapları ile bu konu hakkında yazılmış diğer eserlere ve çeşitli kaynaklar üzerinde yapılan araştırma ve incelemeler sonucunda yazılan makalelere dayanılarak kaleme alınmaya çalışılmıştır.

Öte yandan, yukarıda belirtmeye çalıştığımız literatür taraması ve üzerinde yapılan çalışmamız sırasında, arşiv belgeleri ile basında yer alan haberler ve bunlarla kitaplar da yer alan bilgiler arasında farklılıklar gözlemlenmiş yeri geldikçe bunlarda hem metin içinde hem de dipnotlarda belirtilmiştir. Ayrıca şunu da belirtmeliyiz ki, dönemin basın organlarında yer, kişi ve kurum isimleri bazı gün ve sayılarda farklılık göstermektedir; bu nedenle, literatürde kullanım şekilleri göz önüne alınarak bu konuya da önemle dikkat edilmiştir. Bunlarla birlikte, çalışmada kullanılan bazı deyim ve terimler tırnak içinde verilerek vurgulanmak istenmiş; gerekli görülen yerlerde kişi, kurum ve kuruluş adları dönemin özelliklerini yansıtabilmek amacıyla olduğu gibi yazılmış, ancak metinde parantez içinde bunların bugünkü kullanılan biçimleriyle karşılıkları verilmiştir.

Çalışma sırasında karşılaştığımız koşullar ve konumuzla ilgili genel bu bilgilerden sonra, çalışmamıza emeği geçen kişilere teşekkürü bir borç biliriz. Hazırlamaya çalıştığımız bu tez sırasında, konumuzun belirlenmesi, çalışma sırasındaki yol, yöntem ve bilgi kaynakları konusunda yapmış olduğu yönlendirmeler ve yazdıklarımızı kıymetli vaktini ayırarak okuduğu için hocamız ve tez danışmanımız Sayın Prof. Dr. Sabahattin ÖZEL ile lisans, yüksek lisans ve araştırma görevliliği süreçlerimizde her şeyden önce kendisinin ‘öğrencisi’ olma fırsatı tanıyan ayrıca, tüm çalışmalarımızda yol ve yöntem gösteren, bununla birlikte bilimsel ahlak anlayışı aşıl原因 kıymetli hocam Sayın Dr. Rifat UÇAROL’a minnet ve şükranlarımı sunmayı bir borç bilirim. Ayrıca, yüksek lisans eğitimimiz sürecinde hem derslerimize girerek, hemde bizimle yakından ilgilenerek engin bilgi ve deneyimlerinden istifade etmemize olanak sağlayan merhum hocamız Sayın Prof. Dr. Ali İhsan Gencer’i burda saygıyla anıyorum. Öte yandan, bugüne kadarki eğitim sürecimizde bu aşamalara gelmemizde bizden yardımlarını ve desteklerini esirgemeyen tüm hocalarımıza içtenlikle teşekkür ederim. Bu arada, çalışmada kullanmaya çalıştığımız arşiv belgelerini çıkarmada yardımlarından dolayı tüm Cumhuriyet Arşivleri Genel Müdürlüğü personeli ile Cumhuriyet Gazetesi Arşivi ve Beyazıt Devlet Kütüphanesi görevlilerine teşekkür ederim.

Hakan KAYA
Maltepe, 2008

KISALTMALAR

ABD:	Amerika Birleşik Devletleri
BCA:	Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
CHF:	Cumhuriyet Halk Fırkası [Partisi]
DSO:	Devlet Sanayi Ofisi
GOELRO:	Rusya'nın Elektrifikasyonu İçin Devlet Komisyonu
GOSPLAN:	Devlet Planlama Komisyonu
NEP:	Yeni Ekonomi Politikası
MTTC:	Milli Türk Ticaret Cemiyeti
SCF:	Serbest Cumhuriyet Fırkası [Partisi]
SSCB:	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği
STO:	Emek ve Savunma Konseyi
TBMM:	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TCMB:	Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası
TCF:	Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası [Partisi]
TDK:	Türk Dil Kurumu
TSKB:	Türkiye Sanayi Kredi Bankası
TTK:	Türk Tarih Kurumu
VESENKA:	Ulusal Ekonomi Yüksek Konseyi

GİRİŞ

Yüzyıllar boyunca Ortadoğu'yu, Balkanlar'ı, Kuzey Afrika'yı ve tüm Anadolu topraklarını elinde bulundurarak, dünyanın diğer büyük imparatorluklarının deniz aşırı sömürgelerine gidiş yollarını kontrol altına alabilecek kadar büyük bir toprak parçasına sahip olan Osmanlı İmparatorluğu, dünya diplomasisinde önemli bir rol oynamıştı. Ayrıca, İstanbul ve Çanakkale Boğazlarıyla iki büyük denizin giriş ve çıkışına egemen olması İmparatorluğun, jeopolitik ve jeostratejik önemini de artırmıştı.

XX. yüzyılın başlarında, Osmanlı İmparatorluğu'nun en önemli askeri ve siyasi olayları olan Trablusgarp ve Balkan Savaşları, Birinci Dünya Savaşı, Mondros Ateşkes Andlaşması sonrasında yurdun dört bir yanının işgal edilmesi ve Sevr Andlaşması ayrıca, Pan-İslamizm, Pan-Türkizm gibi fikir akımları, Ermeni sorunu ile zararlı faaliyet gösteren cemiyetlerin kurulması, XIX. yüzyılın getirdiği bunalımı körüklemişti.

Siyasi ve jeopolitik durumu bu denli kritik noktada olan bir İmparatorluğun ekonomik yapısı da XX. yüzyılın başı itibariyle hiç iç açıcı bir durumda değildi. Genç Türkler, 1908 yılında II. Abdülhamit'i devirdikleri zaman, Osmanlı ekonomisi tam anlamı ile iflas etmişti. İkinci Meşrutiyet döneminde, Trablusgarp ve Balkan Savaşları'nda yenilginin getirdiği felaketler, toprak kaybı yanında Anadolu-Trakya topraklarına akan milyonlarca göçmenin (XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde Anadolu'da 8-9 milyon insan yaşarken Birinci Dünya Savaşı öncesinde bu rakam 16-17 milyona yükselmiştir.) yarattığı ekonomik bunalım sonucunda toplum milliyetçi girişimlere sahne olmuştu. Ayrıca, azınlıklara ve Avrupalılara karşı yerli malı kullanma kampanyaları milliyetçi hareketin egemenlik kazanacağını göstermişti. Bununla birlikte, Maliye Bakanı Cavid Bey tarzı liberalizm'den, iktisadın Bismarck'ı olan Friederich List doğrultusunda, İkinci Meşrutiyet döneminde milliyetçi hareketin bir yansıması ve milli burjuva yaratılmasına yönelik bir düşünce hareketi olarak ortaya çıkan 'Milli İktisat' politikası gündeme getirilmişti. Fakat, bu iktisat politikası da ülkeyi ekonomik sıkıntılardan kurtaramamış, var olan ekonomik bağımlılıklar

(Kapitülasyonların ekonomik boyutu, Düyunu Umumiye, Reji İdaresi vb.) ülkede içinden çıkılmaz güçlükler doğurmuştu¹.

Bu olumsuz koşullar altında, bölgesel kurtuluş hareketlerinden, 19 Mayıs 1919 tarihinde Mustafa Kemal [Atatürk] Paşa önderliğinde topyekün bir ‘Kurtuluş Savaşı’na geçilerek, batılı devletlerle ve onların sevk ve idaresindeki Yunanistan’la ayrıca, İstanbul’da itilaf ordularının himayesinde bulunan padişah hükümetiyle, 1923’te tam bağımsız, kayıtsız şartsız millet egemenliğine dayanan ve Misak-ı Milli ile sınırları çizilmiş yeni bir Türk devleti kurulana kadar savaşa devam edilmişti.

Milli egemenlik düşüncesi Milli Mücadelenin hazırlık aşamasında [Türkiye]² Büyük Millet Meclisi’nin kurulmasıyla gerçekleştirilmiştir (23 Nisan 1920). Milli bağımsızlık ilkesini ise 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanan Lozan Barış Andlaşması’yla başarıya ulaştırılmış ve 29 Ekim 1923’de de yeni kurulan devletin yönetim şeklinin cumhuriyet olduğu ilan edilmişti. Böylece, Türkiye Cumhuriyeti’i de bir ulus devlet olarak yeni dünya düzeni olan ‘Versailles [Versay] Sistemi’ içerisinde yerini almıştı.

Ulus devlet kurulması sürecinde Kurtuluş Savaşı’nı teşkilatlandırma çabaları sürerken askeri ve sivil kadrolar, siyasi ve ekonomik dış kaynağa ihtiyaç duymuşlardı. Bu konuda yardım sağlamak için çeşitli fikirler ortaya atılmıştı. Bu fikirlerden biri, İngiltere ya da Amerika Birleşik Devletleri’nin mandası altına girmekti. Özellikle, Amerikan mandası çok tartışılmış ve bazı çevrelerden yoğun destek görmüştü. Fakat, hem kongreler döneminde çok fazla karşı çıkışlar olmuş, hem de Amerika Birleşik Devletleri ‘Monroe Doktrini’ nedeniyle kendi kıtasına çekilmişti. Bu durumda, politik alanda destek ve maddi yardım sağlanabilecek tek ülke Sovyet Rusya idi.

Burada bu ilişkilerin kuruluş aşamasının kısaca özetlenmesiyle birinci bölümde Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri alt başlığında verilecek olan bilgilerin

¹ Gülten Kazgan, **Tanzimat’tan XXI. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, İstanbul, Altın Kitaplar Yayınevi, 1999, s. 51-53; Rıdvan Akın, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Dağılıma Devri ve Türkçülük Hareketi (1908-1918)**, İstanbul, Der Yayınları, 2002, s. 111-162; Nazmi Eroğlu, **Fırtınalı Günlerin Ünlü Maliye Bakanı Cavid Bey**, İstanbul, Bir Harf Yayınları, 2004, s. 299-316.

² 23 Nisan 1920’te kurulan milli egemenliğe dayalı yeni Türk parlamentosunun adı "Büyük Millet Meclisi" olarak konulmuştu. Daha sonra Atatürk’ün tüm konuşmalarında yer aldığı şekliyle ve ilk kez 8 Şubat 1921 tarihli Bakanlar Kurulu Kararnamesinde de yazılı olarak, "Türkiye Büyük Millet Meclisi" (TBMM) adı kalıcılık kazandı. (Çevrimiçi) <http://www.tbmm.gov.tr/tarihce/kb5.htm> [21 Mart 2008]

zeminin kuvvetlendirilmiş olacağı düşünöldüğü için genel bir bilgilendirme yapılmaya çalışılacaktır.

Osmanlı İmparatorluğu ile Rusya arasında, Birinci Dünya Savaşı başlamadan hemen önce, ilişkilerinin geçmişinde rastlanmayan, kırk yıla yakın bir barış dönemi yaşanmıştı. Bu dönemin sonu Osmanlı İmparatorluğu'nun yoğun savaşlar içine girdiği son yıllarına denk gelmişti. Bu nedenle İmparatorluk, savaşların getirdiği siyasi yalnızlığı sona erdirebilmek için arayışlara başlamıştı.

Avrupa'nın büyük devletlerinden ve Balkan ölkelerinden beklenen sonuçlar elde edilememişti. Bunun üzerine, Avrupa'da kendisine yakın gördüğü Almanya ile biraz daha yakınlaşmıştı ama iyi ilişkilerin getirdiği olumlu hava sonucunda Rusya ile de ittifak içine girmek istemişti. Bu nedenle, Osmanlı İmparatorluğu Balkan Savaşlarında Rusya'nın olumsuz rolüne rağmen, onunla bir ittifak yapmak istemişti. Rusya'da bu girişimlere olumlu bir cevap vermişti. Bu girişimlerin ilk örneği dünya savaşı başlamadan biraz önce, yarı resmi bir dostluk cemiyeti olan 'Osmanlı-Rus Cemiyeti'nin kurulması olmuştu³. Daha sonra, iki ölkede arasında ilişkileri geliştirmek için atılan önemli adımlardan biri de, dönemin İç İşleri Bakanı Talat Bey'in başkanlığında bir heyetin Rus Çarı Nikola'yı Karadeniz kıyısında Yalta yakınlarında Livadia'daki yazlık köşkünde ziyareti olmuştu⁴. İlişkileri daha iyi bir duruma getirmek için yapılan tüm bu girişimlere rağmen, Rusya, Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla İngiltere ve Fransa yanında savaşa girmişti.

30 Ekim 1914 günü Osmanlı İmparatorluğu'nun gemilerinin Rusya'nın Karadeniz kıyılarını topa tutması üzerine, Çarlık Rusyası, Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilan etmişti. Böylece, iki ölkede arasında Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla sıcak çatışmaların ve gerginliklerin yaşandığı bir dönem başlamıştı. Rusya'nın İstanbul ve Çanakkale Boğazları üzerinden sıcak denizlere inmeyi hedef alan savaşımı, Çanakkale Savaşları sırasında Türk ordularının İtilaf Devletlerine karşı kazanmış olduğu başarılar neticesinde, Çarlık Rusyası'na yardım ulaştırılamamasıyla uluslararası boyutta bir darboğaza girmişti. Rusya Güney Kafkasya üzerinden

³ Sabahattin Özel, "Balkan ve Birinci Dünya Savaşları Arasındaki Dönemde Osmanlı Devleti Rusya İlişkileri", **Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi 1982-1998**, Sayı. 12, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1998, s. 237-257.

⁴ Talat Bey'in yaptığı ziyaret hakkında daha geniş bilgi için bkz. **S. Sazanov'un Anıları**, Yayına Hazırlayan: Sabahattin Özel, Çeviren: Betül Önuçak, İstanbul, Derin Yayınları, 2002, s. 155-172.

Anadolu'nun içlerine kadar ilerlemiş, Trabzon'un batısından Erzincan üzerinden Van'a kadar uzanan hattı el geçirmişti.

Bu arada, bilindiği gibi, Birinci Dünya Savaşı başladığı sıralarda, Çarlık Rusyası'nda iç gerginlik başlamış; halk gösteriler yaparak tepkisini ortaya koymuştu. Bütün bu gelişmeler ihtilal halini almış; 14 Mart 1917'de de geçici bir hükümet kurulmasına ve Çar'ın istifasına karar verilmişti. Geçici Hükümet döneminde de içeride karışıklılar sürerken, uluslararası alanda Çarlık Rusyası yapmış olduğu tüm gizli andlaşmaları yayınlayarak savaştan çekildiğini açıklamıştı. İhtilali gerçekleştiren Bolşevikler de bu durumdan faydalanarak 7 Kasım (Rus takvimine göre 25 Ekim) 1917 tarihinde yeni Sovyet yönetiminin kurulması kararını vermişlerdi. Bolşevik ihtilalini takiben Rusya savaştan çekilmiş ve İttifak Devletleriyle 3 Mart 1918'de Brest-Litovsk Andlaşması'nı imzalamıştı⁵.

İlerleyen günlerde, Sovyet Rusya aşağıda belirtilmeye çalışılan çeşitli ideolojik nedenlerden dolayı Türkiye ile ilgilenmeye başlamıştı. Yeni rejimi Rus topraklarında yerleştirme çabaları ve III. Enternasyonel'in kararları, Rusya'nın Türk Kurtuluş Hareketine seyirci kalmasını engellemişti. Bunun nedenlerinden bazıları şunlardır: Sovyet yöneticilerinin Sovyet Rusya ile Anadolu'da başlayan mücadelenin aynı düşmanla mücadele edilmesinden dolayı benzerlik gösterdiğine inanmaları, Milli Mücadelenin başarıya ulaşması neticesinde, İngiltere'nin Güney Kafkasya'da Mayıs 1918'de bağımsızlığını ilan eden Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan Hükümetleri'nin bağımsızlıklarını onaylayarak onların desteğini kazanması neticesinde Ruslara karşı oluşturmuş olduğu kuşatmanın kırılacak olması, Karadeniz'in güvenliği açısından önemli olan İstanbul ve Çanakkale Boğazlarının iyi ilişkiler içinde bulunulacak bağımsız bir Türkiye'nin sahip olmasının yaratacağı güven ortamı, Müslüman Türk halkına yapılacak yardımın Müslüman doğu halklarının sempatisini sağlayarak Moskova'nın prestijini artıracak olmasıdır⁶.

Bu nedenlerden dolayı, Türkiye ile Sovyet Rusya arasındaki ilk gayri resmi, siyasi girişim aşağıda anlatılmaya çalışıldığı gibi gelişme göstermişti. İlk olarak, Sovyet Rusya, Türk Kurtuluş Savaşı daha bölgesel kurtuluş çareleri ararken, gizlice İstanbul'a gönderdiği Sovyet Kafkas Orduları Başkomutanı Chalva Eliava ile İstanbul'daki gizli direniş örgütü aracılığıyla ilişki kurmuş "Türk Milli haklarını

⁵ Rifat Uçarol **Siyasi Tarih (1789-2001)**, 6. bs., İstanbul, Der Yayınları, 2006, s. 622-624.

⁶ Sabahattin Selek, **Anadolu İhtilali**, C. II, 11. bs., İstanbul, Kastaş Yayınları, 2004, s. 456-457.

tamamıyla tanıyacaklarını ve Rusya'nın Türk Kurtuluş Savaşı'nı desteklemeye kararlı olduğunu" bildirmişti. Ayrıca, bir Rus Albayı Balıkesir'de bulunan Kazım [Özalp] Paşa ile görüşmüştü.⁷

Bununla birlikte Mustafa Kemal [Atatürk] Paşa da Türkiye'nin iç ve dış istiklali ile ülkenin bütünlüğüne saygılı ve istila emelleri beslemeyen "herhangi bir devletin" teknik, ekonomik ve sınai yardımını Erzurum Kongresi'nde (23 Temmuz-7 Ağustos 1919) kararlaştırılıp Sivas Kongresi'nde (4-11 Eylül 1919) aynen kabul edilmesiyle o günlerin siyasi koşulları altında ihtiyaç duyulan dış kaynağın Batı'dan sağlanmasının imkansızlığı nedeniyle, Sovyet Rusya ile işbirliğine olumlu görüş bildirmişti.

Mustafa Kemal [Atatürk] Paşa'nın Sivas Kongresi'nden hemen sonra Halil [Kut] Paşa'yı⁸ yardım görüşmeleri için Sovyet Rusya'ya göndermesi, onun siyasi ilişkileri gayri resmi de olsa kurmayı tasarladığını doğrulayacak bir gelişme olmuştu. Halil Paşa'nın 'Türk Milli Kuvvetlerinin Mümessili' olarak Sovyet Dışişleri Komiseri Çiçerin ve yardımcısı Karahan'la yaptığı ittifak konuşmalarından hemen önce silah, cephane ve para verilmesini istemesi, buna karşılık Rusya'nın Polonya ile yaptığı savaş sırasında bütün kaynaklarını bu savaşı kazanmak için kullandığı bir dönemde Türkiye'ye silah vermesi Milli Mücadele'ye yakın ilgi duyduklarını bir kez daha göstermişti⁹.

Fakat, yardım sözü ideolojik nedenlerle sürüncemede kalmıştı. Bu arada, Bolşevikler Anadolu'da geniş bir propaganda faaliyetine girişmişlerdi. Öyle ki, 13 Eylül 1919 günü Sovyet Dışişleri Komiseri Çiçerin'in Türkiye işçi ve köylülerine hitaben yayınladığı bildiride, Türkiye'ye kardeşlik elini uzatmaya hazırlandığını bildirmesi, Anadolu'nun her yanında yayılmış bulunan komünist propagandacılara seslenişi olarak algılanmıştı¹⁰.

⁷ Kemal Melek, **Doğu Sorunu ve Millî Mücadelenin Dış Politikası**, İstanbul, Der Yayınları, 1985, s. 42-44; Kâzım Özalp, **Millî Mücadele 1919-1922**, C. I., Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1998, s. 74.

⁸ Mustafa Kemal [Atatürk] Paşa'nın gayri resmi olarak askeri ve mali yardım almak için Rusya'ya gönderdiği Halil Paşa, Enver Paşa'nın amcası ve İttihat Terakki Fırkası'nın eski üyesidir. Ayrıca, Halil Paşa bu göreve gönderilmeden önce Kafkas cephesinde Ruslara karşı savaşmış ve İngilizlere esir düşmüştü. Daha sonra, İstanbul'da bulunduğu Bekirağa Bölüğü'nden kaçarak Sivas'a gelmiştir. Ali Fuat Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, Yayına Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul, Temel Yayınları, 2002, s. 130-139.

⁹ Tefik Bıyıklıoğlu, **Atatürk Anadolu'da 1919-1921**, 2. bs., [y.y.], Kent Basımevi, 1981, s. 48-57.

¹⁰ Salâhi R. Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika I**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1995, s. 173. Bildirinin içeriği için bkz. Stefanos Yerasimos, **Kurtuluş Savaşı'nda Türk-Sovyet İlişkileri (1917-1923)**, 2. bs., İstanbul, Boyut Yayınları, 2000, s. 24-126.

Bu arada Mustafa Kemal [Atatürk] Paşa da, içeride komünist faaliyetleri kontrol altına almak istiyordu. Aslında, onun benimsemiş olduğu halkçılık ilkesi Türkiye'ye sızdırılmak istenen Bolşevik Devrimi düşüncelerine karşı bir kalkan görevi görmüş; hatta kamu yararını gözetmenin, sömürüyü ve sınıf kavgasını önlemenin güvencesi olmuştu¹¹. Ancak, yinede gelişmeleri kontrol altına almak üzere, ideolojik boyutta komünizme inanmış Türkler ile onların kurdukları ve kısa bir devre için O'nun müsaadesi ile Türkiye'de faaliyet gösteren Türkiye Komünist Partisi (10 Eylül 1920'de Bakü'de kurulmuş), Yeşil Ordu (Mayıs 1920), Halk İştirakiyyun Fırkası ve Ankara Hükümeti'nin kontrolünde kurulan Türkiye Komünist Fırkası'nın çalışmalarına izin verilmişti. Fakat, bunlarla yetinmeyen Türk komünistleri, Bolşeviklerle ve çoğunluğu Bakü'ye yerleşmiş olan Sovyet taraftarı bir kısım İttihat ve Terakki mensubuyla temasa geçmişlerdi¹².

Mustafa Kemal [Atatürk] Paşa'nın belirttiği üzere bu temaslardan birisi Kara Vasıf Bey tarafından yapılmıştı. Kara Vasıf Bey'in kurduğu Karakol Cemiyeti adına hareket ettiği belirtilen Baha Sait Bey, Bakü'de 11 Ocak 1920'de Ruslarla bir anlaşma imzalamış ve Ankara'ya göndermişti. Mustafa Kemal [Atatürk] Paşa Anadolu'yu Ankara'da bulunan Heyeti Temsiliye'nin temsil ettiğini vurgulayarak anlaşmayı kabul etmemişti¹³. Böylece, Sivas Kongresi'nden sonra Heyeti Temsiliye'nin Anadolu'yu yönetmeye başlaması ve Kuvayi Milliye'nin cephelerde başarılar kazanması, Sovyetlerin yeni kurulan Büyük Millet Meclisi'ni muhatap almasının gerekli olduğunu göstermişti.

Bunu fark eden Sovyet Rusya, [Türkiye] Büyük Millet Meclisi'nin açılışından üç gün sonra yani, 26 Nisan 1920 tarihinde Mustafa Kemal [Atatürk] Paşa tarafından Lenin'e gönderilen bir mektupla iki ülke arasında normal ilişkilerin kurulmasını, askeri ve siyasi bir ittifakla emperyalizme karşı birlikte karşı konulmasını isteyen ve Ankara Hükümeti'nin Misak-ı Millî'ye dayanan politikasını açıklayan mektubuna 3 Haziran 1920'de Sovyet Dışişleri Komiseri vasıtasıyla cevap

¹¹ Sabahattin Özel, **Büyük Millet'in Evlâdı ve Hizmetkârı Atatürk ve Atatürkçülük**, İstanbul, Derin Yayınları, 2006, s. 75.

¹² **Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri**, C. IV, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 1991, s. 365-366; Mehmet Saray, "Atatürk'ün Sovyet Politikası", **I. Uluslararası Atatürk Sempozyumu (Açılış Konuşmaları-Bildiriler) 21-23 Eylül 1987**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 1994, s. 987-988.

¹³ Kâmuran Gürün, **Savaşın Dünya ve Türkiye**, C. I., Ankara, Bilgi Yayınları, 1986, s. 247.

vermişti. Verilen cevapla Sovyet Hükümeti, [Türkiye] Büyük Millet Meclisi Hükümetini resmen tanıdı¹⁴.

Böylece, İtilaf devletlerinin İstanbul'u işgal etmeleri, özellikle San Remo kararlarının öğrenildiği bir dönemde, Ankara'da oluşturulmuş olan milli hükümetin diplomatik alanda tanınması meselesi ve yeni kurulan iki devletin yapmış oldukları bu temaslar Türkiye açısından faydalı olmuştu.

Bu arada, Milli kurtuluş önderlerinde, Büyük Millet Meclisi açılış arifesine kadar geliştirilmeye çalışılan ilişkilerin ilerlemesini engelleyebilecek bir Rus-İngiliz anlaşmasının imzalanması kaygı yaratmıştı. Buna fırsat vermeden Moskova'ya bir kurul göndermek ve Bolşevik Rusya ile bir dostluk anlaşması imzalamak, o günün en önemli sorunlarından birisi olmuştu¹⁵.

Bu nedenle, Ankara Hükümeti ile Sovyet Hükümeti arasındaki resmi ilişkiler bu şekilde kurulmuş olması dahilinde, ikili iyi niyet ve dostluk ilişkilerinin geliştirilmesi amacıyla Büyük Millet Meclisi Hükümeti Dışişleri Bakanı Bekir Sami [Kunduh] Bey başkanlığında Ekonomi Bakanı Yusuf Kemal [Tengirşek] Bey'in de dahil olduğu yedi kişilik resmi bir heyet 11 Mayıs 1920'de gönderilmişti. 19 Temmuz 1920 günü Moskova'ya ulaşan heyet hemen görüşmelere başlamıştı¹⁶.

Böylece, Büyük Millet Meclisi Hükümeti ilk defa Bolşeviklerle siyasi bir ilişkiye girmişti. Heyet'in asıl amacı, Sovyetlerle bir dostluk andlaşması yapma imkanını araştırmak ve Milli Mücadele için maddi ve askeri yardım sağlamaktı. Görüşmeler sırasında Sovyet Dışişleri Komiseri Çiçerin Kafkasya'da Türkiye'ye ait olan bazı bölgelerin Ermenistan'a verilmesini istemesi Türkiye'nin doğu sınırları konusunda büyük bir sorunun ortaya çıkmasına neden olmuştu¹⁷. 24 Ağustos

¹⁴ **Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri**, s. 318; Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1914-1995)**, C. 1-2, 11. bs., İstanbul, Alkım Yayınevi, [t.y.], s. 310-311. Mektupların içerikleri ve yorumları için bkz. Kâmuran Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1991, s.32-35, 51-58.

¹⁵ Salâhi R. Sonyel, **a.g.e.**, s. 179.

¹⁶ Mustafa Kemal [Atatürk], **Nutuk (1919-1927)**, Hazırlayan: Zeynep Korkmaz, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 2006, s. 315; Yusuf Kemal Tengirşek, **Vatan Hizmetinde**, Ankara, Kültür Bakanlığı, 1981, s. 139 vd.

¹⁷ Türk Heyeti Brest-Litovsk Andlaşması'ndaki sınırları esas alıyordu. Buna karşılık Sovyetler, Büyük Millet Meclisi'nin Osmanlı Hükümetince imzalanan andlaşmaları kabul etmediği görüşüne dayanarak, bu andlaşmanın kabul edilmemesi gerektiğini savunuyordu.

1920’de heyetler yedi maddeden oluşan bir andlaşma tasarısı¹⁸ üzerinde mutabakata varmışlarsa da bu sorun nedeniyle bir sonuç alınamamıştı.

Görüşmelerin sürdüğü sıralarda, Kafkasya’nın bazı bölgelerinde karışıklıklar çıkması, Rus liderlerin Bolşevizm’i yayma politikalarının hızlanmasına neden olmuştu. Bakü’de baş gösteren ayaklanmalarsa 28 Nisan 1920’de Bolşeviklerin işgaline zemin hazırlamış ve iktidarı ele geçirmeleriyle sonuçlanmıştı. Daha sonra Bolşevikleştirme hareketleri Ermenistan ve Gürcistan üzerine yöneltilmişti.

Bu arada da, Büyük Millet Meclisi’nin emriyle Doğu orduları Kazım Karabekir komutasında 28-29 Eylül 1920 günü ileri harekate geçmiş ve Sarıkamış, Kars ve Ardahan zaptedilmişti. 1920 Kasım ayı içinde Türk ordusunun ilerleyişi 17 Kasım 1920’de ateşkes isteğiyle engellenebilmiş ve Gümrü’de başlayan barış görüşmeleri 2/3 Aralık 1920’de imzalanan Gümrü Andlaşması ile sonuçlanmıştı.

Ancak, 2 Aralık 1920 tarihinde Kızıldordu birlikleri Erivan’ı işgal etmiş ve 5 Aralık 1920’de Ermenistan’da Bolşevik idaresi hakim olmuştu. Bu durum, Ermeni Sovyet Hükümeti’nin andlaşmayı reddetmesine yol açtı. Andlaşma konusundaki tartışmalar İtilaf Devletleri tarafından Londra Konferansı’nda da devam ettirilmeye çalışılmışsa da, Lenin bu konferansta sadece ekonomik konularda görüşme yapıldığını belirtmişti.

Daha sonra iki ülke arasındaki ilişkiler 1921 Şubat ayı içerisinde tekrar kurulunca, yedi aydan beri sürdürülmekte olan görüşmeler 16 Mart 1921 tarihinde on altı maddeden oluşan ‘Türkiye-Sovyet Rusya Dostluk ve Kardeşlik Andlaşması’nın imzalanmasıyla sonuçlandırılmıştı¹⁹.

Bu andlaşmayla Sovyet Rusya 28 Ocak 1920’de Son Osmanlı Mebusan Meclisi’nde kabul edilen ve Erzurum ve Sivas Kongrelerinde üzerinde önemle durulan Misak-ı Milli sınırları içerisindeki toprakların yeni kurulan Türk Devleti’ne ait olduğunu kabul etmişti. Karadeniz ile İstanbul ve Çanakkale Boğazlarında Türkiye’nin egemenliğini tanımıştı. Ayrıca iki ülke, Osmanlı İmparatorluğu ve

¹⁸ A. Şemsutdinov, **Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri**, Çeviren: A. Hasanoğlu, Cumhuriyet Yayınları, 2000, s. 14.

¹⁹ Mustafa Kemal [Atatürk], **a.g.e.**, s. 331-33; Yusuf Hikmet Bayur, **Türkiye Devletinin Dış Siyaseti**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1995, s. 63 vd; Aptülahat Akşin, **Atatürk’ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1991, s. 66-74; Mehmet Gönlübol-Cem Sar, **Atatürk ve Türkiye’nin Dış Politikası (1919-1938)**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 1997, s. 13-24; Kemal Melek, **a.g.e.**, s. 39-65; İskender Yılmaz, **Gümrü Antlaşması**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 2001, s. 63 vd. Ayrıca, Sovyet Rusya ile kurulan ilişkilerin detayları için bkz. Ali Fuat Cebesoy, **a.g.e.**

Çarlık Rusyası arasındaki andlaşmaların geçersiz olduğu ve kapitülasyonların kaldırılmasını kabul etmişlerdi²⁰.

Bunlara ek olarak heyetler, Sovyetlerin isteği üzerine maddi ve askeri yardım konusunda ek andlaşma yapmışlardı²¹. 1920 yılında Halil Paşa ile gönderilen yardıma ek olarak, yapılan bu andlaşma ile de 1922 yılına kadar yapılan yardımlar da hesaplanınca, yardımın toplam boyutu 11 milyon altın ruble ve 100.000 lira değerinde külçe altına ulaşmıştı²². Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti tarafından imzalanan ilk belge olan bu andlaşma, Türkiye-Sovyet Rusya ilişkilerinde yeni bir aşamaya geçildiğini göstermişti.

Bu gelişmelerden biraz sonra da, Rusya ve diğer Sovyetlerin birleşmesiyle 30 Aralık 1922'de Sovyetler Birliği (Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği; SSCB) kurulmuştu. Lenin'in ölümünden sonra iktidarı eline alan Stalin, Rusya'yı ileri sanayileşmiş sosyalist bir ülke haline getirmek üzere ekonomik sorunlar üzerine eğilmiş; böylece Rusya'ya barış getirmişti²³.

En başta da değindiğimiz gibi Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan itibaren, yeni devletin dış politikasında ve özellikle Kurtuluş Savaşı döneminde yaptığı ekonomik yardımlar dolayısıyla iktisadi konularda Sovyetler Birliği son derece önemli bir yer tutmuştur. Bununla beraber, bu ilişkinin içten bir dostluk havası içerisinde olduğunu söylemenin de mümkün olmadığı yukarıdaki gelişmelerden de anlaşılmaktadır. Bu sebeple konumuz olan 1930-1934 yılları arasındaki ekonomik ve siyasi işbirliği ile sosyal ve kültürel etkileşimi anlatmadan önce birinci bölümde verilen 1923-1930 dönemine ne şekilde gelindiği kısaca belirtmeye çalışılmıştır.

Çalışmanın birinci bölümünde, giriş bölümünde belirtilmemekle birlikte Türkiye Cumhuriyeti'nin Osmanlı Devleti'nden devraldığı iktisadi yapı da birinci bölüm içerisinde ülkenin milli iktisat politikalarının belirlenmesi süreci başlığı altında verildikten sonra, İzmir İktisat Kongresi, Lozan Adlaşmasının ekonomik

²⁰ Andlaşma'nın maddeleri, yorumu ve gelişmeler için bkz. Yusuf Kemal Tengirşek, **a.g.e.**, s. 215-231, 277-287. Ayrıca, İsmail Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları (1920-1945)**, C. I., Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2000, s. 27-38.

²¹ Johannes Glosneck, **Kemal Atatürk ve Çağdaş Türkiye II**, İstanbul, Cumhuriyet Yayınları, 1998, s. 101.

²² Yusuf Kemal Tengirşek, **a.g.e.**, s. 222-223; Alptekin Müderissoğlu, **Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 1990, s. 521-550; A. Şemsutdinov, **a.g.e.**, s. 53-54.

²³ Rifat Uçarol, **a.g.e.**, s. 624.

hükümleri, yeni iktisat politikasının belirlenmesi sürecinde kurulan düzenleyici ve yönlendirici kurumlar, yapılan yasal düzenlemeler ve son olarak da uluslararası alanda Dünya Ekonomik Krizi'nin Türkiye'deki yansımaları konumuza giriş niteliğinde detaylara inmeden ana hatlarıyla verilmiştir. 1923-1930 yılları arasında Sovyetler Birliği'nin siyasi ve ekonomik genel görünümü ve bu yıllar arasındaki ilişkilerinin ne boyutta olduğu konumuzun ana kısmını oluşturmaması nedeniyle kısa bir bilgilendirme biçiminde sunulmuştur.

İkinci bölümde ise, 1923-19300 yılları arasında meydana gelen olumsuz koşullar nedeniyle Türkiye Cumhuriyeti'nin ekonomik yapısının istenilen gelişmeyi gösterememesi sonucunda hedeflenen iktisadi kalkınma hamlesini gerçekleştirebilmek için ülkenin kendi şartlarından doğan devletçilik politikalarının oluşum süreci belirtilmiştir. Bu süreç içerisinde kavramsal tanımlamalar verildikten sonra, sanayi politikası arayışları doğrultusunda açılan sergiler ve kongreler, yapılan düzenlemeler, kurulan kurumlar ile birlikte siyasi yapı içerisinde bunun tartışılması ve bu arayışlara Devletin Kurucusu ve Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal [Atatürk] Paşa'nın bu dönemin başlangıcında yapmış olduğu yurt gezisinin sonuçlarının etkisi anlatılmıştır. Bu çerçevede, Türkiye ile Sovyetler Birliği'nin siyasi alanda yapmış oldukları ikili anlaşmalar ve protokoller ile çok taraflı görüşmeler görüşmelerde birbirlerine karşı tutumları bununla birlikte, iktisadi alanda ise karşılıklı ziyaretlerin ekonomik boyutu ve inceleme gezileri ile yapılan ticaret anlaşmaları açıklanmıştır. Ayrıca, tüm bu siyasi ve ekonomik ilişkilerin yanında ülke halklarının arasında karşılıklı etkileşimin ve dostluk duygularının artırılması amacıyla gerçekleştirilen sosyal ve kültürel ilişkilerin düzeyi ve yaşanan gelişmeler belirtilmiştir.

I. BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN İKTİSADİ KALKINMA POLİTİKASININ OLUŞTURULMASI SÜRECİ VE TÜRKİYE-SOVYETLER BİRLİĞİ İLİŞKİLERİ (1923-1930)

Milli Mücadele'nin askeri bir zaferle sonuçlandırılıp siyasi bağımsızlığın kazanılmasıyla birlikte Türkiye Cumhuriyeti'nin karşı karşıya geldiği şartlar, 1923'ten itibaren izlenecek iktisat politikasının da sınırlarını çiziyordu. Fakat 1923 yılında toplanan İzmir İktisat Kongresi iktisat politikalarının yönünü yeniden belirlemiş ve Lozan Barış Andlaşması'nın iktisadi sınırlamalarına rağmen 1930 yılına kadar sürdürülecek liberal bir dönemin başladığına işaret etmişti.

Bu genel çerçevede öncelikle Osmanlı İmparatorluğundan devralınan iktisadi yapının ana hatları verilmeye, sonra da bu iki önemli gelişme ayrı başlıklar halinde belirtilmeye çalışılacaktır. Bunlarla birlikte yeni siyasi yapının ekonomik görüşleri, iktisat politikasını düzenleyici ve yönlendirici kurumlar, yapılan yasal düzenlemeler ile bu politikaya etki eden diğer gelişmeler belirtilmeye gayret edilmiştir.

Bu süreç içerisinde konunun esasını teşkil eden 1930-1934 yılları arasındaki Türkiye Sovyetler Birliği arasındaki ilişkilere alt yapı oluşturabilmek için 1923-1930 yıllarında yapılan siyasi ve ekonomik andlaşmalar, protokoller ve resmi ziyaretler ile bunların sonuçları çerçevesinde iki ülke ilişkileri anlatılmaya çalışılmıştır.

A. TÜRKİYE'NİN MİLLİ İKTİSAT POLİTİKASININ BELİRLENMESİ SÜRECİ

1. Türkiye Cumhuriyeti'nin Osmanlı Devleti'nden Devraldığı İktisadi Yapı

Türkiye Cumhuriyeti'nin iktisadi kalkınma politikasının oluşturulması sürecinde, askeri ve siyasi zaferlerin sonucunda kazanılan 'Milli Egemenlik'i, 'İktisadi Egemenlik' ile birleştirilebilmesi için milli bir ekonomi yaratılması ve Misak-ı Milli sınırları içerisinde refah ve mutluluğunun sağlanması amaçlanmıştır. Çünkü Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer devletlere vermiş olduğu kapitülasyonlar,

bir anlamda İmparatorluğu sömürgeleşmeye götüren XIX. yüzyıl ticaret sözleşmeleri, dış borçlar ve yabancı sermaye yatırımları ile elde edilemeyen vergi gelirleri İmparatorluğu iktisadi alanda çöküntüye uğratmıştı.

Sanayi devriminin makineleşme ve teknikte ilerlemeler sağlaması bunların XIX. yüzyılın sonu ile XX. yüzyılın başlarında üretimde yoğun olarak uygulanmasıyla batı devletlerinin iktisadi ve sosyal yapılarında hızlı bir gelişme sağlanmıştı. Bu teknik ilerleme ile verimlilik sağlama kaygıları sanayi işletmelerinin daha hızlı gelişmesine ve büyümesine sebep olmuştu. Böylece sanayi de yaratılan kıymetler, zirai üretimin gelirlerini geride bırakacak bir gelişme göstermişti.

Buna karşın Osmanlı İmparatorluğu büyük sanayi devriminin getirdiği gelişmelerin gerisinde kalmıştı. Böylece, XIX. yüzyılın başında iktisadi yapı bakımından çok fazla fark olmamasına rağmen yeni yüzyıla girerken batılı devletler sanayileşmede ilerlemeler sağlamış, Osmanlı İmparatorluğu ise ziraat ülkesi olma niteliğini devam ettirmişti. Diğer bir ifadeyle, Dünya ekonomisi içinde hammadde ihracatçısı, sanayi ürünü ithalatçısı olan bir ekonomik yapı oluşturulmuştu. Uluslararası uzmanlaşmanın bu klasik biçimi XIX. yüzyılın ilk yıllarından itibaren süre gelen dönüşümler sonunda yerleşmiş ve Avrupa kökenli sanayi ürünleri iç piyasaya büyük ölçüde egemen olmuştu¹.

Bu gelişmeler sonucunda Osmanlı İmparatorluğu'nda temel sanayi kurulamamıştı. Avrupa sanayilerinin ezici rekabeti karşısında ancak bu rekabetin dışında kalan alanlarda gelişme gösteren Osmanlı sanayisi genellikle yakın pazar için tüketim malları üretmişti. Sanayi için gerekli hammaddelerle ara mallarının büyük bir kısmı ise dışarıdan ithal edilmişti. Osmanlı İmparatorluğu, bir yandan Avrupa sanayi mallarına pazar olurken, öte yandan da, ham madde üretimi ile Avrupa ekonomilerinin tamamlayıcı birer parçası olmuştu. Bu oluşum Osmanlı ekonomisinin iç dinamiğini parçalamış ve onun bir bütün halinde gelişmemesine neden olmuştu. Daha çok toprak sahipleri ile ticaret sermayesi yararına işleyen bu süreç, ekonominin bütün sektörleriyle bir bütün halinde büyümesine ve bu arada yerli sanayinin gelişmesine engel olmuştu².

¹ Vedat Eldem, **Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1970, s. 316-317; Korkut Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi 1908-1985**, 3. bs., İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1990, s. 11-12.

² A. Gündüz Ökçün, **Osmanlı Sanayi 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistiki**, 2. bs., Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, 1971, s. v-xi.

1908-1922 dönemi, esas olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşlara, ihtilallere, darbelere ve ayaklanmalara sahne olduğu yıllar olmuştu. Fakat İkinci Meşrutiyet ile başlayıp Birinci Dünya savaşı ile sona eren dönemin (1908-1918) ana aktörü İttihat ve Terakki Partisi, iktisadi açıdan, Anglo-Sakson 'liberalizm'i yerine Alman 'ulusçu' iktisat anlayışını benimsemişti. Böylece, liberal iktisat politikalarına karşı, milli nitelikli bir iktisat politikası uygulanmak istenmiş ama karşısına birçok engel çıkmıştı³.

Milli nitelikli bir iktisat politikasının oluşmasındaki en önemli engel, 'yeteri kadar kuvvetli olmayan' Türk burjuvazisinin kendisiydi. Bu dönemde bir Türk burjuvazisi oluşmuştu ama onun sanayide değil iç ve dış ticarete gelişmiş olması ve büyük ölçüde gayri Müslim azınlıkların bu ticarete hakimiyeti, milli nitelikli bir ekonominin yaratılmasına yeterli olmamıştı. Bunlara rağmen iç ticarete küçük ve orta boy, Türk ve Müslüman burjuvanın sahip olduğu işletmelerin zayıf, dağınık, örgütsüz ve büyük işletmelere bağımlı olması, yeni milli ekonominin bunların dışında kalan sosyal gruplarca oluşturulmasını zorunlu kılmıştı⁴.

Osmanlı İmparatorluğu, 1912-1922 arasında tam on yıl süren ve birbirini takip eden üç büyük savaşa katılmıştı. Bu yılların getirdiği tüm yıkıma rağmen, savaş yıllarının bitiminde Anadolu insanları yeni bir toplumun oluşmasına imkan veren 'kurtuluşu' gerçekleştirmişti. Ayrıca, bu savaşlar dizisinin finansmanına katlanılmıştı⁵. Böylece savaşım, iktisadi ve siyasi açıdan daha milli bir nitelik kazanmıştı. Tüm bunlara rağmen, ortaya çıkan iktisadi yapının zorluğu, reddedilemeyen Osmanlı dış borçları veya himayeciliğe açık iktisat politikaları değil, dünyaya ait olmayan bir ana kütlenin iktisadi maddeyle kurması gereken zorunlu bağlarının olmayışydı. Cumhuriyet bu mirasla iktisadi kalkınma hamlelerini gerçekleştirmeye çalışmıştı⁶.

2. İzmir İktisat Kongresi (17 Şubat-4 Mart 1923)

Yukarıda ana hatlarıyla belirtildiği üzere, Osmanlı İmparatorluğu'ndan geriye kalan iktisadi yapı, Kurtuluş Savaşı sonrasında Milli Bağımsızlığını kazanan bir

³ Gülten Kazgan, **Tanzimat'tan XXI. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, İstanbul Altın Kitaplar Yayınevi, 1999, s. 54-55; Korkut Boratav, **a.g.e.**, s. 16-17.

⁴ Korkut Boratav, **a.g.e.**, 17-23.

⁵ Ahmed Güner Sayar, **Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Ekonomik, Kültürel ve Devlet Felsefesine Ait Değişimler**, İstanbul, Ötüken Yayınevi, 2001, s. 194.

⁶ **A.e.**, s. 190-214.

toplumun sanayisinin ve ticaretinin geliştirilmesi ve ileriye götürülmesi için yeterli kaynaklara sahip değildi. Her ne kadar, Kurtuluş Savaşı yıllarında yeni kurulacak devletin ekonomik temelleri atılmaya çalışılmışsa da bir ilerleme sağlanamamıştı. Dolayısıyla, askeri zaferleri pekiştirmek ve tam bağımsızlığı masa başında batılı devletlere kabul ettirmek için gidilen Lozan Barış görüşmelerinin kesintiye uğradığı sıralarda, Türkiye’de milli bir ekonomik yapı kurulabilmesi için bir iktisat kongresi yapılmasının zorunluluğu gündeme gelmişti.

Mustafa Kemal [Atatürk] Paşa, Milli Mücadelenin zaferle sonuçlanmasından sonra düşman işgalinden kurtarılan toprakları ve halkı ziyaret etmek, yeni vatan, yeni devlet ve yeni toplumun kuruluş ilke ve esasları konusunda kamuoyunu ve vatandaşları aydınlatmak, orduyu denetlemek ve iktisadi yapıyı ve yeni yapılaşmayı anlatmak için 14 Ocak-21 Şubat 1923 tarihinde bir yurt gezisine çıkmıştı⁷. Bu gezi, Lozan Görüşmeleri tamamlanmadan İzmir’de bir İktisat Kongresi toplanması ve yeni bir iktisat politikası oluşturulması amacını gütmekten çok, milli iktisat politikası etrafında siyasal destek sağlama amacına yönelikti⁸.

Mustafa Kemal [Atatürk] Paşa’nın Batı Anadolu gezisine çıkmasından hemen önce, 1922 yılı Aralık ayında, İktisat Bakanlığı’nın illere gönderdiği bir genelgeyle Şubat ayı ortalarında İzmir’de toplanacak bir İktisat Kongresi için hazırlıklara başlanmasını istemişti. Ancak, Kongre’nin örgütlenmesi duyurulduktan sonra içten ve dıştan bazı tepkiler gelmişti. Dönemin İktisat Vekili Mahmut Esat [Bozkurt] Bey toplumdaki kuşkuları ortadan kaldırmak için kamuoyuna bu kongreyi toplamadaki amaçlarını açıklamıştı. Buna karşın, kongre aleyhindeki gösteriler bazı kesimler üzerinde etkili olmaya başlamıştı. Sadece kamuoyu değil, Büyük Millet Meclisinde de tartışmalar artmıştı⁹. Bunlara rağmen çalışmalar devam etmiş ve Kongreye her ilçeden sekiz temsilcinin katılması ön görülmüştü. Temsilcilerin, mesleki temsil veya sınıf esasına göre seçilmeleri kararlaştırılmıştı. Buna göre, seçilen sekiz delegenin üçü çiftçi, biri tüccar, biri sanayici, biri amele, biri şirket, biri banka temsilcisi olacaktı. Ancak, Kongre çalışmaları sırasında bu altılı gruplaşma çiftçi, tüccar,

⁷ Mustafa Kemal [Atatürk] Paşa’nın Batı Anadolu Gezisi’nin detayları için bkz. Ertuğrul Zekai Ökte, **Gazi Mustafa Kemal Atatürk’ün Yurt İçi Gezileri (1922-1938)**, c.1., İstanbul, Tarih Araştırmaları Vakfı İstanbul Araştırma Merkezi, 2000, s. 47-118.

⁸ Metin Uçar, “Türkiye Cumhuriyeti’nin Kuruluş Yıllarında Ekonomik Sorunlar ve Ekonomi Politikaları”, **Cumhuriyetimizin 80. Kuruluş Yıldönümüne Armağan**, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2003, s. 214.

⁹ Ulaş Kıpıl-Özgür Uyanık, **Türkiye Milli İktisat Tarihi (Devletçilik)**, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2001, s. 44-47.

sanayici ve amele olmak üzere dörde indirilmişti¹⁰.

İl ve ilçelerde temsilci belirlenmesi ile ilgili çalışmalar yapılırken, İktisat Bakanlığı “Türkiye İktisat Kongresi”nin faaliyeti hakkında bir program tespit etmek üzere, altı milletvekili, bir yüksek memur ve bir tacirden oluşan “Heyet-i Faale” kurulmasına karar vermişti. Heyet-i Faale 1923 Şubat ayında Türkiye’nin iktisadi durumunu inceleyen ve kongrenin ele alacağı sorunları belirten bir rapor hazırlamıştı. “İzmir İktisat Kongresi” adını taşıyan rapor İktisat Bakanlığı’nın resmi görüşü olarak Kongre’den iki gün önce temsilcilere dağıtılmıştı. Bu rapor, Türkiye kredi meselesi, ziraat ve sanayi üretimi ve ticaretin düzenlenmesi, gümrük vergileri, son olarak da ‘vesait-i nakliye’ yani, yol, ulaşım araçları sorunu başlıkları altında beş maddeden oluşmuştu¹¹.

Tartışmaların sürdüğü günlerde kongre temsilcilerinin seçimi devam etmişti. Ülkenin dört bir köşesindeki sayıları üç ile altı arasında değişen il temsilcileri ve İstanbul’daki birçok cemiyetten geniş bir katılım sağlanmıştı. Katılımcılar İzmir’e doğru yola çıkmışlardı. Fakat yol koşullarının olumsuzluğu nedeniyle 15 Şubat’ta açılacak kongre 17 Şubat’a ertelenmişti¹².

Tüm hazırlık ve çalışmalar bittikten sonra, 1135 kişinin katılımıyla 17 Şubat 1923 tarihinde üç açılış konuşmasıyla başlayan İzmir İktisat Kongresi 4 Mart 1923 tarihinde çeşitli kararlar alarak kapanmıştı. İlk konuşmayı Mustafa Kemal [Atatürk] Paşa bizzat kendisi yapmıştı. İkinci konuşma, dönemin İktisat Bakanı Mahmut Esat [Bozkurt] Bey, üçüncü konuşma ise, Manisa ili temsilcisi olan ve sivil olarak Kongre’ye gelen ayrıca, Kongre Başkanlığına seçilen Kazım [Karabekir] Paşa tarafından yapılmıştı¹³. Kongre çalışmaları, esas olarak çiftçi, ticaret, sanayi ve işçi gruplarının kendi görüşlerini, iktisadi öneriler biçiminde formüle etmeleri ve her gruba ait önerilerin bütün gruplarca madde madde oylanması şeklinde gerçekleşmişti. Herhangi bir grupça önerilen maddelerden biri, diğer gruplarca reddedilse bile, öneriyi getiren gruba ait “iktisadi esaslar” belgesinde, karşı oylar

¹⁰ Korkut Boratav, **Türkiye’de Devletçilik**, Ankara, İmge Kitabevi, 2006, s. 38-39.

¹¹ A. Gündüz Ökçün, **Türkiye İktisat Kongresi 1923-İzmir Haberler-Belgeler-Yorumlar**, Ankara, Sermaye Kurulu Piyasası Kurulu Yayınları, 1997, s. 55-69; Korkut Boratav, **a.g.e.**, s. 39; Ulaş Kıpıl-Özgür Uyanık, **a.g.e.**, s. 47.

¹² Ulaş Kıpıl-Özgür Uyanık, **a.g.e.**, s. 52.

¹³ A. Afetinan, **İzmir İktisat Kongresi (17 Şubat-4 Mart 1923)**, 2. bs., Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989; Yüksel Ülken, **Atatürk ve İktisat**, 2. bs., Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1984, s. 81.

belirilerek korunmuştu¹⁴. Fakat kongrenin ortak belirlediği ve kabul ettiği 12 madde, ‘Misak-ı İktisadi’ kararları olarak kabul edilmişti¹⁵.

Kongrede kabul edilen kararlar ve savunulan tezler araştırmamızın sınırları içinde olmadığından burada belirtilmemiştir. Ancak, gerek zamanı, gerekse geniş bir kadro ile toplanması açısından İzmir İktisat Kongresi, bir ölçüde çiftçi grubunun ve özellikle Milli Türk Ticaret Birliği (MTTB) içinde örgütlenen İstanbullu tüccarların etkisi altında olan ticaret grubunun önerileri ve kararları doğrultusunda gerçekleşmişti. Sanayinin teşvik edilmesi, ihracatın, üreticinin, işçinin korunması ve demiryollarının geliştirilmesi doğrultusunda temel hedeflerin belirlendiği İzmir İktisat Kongresi kararlarıyla, istisnalar dışında 1930 yılına kadar sürecek dönemin iktisat politikaları büyük ölçüde oluşturulmuştu¹⁶.

Böylece Kongre’de devlet, ekonomide müdahaleden uzak, özel sektörün öncülüğünde bir kalkınma politikası yürüteceğini, bunu gerçekleştirirken de özendirici, koruyucu ve düzenleyici bir rol üstleneceğini belirtmişti. Bu da göstermiştir ki, İzmir İktisat Kongresiyle liberal bir iktisat politikası benimsenmişti. Tüm bu hazırlık sürecinde, hazırlanan raporların, savunulan ve benimsenen kararların hükümeti bağlayıcı bir yönü bulunmamıştı. Ancak Hükümet, Kongre doğrultusunda kararlar alarak bunların uygulamasına başlamıştı.

3. Lozan Barış Andlaşması’nın Ekonomik Hükümleri

Türkiye’de belli bir iktisadi sisteminin oluşması ve gelişmesinde ülke içindeki dinamiklerin yanında, dış ilişkilerin de önemi büyük olmuştu. Yeni yapılanma sürecinin başlamasından hemen önce dış ilişkiler konusunda en önemli gelişme, 21 Kasım 1922 yılında başlayan Lozan Barış Konferansı ve 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanan Lozan Barış Andlaşması olmuştu¹⁷.

Türkiye, Lozan Barış Andlaşması ile askeri alanda kazandığı savaşın hukuki ve siyasi temellerini oluşturmuştu. Ayrıca, bu Andlaşma Osmanlı İmparatorluğu’nu

¹⁴ Korkut Boratav, **a.g.e.**, s. 41-42. Ayrıca Çiftçi, Tüccar, Sanayi, Grubu ve İşçi Grubu’nun İktisadi Esasları İçin bkz. A. Afetinan, **a.g.e.**, s. 21-55.

¹⁵ Misak-ı İktisadi Kararları için bkz. A. Afetinan, **a.g.e.**, s. 19-20.

¹⁶ Yüksel Ülken, **a.g.e.**, s. 87-88; Korkut Boratav, **a.g.e.**, s. 43.

¹⁷ Lozan Andlaşması ile ilgili geniş bilgi için bkz. İsmet İnönü, **Hatıralar**, 2. Kitap, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1987, s. 43-150; M. Cemil Bilsel, **Lozan**, C. I, II, İstanbul, Sosyal Yayınları, 1998; Ali Naci Karacan, **Lozan**, İstanbul, Nokta Kitap, 2006.

'tasfiye' etmiş ve Türkiye Cumhuriyeti'nin ekonomik ve sosyal sisteminin yeni bir anlayışla şekillenmesinde de en önemli adımlardan biri olmuştur.

Lozan Barış Andlaşması'nın içerdiği ve iktisadi sistemin oluşumunu etkileyen başlıca konular; Osmanlı İmparatorluğu'nun dış borçları, Kapitülasyonlar, yabancı sermaye (yabancı şirketler) olmuştur.

Lozan Barış Konferansı'nda büyük tartışmalara yol açan bu konulardan en önemlisi kapitülasyonlar olmuştur. Çünkü, Konferans'ta bulunan ve bulunmayan bir çok devlet uzun yıllar kapitülasyonlardan yarar sağlamışlardır. Bu yararın her bir ülke için hem siyasal hem de ekonomik boyutları olduğundan tartışmalar çok şiddetli geçmiştir¹⁸.

Konferans'ta Batılı Devletler üç dört yıllık değil, üç yüz dört yüz yıllık hesaplarını görmeye çalışmışlar; Türkiye ise Osmanlı Devleti'nin tasfiyesini ve (az farkla da olsa) Misak-ı Milli sınırları içerisinde bağımsız Türk Devleti'nin kuruluşunu sağlamıştı. Bunlar sağlanırken, taraflar Barış Andlaşmasına 'Mali Hükümler'¹⁹ ve 'Ekonomik Hükümler'²⁰ koymuşlar, bunlara ek olarak imzaladıkları 'Ticaret Sözleşmesi'²¹ ile 'Yerleşme ve Yargı Yetkisine İlişkin Sözleşme'²²sinin maddeleri içerisinde de yine maddi ve ekonomik hükümler koymak suretiyle anlaşmaya varmışlardır.

Lozan Barış Andlaşması'nın ekonomik hükümleriyle, uzun yıllardan beri süre gelen sorunlar, aşağıda anlatılmaya çalışılacağı üzere şu maddelerle çözülmeye çalışılmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun güçlü olduğu dönemde "ihvan" ettiği fakat daha sonra İmparatorluğun zayıflamasıyla kendi aleyhinde siyasal, ekonomik, hukuki, toplumsal ve tarihi sorunlara neden olan kapitülasyonlar, Lozan Barış Andlaşması'nın 28. Maddesinde belirtildiği gibi, "Türkiye'deki kapitülasyonların her bakımdan kaldırıldığını" tarafların kabul etmesiyle çözülmüştü²³. Fakat iktisadi bağımsızlığın sağlanması aşamasında Osmanlı borçları ile dış ticaret (gümrük)

¹⁸ Beşir Hamitoğulları, "İktisadi Sistemimizin Oluşmasında Lozan Andlaşmasının Etkileri", **Lozan'ın 50. Yılına Armağan**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1978, s. 164-169.

¹⁹ Bkz. **Lozan Barış Andlaşması, Tutanaklar-Belgeler**, Çeviren: Seha L. Meray, C. 2, İkinci Takım, 3. bs., İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2001, s. 13-21. Maddeler 46-63.

²⁰ Bkz. **Lozan Barış Andlaşması, Tutanaklar-Belgeler**, C. 2, İkinci Takım, s. 21-37. Maddeler 64-100.

²¹ Bkz. **Lozan Barış Andlaşması, Tutanaklar-Belgeler**, C. 2, İkinci Takım, s. 72-81. Maddeler 1-19.

²² Bkz. **Lozan Barış Andlaşması, Tutanaklar-Belgeler**, C. 2, İkinci Takım, s. 64-71. Maddeler 8-13.

²³ **Lozan Barış Andlaşması, Tutanaklar-Belgeler**, C. 2, İkinci Takım, s. 9.

politikasında iki önemli iktisadi sorunun çözümü bu kadar kolay olmamış ve çeşitli ödünler verilmişti.

Lozan Andlaşması'nın 46.-57. Maddeleri, Osmanlı borçlarının paylaşılması ve bu borçlardan Türkiye'ye düşen payın ve yıllık ödemelerin hesaplanması ile ilgili maddelerden oluşmuştu. Ayrıca, Osmanlı İmparatorluğu'nun borçlanmalar tarihindeki toprakları ile Lozan Barış Andlaşması'nın öngördüğü sınırlar dikkate alınarak Osmanlı İmparatorluğu'nun borcu, Türkiye Cumhuriyeti ile İmparatorluğun topraklarını o dönemde paylaşan diğer devletler arasında bölüştürülmüştü. Fakat Düyunu Umumiye borçların bölüştürülmesine karışmamış ve bunun çözümlenmesi işini doğrudan doğruya borçlu Hükümetlerle, alacaklıların kendi aralarındaki görüşmelere bırakmıştı²⁴. Yeni Türk Devleti, bu ilkelerden hareketle yapılan hesaplamalara göre, Osmanlı borçlarının aşağı yukarı 2/3'ünü oluşturan 84.597.495 altın liralık bir tutarı devralmıştı. Öte yandan yıllık ödemeler 1929 yılına kadar ertelenmişti²⁵.

Lozan Andlaşması'na bağlı 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanan Ticaret Sözleşmesi hükümlerinin birinci maddesinde de belirtildiği üzere Türkiye, Britanya, Fransa, İtalya, Japonya, Yunanistan, Romanya ve Sırp-Hırvat-Sloven Devleti'ne 1 Eylül 1916 tarihindeki Osmanlı gümrüklerini uygulamayı kabul etmişti. Taraflara, bu uygulamayı, Andlaşma'nın on sekizinci maddesinde belirtildiği üzere, "karşılıklı yeni bir statü kurma zorunluluğu kabul edildiğinden dolayı otuz aylık ilk dönem bitiminden sonra her an sona erdirme hakkı" tanınmıştı²⁶. Ayrıca, bazı istisnalar dışında ithalat ve ihracat yasaklarının kaldırılması ve yenilerinin konulmaması öngörülmüştü. Gümrük tarifeleri bu otuz aylık dönemin bitiminde uygulamaya geçilen yeni kararlarla tekrar düzenlenmişti. Bu konuyla ilgili açıklamalar 'Gümrük tarifelerinin yeniden düzenlenmesi' konulu başlık altında ayrıca belirtilecektir.

Böylece, Andlaşmayla belirlenen hükümler, Türkiye Cumhuriyeti hükümetlerinin izleyeceği iktisadi politikaları belli doğrultulara yönlendirmişti. Ayrıca, bütün bu politik ve iktisadi sınırlamalar Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk

²⁴ İ. Hakkı Yeniay, **Yeni Osmanlı Borçları Tarihi**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1964, s. 134; Korkut Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi 1908-1985**, s. 32.

²⁵ Korkut Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**, s. 33-35.

²⁶ **Lozan Barış Andlaşması, Tutanaklar-Belgeler**, C. 2, İkinci Takım, s. 72-81.

yıllarında, geniş kapsamlı bir müdahaleci iktisat politikası uygulamasına imkan vermemiştir²⁷.

4. Yeni Siyasi Yapılanma İçerisinde Farklı Ekonomik Görüşler

a) Cumhuriyet Halk Fırkası [Partisi]'nin Kurulması ve Dokuz Umde [İlke] İçinde Belirlenen İktisadi Görüşler

Sivas Kongresiyle (4-11 Eylül 1919) örgütsel yapısı kurulan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, Milli Mücadele'nin kazanılmasıyla kuruluş hedefini tamamlamış ve [Türkiye] Büyük Millet Meclisi hükümetinin kurulmasıyla yeni bir oluşum içine girme zorunluluğu ortaya çıkmıştı. Çünkü [Türkiye] Büyük Millet Meclisi'nde bir Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti parlamentosu oluşturulmuş olmasına rağmen, Meclis hem ideolojik, hem de toplumsal açıdan farklı görüşlerin bir arada bulunduğu bir yapıda kurulmuştu. Bu nedenlerden dolayı zamanla düşünce ayrılıkları başlamış ve meclis içinde çeşitli grupların doğmasına neden olmuştu. Bunlardan birisi 'Birinci Grup' olarak adlandırılan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu diğeri ise 'İkinci Grup'tu²⁸.

I. Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) döneminde iç ve dış gelişmeler Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Grubu'nun siyasi bir partiye dönüşmesini gerekli hale getirmişti. Bu nedenle, Mustafa Kemal [Atatürk] Paşa 7 Aralık 1921 tarihinde Ankara'da gazetecilerle yaptığı görüşmede barış sağlanınca, halkçılığa dayanan ve Halk Fırkası [Partisi] adını taşıyacak bir siyasi parti kurma kararında olduğunu açıklamıştı. Daha sonra bir yurt gezisine çıkmış ve 19 Ocak 1922 tarihinde İzmit'te halkla doğrudan görüşerek ülkede sınıfları tek tek ele almış, kurulacak partinin temel anlayışını ayrıntılı olarak dile getirmişti. Konumuz açısından ileri sürülen ve daha sonra partinin ilkelerini belirleyecek görüşlerden birisi "parti iktisat amacına dayanarak kurulur. Aksi halde, çapulcu partisidir" olarak belirtilebilir²⁹.

²⁷ Korkut Boratav, *a.g.e.*, s. 33-35.

²⁸ **Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri**, C. IV, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 1991, s. 403-405; Mustafa Kemal [Atatürk], **Nutuk (1919-1927)**, Hazırlayan: Zeynep Korkmaz, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 2006, s. 404-405; Esat Öz, **Tek Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım**, Ankara, Gündoğdu Yayınları, 1992, s. 81-85.

²⁹ Mustafa Kemal [Atatürk], *a.g.e.*, s. 485; Ahmet Demirel, **Birinci Meclis'te Muhalefet: İkinci Grup**, 4. bs., İstanbul, İletişim Yayınları, 2007, s. 487-492.

Böylece, yeni bir parti kurulacağı basın aracılığıyla toplumun tüm kesimlerine duyurulmuştu. 1 Nisan 1923 tarihinde mecliste seçim kararı³⁰ alındıktan sonra, Mustafa Kemal [Atatürk] Paşa 8 Nisan 1923'te 'Dokuz Umde [İlke]' olarak adlandırılan beyannameyi yayımlayarak yeni partinin yapılanmasını başlatmıştı. Ayrıca, I. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin ulusal egemenliğe dayalı bir halk devleti kurduğunu, yeni oluşacak Meclisin [II. Türkiye Büyük Millet Meclisi] ise ekonomik bir gelişme ile siyasal yapılanmayı amaç edinen bir meclis olacağını açıklamıştı. Bununla birlikte, yeni meclisle birlikte siyasal bir yapılanma gerçekleştirileceği, bunun ilk adımının I. Meclisteki Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Grubunun 'Halk Fırkası [Partisi]' adıyla siyasal bir partiye dönüştürüleceği beyan edilmişti³¹.

Bu açıklamalara karşın Halk Fırkası [Partisi]'nin resmen kuruluşu II. Meclis seçimlerinden sonra yapılmıştı. Çünkü, Dokuz Umde [İlke]'nin açıklandığı gün parti nizamnamesi hakkında görüşmeler başlamış; ancak, 11 Eylül 1923'te tamamlanarak parti grubunda kabul edilmişti. Böylece, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin ilk partisi olan Halk Fırkası [Partisi] 23 Ekim 1923'de İçişleri Bakanlığı'na bildirilerek resmen onaylanmıştı³².

Halk Fırkası [Partisi]'nin temelini oluşturan bu beyannamenin 5. maddesinde toplumsal ve ekonomik yaşamda alınacak önlemler madde madde açıklanmıştı: Aşar vergisinin olumsuzluklarının giderilmesi; Tütün ve Tarım ticaretinin geliştirilmesi, çiftçiye kredi verilmesi, Ziraat Bankasının sermayesinin arttırılması, ziraatle ilgili makineleşmenin sağlanması, hammaddesi ülke içinde bulunan ürünlerin korunması, demiryollarının yapılması, orman, maden ve hayvancılığın iyileştirilmesi³³.

b) Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası [Partisi]'nin Kurulması ve Parti Programının Ekonomik Hükümleri

23 Nisan 1920 tarihinde [Türkiye] Büyük Millet Meclisi'nin açılmasından yaklaşık 1 yıl sonra Meclis içinde bir grup kurulmasına karar verilmişti. Fakat 10 Mayıs 1923'te Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu adıyla kurulan bu gruba

³⁰ Işıl Çakan, **Türk Parlamento Tarihinde II. Meclis**, İstanbul, Çağdaş Yayınları, 1999, s. 20-22.

³¹ Mustafa Kemal [Atatürk], **a.g.e.**, s. 485-486; Işıl Çakan, **a.g.e.**, s. 27.

³² Mustafa Kemal [Atatürk], **a.g.e.**, s. 486; Faruk Alpkaya, **Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu (1923-1924)**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1998, s. 38-44.

³³ Mete Tunçay, **Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999, s. 44-45.

tüm milletvekilleri katılmamıştı. Bilindiği gibi bu dönem içinde vatanın ve milletin bağımsızlığının sağlanması fikri etrafında toplanılmış ve çalışılmış olmasına karşın zafer kazanıldıktan sonra savunulan fikirlerin uygulanması şekilleri ve ölçüleri noktasında görüş ayrılıkları ve gruplaşmalar yaşanmıştı. Bu nedenle zaman zaman ortak kararlar verilmesine rağmen, farklı görüş ve beklentiler içinde olan bazı milletvekillerine genel olarak 'İkinci Grup' adı verilmişti³⁴.

Daha muhafazakar yapıdaki İkinci Grup'un temel görüşlerinin Birinci Grup'tan farklı olmadığı mecliste muhalefeti üstlendiği ve iktidara gelme amacı taşımadığı belirtilmişti. Bunun bir göstergesi olarak, esasen karşı çıktığı konuları ve meclisteki bazı uygulamaları hedef alan 7 maddelik programı öne sürülmüştü³⁵.

1923 yılı ikinci meclis seçimleri yapılması kararlaştırıldığı dönemde, yukarıda da anlatıldığı gibi, Meclis içinde yeni hedeflere yönelik bir parti kurulmuştu. Böylece II. Grup içindeki milletvekilleri de bu parti içinde II. Meclis'te yerlerini almışlardı.

Fakat II. Meclis'in Cumhuriyetin ilanına karar vermesiyle parti içindeki muhafazakar grubun görüş ayrılıkları tekrar ortaya çıkmıştı. Örneğin, Cumhuriyet'in ilan edilmesine değil, bunun yapılış tarzına karşı olduklarını savunmuşlardı. Buna da daha önceden gelen hesaplaşmaların yol açtığı belirtilmişti³⁶. Halk Fırkası [Partisi]'nin bu programına karşın, parti içi muhalifler daha ayrıntılı bir program hazırlamıştı. 27 maddeden oluşan bu programın 25. maddesi maliye, 26. maddesi iktisat kanunlarını içermektedir. Bu kanunda belirtilen iktisadi görüşlere göre, milletin kurtuluşuyla iktisadi bir ilerleme de kaydedildiği kabul edilmişti. Bununla birlikte, devlet iktisadi teşebbüslerini koruma altına almak için bir devlet bankası kurulması istenmiş, ülkenin kendisinin sahip olduğu demiryolu işletmesi önerilmiş, zirai faaliyetlerinin artırılması istenmiş, halkın bu yolda ilerlemesinin takip edileceği vurgulanmıştı³⁷.

Halifeliğin kaldırıldığı 3 Mart 1924'den hemen sonra 20 Nisan 1924'de kabul edilen Anayasa'nın görüşüldüğü sıralarda Meclis içinde Parti içi muhalefet kendini

³⁴ Nevin Yurdsever Ateş, **Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu ve Terakkiperver Cumhuriyet Halk Fırkası**, İstanbul, Der Yayınları, 1998, s. 39-45.

³⁵ Ahmet Demirel, **a.g.e.**, s. 391-396.

³⁶ Erik Jan Zürcher, **Cumhuriyetin İlk Yıllarında Siyasal Muhalefet: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (1924-1925)**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2003, s. 53 vd.

³⁷ Ahmet Demirel, **a.g.e.**, s. 400.

daha güçlü hissettirmeye ve bu gelişmeler neticesinde yeni bir parti kurulacağı yönünde haberler gündeme gelmeye başlamıştı.

1924 yılının sonlarına doğru gelindiğinde, 20 Ekim’de Mentеше Mebusu Esat Bey’in Mübadele İmar ve İskan Bakanı Refet Bey’e yönelttiği bir soru yönergesi ve beraberindeki gelişmeler muhalif parti kurulmasına da somut adımların atılmasına neden olmuştu. Kasım ayı başında Halk Fırkası [Partisi]’nda istifalar başlamış; ayrılan milletvekilleri sık sık kendi aralarında toplantılar düzenlemişlerdi. Böylece Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti’nin kuruluşundan sonra gelişen muhalefet, İnkılapların yaratmış olduğu tepki, ülke ekonomisinin kötü gidişi, İsmet [İnönü] Paşa Hükümeti’nin dış ticaret üzerindeki sınırlamaları, Halk Fırkası [Partisi]’ndaki gruplaşmaları çoğaltmış, hükümete yönelik eleştiriler daha da artmıştı. 17 Kasım 1924 tarihinde İçişleri Bakanlığı’na başvurular bir beyannameyle netleşmiş ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası [Parti] (TCF) adıyla yeni bir parti kurulmuştu³⁸.

Parti Beyannamesi’nin yayınlandığı gün nizamnamesi ve parti programı da kamuoyuna açıklanmıştı. Yeni Partinin Nizamnamesi 64 madde ile bir geçici maddeden oluşturulmuştu³⁹. 58 maddeden oluşan parti programı, genel hükümler bir yana bırakılırsa büyük bir bölümü ekonomi ve maliye konularına ayrılmıştı. 29-39 maddeleri arasında iktisat, 45-48 maddeleri arasında ise maliye konularına açıklık getirilmişti. Daha detaylandıracak olursak bir dizi madde ile (29,34,39,42,43,44 maddeler) mesleki örgütlerin, ticaret odalarının, üretim kapasitelerinin ve kredi kuruluşlarının kurulmasını gerektiren bir ekonomik ve mali alt yapının oluşturulması ele alınmıştı. 35. maddeyle sermaye sahipleri ile işçilerin haklarının eşit ölçüde korunacağı ifade edilmekle birlikte işçi sendikalarının oluşturulacağı da vaad edilmişti. İktisadi 30-33, Mali 40-41 maddelerde Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası [Parti]’nin Türkiye’nin uluslararası ekonomik ilişkileri hakkında düşünceleri ortaya konulmuştu. Buna göre: Ülkeyi öncelikle tarımsal üretimde kendine yeter duruma getirmek, daha sonra ithalatı sağlayacak mali kaynağı yaratacak ihracatı gerçekleştirmek, limanlarda ithalat ihracat güçlüklerini ortadan kaldırmak, serbest ticaret doğrultusunda, genel koruma önlemlerine karşı çıkmak, ülke kaynaklarına ve

³⁸ İhsan Sabri Balkaya, *Ali Fethi Okyar (29 Nisan 1880-7 Mayıs 1943)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2005, s. 209; Esat Öz, *a.g.e.*, s. 90.

³⁹ Ali Fuat Cebesoy, *Siyasî Hatıralar: Lozan’dan Cumhuriyete*, Yayına Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu, C. 2, İstanbul, Temel Yayınları, 2002, s. 116-118.

sermayesine dayanarak kalkınmaya karşı çıkmak Türk Lirası'nın kambiyo değerine istikrar kazandırmak, yabancı sermaye akışını sağlamak⁴⁰.

5. İktisat Politikasını Düzenleyici ve Yönlendirici Kurumların Kurulması

a) Devletin Kurduğu Kurumlar

(1) Âli İktisat Meclisi (25 Haziran 1927)

Batı örneklerinden esinlenerek kurulan iktisadi politikanın geliştirilmesine yardımcı kuruluşlardan biri, Âli İktisat Meclisiydi. Âli İktisat Meclisleri, bu dönemde, Fransa, Almanya, İtalya, Lehistan, İngiltere, İspanya, Yunanistan vb. ülkelerde kurulmuştu. Ülkelerin çeşitli baskı grupları bu kurumda temsil edilmişlerdi. Bu kuruluşlara genellikle iki görev yüklenmişti: Birincisi, çıkarları çatışan grupların uzlaşması için bir ortam oluşturmak ve yeterince temsil edilemeyen gruplara bu yolla temsil olanağı vererek toplumun daha iyi temsil edilmesini sağlamak; ikincisi ise iktisadi konularda partiler arası denge kurmaktı. Bu nedenle, bunlar genellikle danışma organı olarak kullanılmışlardı. Ayrıca, Âli İktisat Meclisleri sosyal devlet görüşlerinin pratiğe yansımaları olmuştu⁴¹.

Türkiye'de bu görevler için çeşitli uzmanların görüşlerinden eskiden beri yararlanılmıştı. Fakat iktisat politikalarının bir bütün halinde ülkenin ihtiyaçları doğrultusunda daha etkili bir biçimde yürütülmesi zorunluluk haline gelmeye başlamıştı. Bu nedenle, Âli İktisat Meclisi kurulmasına karar verilmişti. Âli İktisat Meclisi, Avrupa'dakilere benzer bir yapıda ama işlevsel görevler yüklenerek Türkiye'de de, 25 Haziran 1927 tarihli 1170 sayılı kanunla kurulmuştu. Âli İktisat Meclisi'nin talimatnamesi İcra Vekilleri Heyeti tarafından düzenlenmişti. Ayrıca Meclis, Başbakan İsmet [İnönü] Paşa tarafından önemli bir nutuk ile 1928 Mart ayında açılarak, Ankara'da Millet Meclisi'nin eski binasında çalışmalarına başlamıştı.

Meclisin görevleri ve 'ruznamesi', kanunun 4. maddesinde belirtildiği üzere, şu ana hedeflere yönelmişti: "Ülkenin iktisadi durumuyla ilgili olmak üzere hükümetçe düzenlenecek kanunlar, nizamnameler ve hükümet tarafından

⁴⁰ Erik Jan Zürcher, *a.g.e.*, s. 144-145.

⁴¹ İlhan Tekeli-Selim İlkin, *1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları*, Ankara, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 1977, s. 59-60.

gönderilecek iktisadi konular hakkında beyanat vermek, iktisatla ilgili kanun ve nizamnameleri ülke ihtiyaçları doğrultusunda araştırmak ve gerekli görülecek yerlerde yapılması gereken düzenlemeleri beyan etmek, iktisadi ihtiyaçların gerektirdiği usul ve sistemler hakkında araştırma yapmak, uluslararası iktisadi gelişmeleri takip ederek, bunları ülkeye etkilerini rapor etmek”⁴².

Kurulan bu önemli meclisin teşkilat yapısında belirtildiği üzere, Başbakan İsmet [İnönü] Paşa birinci fahri başkanı, İktisat Bakanları da sırasıyla bu meclisin ikinci fahri başkanları olmuştu. Altı ayda bir on beş gün için toplanan ve gündemi başbakanca belirlenen Meclisin, yarısı Vekiller Heyeti, yarısı Ticaret ve Sanayi Odaları ve diğer meslek kuruluşlarınca seçilen 24 üyeden oluşmuştu. Vekiller heyeti tarafından seçilen on iki üyeden birisi silahlı kuvvetler üyesi, on biri ise iktisadi konularda yetkili kişilerden oluşmuştu. Diğer on iki kişi ise sanayi ve daha çok ticaret kesiminden seçilmişti. İşçi vb. toplumun güçsüz grupları temsil edilmemişti. Seçilen üyeler de hükümetin kontrolünde çalışmışlardı.

Âli İktisat Meclisi yukarıdaki hedefleri doğrultusunda, 1170 sayılı kanunun sekizinci maddesinde de belirtildiği üzere, danışmanlık görevini üstlenmiş ayrıca, araştırmalar yapmıştı. 1928 yılı içerisindeki araştırmalar; hayat pahalılığı ve gümrük siyaseti konularına odaklanmıştı. 1929 ve sonrasındaki yıllarda ise Türkiye'nin ödemeler dengesiyle ilgili önemli çalışmaları yürütmüştü. Böylece, dönemin iktisat politikalarıyla ilgili bilgiler daha da genişlemiş; bunun neticesinde bu politikalar hakkında tartışmalar giderek artmıştı⁴³.

(2) İktisat Bakanlığı'nın Kurulması (1928)

23 Nisan 1920'de Ankara'da toplanan [Türkiye] Büyük Millet Meclisi 2 Mayıs 1920'de on bir bakandan oluşacak hükümetin kurulması ile ilgili 3 numaralı kanunu kabul etmişti. Böylece yeni İktisat Bakanlığı da kurulmuştu⁴⁴. Ayrıca, “Türkiye Büyük Millet Meclisi ve İcra Vekillerinin Sureti İntihabına Dair Kanun”la Ticaret, Sanayi, Maden, Ziraat ve Orman işleri yeni kurulan İktisat Bakanlığı'na bağlanmıştı. 29 Ekim 1923'de Cumhuriyetin ilanı ile kurulan yeni hükümet,

⁴² A.e., s. 60-62. Ayrıca bkz. **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası [Dergisi]**, (Cumhuriyetin Onuncu Yıl Dönümü Fevkalâde Nüshası), 29 Teşrinievvel 1933, s. 37-39.

⁴³ **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, a.y., s.39; Yahya Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)**, 4. bs. İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000, s. 230; Yüksel Ülken, **a.g.e.**, s. 91.

⁴⁴ A. Afetinan, **a.g.e.**, s. 21.

25 Mart 1924 tarihinde 432 sayılı kanunun 1. maddesi ile daha önce kurulan İktisat Bakanlığı'nı kaldırılarak tarımla ilgili hizmetleri yürütmek için iki ayrı kurum olarak Ziraat ve Ticaret Bakanlıklarını kurmuştu. Fakat 1928 yılında, hükümet kuruluş düzeninde bir değişiklikle başlamıştı. 1200 sayılı kanunla Ticaret ve Tarım Bakanlıklarının birleştirilmesine karar verilmişti. Böylece, 16 Ocak 1928 yılında, iktisat politikasında daha etkili olmak için İktisat Bakanlığı yeniden kurulmuştu. Ayrıca, Ziraat Bakanlığına bağlı Ziraat, Orman, Baytar Umum Müdürlükleri İktisat Bakanlığı'na tekrar bağlanmıştı⁴⁵.

Ekonominin tüm faaliyetlerini kapsayacak şekilde yeniden kurulan İktisat Bakanlığına İzmir Milletvekili Rahmi [Köken] Bey ilk İktisat Bakanı olarak getirilmişti. Böylece iktisat politikalarını yönlendirici karar mekanizmasının en üstünde de bir değişim gerçekleşmiş oluyordu. İlerleyen yıllarda, ekonomik krizin ortaya çıkmasından ve diğer bazı sebeplerden dolayı, özellikle 1929 sonrasındaki politika değişikliklerinde ve 1930'lu yıllardaki devletçi uygulamalarda artan bir önem kazanmış olan İktisat Bakanlığı'nın en önemli girişimlerinden biri "Hariciye Ticaret Dairesi"ni kurmak olmuştu⁴⁶.

(3) İstatistik Umumu Müdürlüğü'nün Kuruluşu (2 Haziran 1927)

Uygulanacak iktisadi politikanın geliştirilebilmesi açısından en önemli konularından biri de, ülkenin ekonomik yapısı hakkında güvenilir bilgilerin elde edilmesiydi. 1926 yılına kadar Türkiye'nin ekonomik yapısı hakkındaki bilgiler daha çok dış ticaret ilişkilerine yönelik verilerden oluşmuştu. Ülkenin siyasi, iktisadi ve sosyal tüm kurumlarının ihtiyaç duyduğu verileri daha sağlıklı bir şekilde toplayarak konular hakkında detaylı bilgilere sahip olabilmek, bunların analizlerini yaparak ortaya çıkan sonuçlar neticesinde iktisat politikalarına yön verebilecek değerlendirmeleri fenni bir şekilde ortaya koyabilmek için 1926 yılında Başbakanlığa bağlı İstatistik Genel Müdürlüğü kurularak ilk adım atılmıştı. 1926 Şubat ayında Ankara'ya gelen Belçikalı Dr. Camille Jacquard'ın yönetiminde bu kurum, ülkedeki tüm resmi ve özel siyasi ve iktisadi kurum ve kuruluşlarla irtibata geçerek çalışmalarına başlamıştı. Kurum, 2 Haziran 1926 tarih ve 893 sayılı nüfus sayımı

⁴⁵ Meral Tecer, "Atatürk Döneminde (1923-1938) Ekonomik Örgütlenme", **Amme İdaresi Dergisi**, c. 39, Sayı:4, Ankara, 2006, s. 92, (Çevrimiçi) http://paribus.tr.googlepages.com/m_tecer.doc [08.04.2008].

⁴⁶ İlhan Tekeli-Selim İlkin, **a.g.e.**, s. 62; Yahya Tezel, **a.g.e.**, s. 230.

kanunu ve 2 Haziran 1927 sayılı İstatistik Kanunu uyarınca 1927’de Türkiye’de nüfus, sanayi ve tarım sayımlarını gerçekleştirmişti.

Bu dönemin şartları içinde böyle bir sayım, hem iktisadi politikalara ışık tutacak bilgileri sağlama açısından hem de böyle güvenilir bir sayımın yapılabilmesinin siyasal sonuçları açısından çok önemli bir gelişme olmuştu. Ayrıca, bu dönem içerisinde özellikle böyle bir nüfus sayımı yapılmış olması, Türkiye’nin nüfusunun 14 milyona yakın olarak bulunmasıyla dış politikada Türkiye ile ilgili olarak yapılan hesaplarda ve politikalarda önemli değişiklik yapılabilmesine olanak sağlamıştı⁴⁷.

b) Sanayicilerin Kurduğu Kurumlar

(1) Milli Türk Ticaret Birliği

Milli Mücadele’nin askeri zaferlerle sonuçlandığı fakat siyasi ve iktisadi alanlarda somut gelişmelerin yaşanmadığı 1922 yılında, İstanbul’un Türk tüccarları bir örgütlenmeye gitmiş ve hükümete 1 Aralık 1922 tarihinde 18 kişinin imzasıyla kabul edilen bir nizamname ve beyanname vermişti. Böylece, Mili Türk Ticaret Birliği kurulmuştu. Kurulan bu birliğin amaçları; “batı sermayesiyle Türkiye arasında aracılık yapmak, gayrimüslim tüccarların ekonomik hayattan yavaş yavaş tasfiyesini sağlamak, bunun sonucu olarak doğacak ticari boşluğu hızlı bir şekilde Türk tüccarlarıyla doldurmak, bunun için Avrupa ve Amerika’nın büyük ticari işletmeleriyle doğrudan doğruya temaslar kurulmasına çalışmak, onlara Türk olmayan temsilciler yerine Türk işadamları tavsiye etmek, tüccarlar arasında dayanışmayı sağlamak ve mesleki gereksinimleri gidermek” olarak belirlenmişti. Türk tüccarlarının bu amaçlar doğrultusundaki girişimleri, 1922 yılı son aylarından, 1923 yılının ilk aylarına kadar devam etmişti. Fakat bu girişimleri destekleyenler kadar eleştirenler de olmuştu. Öte yandan, bunu engellemek için Batı devletleriyle Türkiye arasındaki ekonomik ilişkileri düzenleyen aracı gayrimüslimlerin faaliyetlerini Türklere devretmeleri savunulmuştu.

Milli Türk Ticaret Birliği üzerinden gerçekleştirilmek istenen bu girişimin yanı sıra, İstanbul Ticaret Odası’nın bünyesini millileştirme yönünde çabalar da o dönemde dikkat çekmişti. Bu çabaları Ankara da onaylamıştı. Öte yandan,

⁴⁷ İlhan Tekeli-Selim İlkin, **a.g.e.**, s. 58-59; **İnönü’nün Söylev ve Demeçleri I (1919-1946)**, İstanbul, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1946, s. 255-256.

İstanbul'un Türk tüccarları bu çalışmalarını gerçekleştirirken yeni siyasi kadroların desteğine ihtiyaç duymuştu. Ayrıca Birlik, devletin Türk tüccarına, ithalat-ihracat işlerinde bazı imtiyazlar tanınmasını istemişti. Diğer bir ifadeyle, İstanbul tüccarı için yeni Türk devletinin lider kadrosunun himaye, teşvik ve desteğinin sağlanmasının ticareti millileştirmek için zorunlu olduğu belirtilmişti.

Milli Türk Ticaret Birliği isteklerini açıklamak amacıyla, Ocak 1923'te bir 'Ticaret-i Hariciye Kongresi' düzenlemeye karar vermişti. Fakat yeterli hazırlıkların yapılamaması nedeniyle bu kongre ertelenmişti. Ancak aynı günlerde Ankara Hükümeti, çok daha geniş kapsamlı bir kongrenin, İzmir'de toplanması düşünülen bir iktisat kongresinin hazırlıklarını yapmaya başlamıştı. İktisat Bakanı Mahmut Esat [Bozkurt] Bey 2 Ocak 1923'te Birliğe bir telgraf yollayarak, "teşkili ihbar olunan Türk Ticaret Birliği müessese-i millisini memnuniyet-i mahsusa ile" karşıladığını, ancak Birliğin bizzat girişeceği Kongre teşebbüsünü erteleyerek Şubat ayı içinde İzmir'de toplanacak İktisat Kongresi'ne katılmasını istemişti. Ülkenin genelinde daha büyük çaplı bir iktisat kongresinin yapılacak olması nedeniyle Birlik, Ticaret-i Hariciye Kongresi'ni üç aylığına erteleyerek, İzmir Kongresi'ne katılmayı kararlaştırmıştı. Böylece, Milli Türk Ticaret Birliği daha önceki çalışmalarını nedeniyle İzmir İktisat Kongresi'ne katılan en hazırlıklı ve etkili grup olmuştu⁴⁸.

(2) Ticaret ve Sanayi Odalarının Kurulması (22 Nisan 1925)

İktisat politikasını düzenleyici kurumlardan birisinin temelleri de 22 Nisan 1925 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 12 maddelik Ticaret ve Sanayi Odaları Kanunu'nu kabul etmesi ile atılmıştı. Aslında, Türkiye'de Ticaret ve Sanayi Odaları daha önceleri kurulmuştu ama yasal bir dayanağı yoktu; bu yüzden yetki ve görevleri de belirlenmemişti. 1925 yılında yayınlanan Ticaret ve Sanayi Odaları Kanunu'nun ardından, yönetmeliklerin çıkması, Türkiye'deki Ticaret Odalarına hukuksal altyapı sağlamış, onları tüzel kişilik haline getirmişti. Odalara tüzel kişilik hakkı sağlamanın yanı sıra, 14 Mayıs 1925'te yürürlüğe giren 655 sayılı Kanunla da ticari faaliyette bulunan herkesin odalara üye olması zorunluluğu getirilmişti⁴⁹.

⁴⁸ Korkut Boratav, a.g.e., s. 36-38; Ahmet Hamdi Başar'ın Hatıraları: Meşrutiyet, Cumhuriyet ve Tek Parti Dönemi, Yayına Hazırlayan: Murat Koraltürk, C.1, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007, s. 10-16, 21-24.

⁴⁹ İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası [Dergisi], a.y., s. 50-51.

19 Kasım 1925'te yürürlüğe giren nizamnameden sonra 1926 yılında, oda seçimleri yapılarak odalar çalışmaya başlanmıştır. Böylece, odaların bu şekilde örgütlenmeleri tüccarların sorunlarını siyasi ortama taşıyarak çözüm aramalarına yardımcı olmuştur. Öte yandan, siyasi karar organlarının çıkar gruplarının kendi politikalarına olan tepkilerini ölçebilecekleri bir ortam yaratılmıştır.

Önemli merkezlerde kurulan bu odalar, bir üst birlik çatısı altında birleşmişlerdir. Daha sonra, Türkiye'deki bütün odaların katıldığı 'Türkiye Ticaret ve Sanayi Odaları' kongresi toplanarak, bir bütün olarak seslerini duyurma olanağına sahip olmuşlardır. Bu genel kongrelerin birincisi 1927 yılında, ikincisi ise 19 Mayıs 1928 tarihinde toplanmıştır.

Ticaret ve Sanayi Odaları'nda genellikle ticaret grubu hakim olmuş ve onların çıkarlarını daha çok korumuştur. Böylece, sanayinin gelişmemiş olduğu bu dönemde bile sanayinin görece olarak yığılmış bulunduğu İstanbul ve İzmir gibi bölgelerde sanayiciler ve tüccarlar arasındaki çıkar çatışmaları ortaya çıkmıştır. Bunun etkisiyle, 1927 yılında İstanbul ve İzmir'de ayrı bir sanayi birliği kurulmuştur⁵⁰.

(3) Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti (13 Aralık 1929)

Türkiye'de 1929 yılının son günlerinde, mali ve ekonomik yapı üzerinde ağırlığını iyice hissettirmeye başlayan Dünya Ekonomik Krizi nedeniyle, ödemeler dengesindeki açık ve büyük ölçüde bu açığa bağlanan Türk parasının kıymetinin düşmesi önlenmeye çalışılmıştır. Bu dönem içerisinde yakın hedefleri gerçekleştirmek üzere alınacak tedbirleri açıklamak için Türkiye Büyük Millet Meclisi kürsüsüne çıkan Başbakan İsmet [İnönü] Paşa, "...millet kendi ihtiyaçlarından daha fazla tüketmeyecek, kanaatkâr bir hayata girmek zorunda kalacaktır. Yerli malına talebi artırmak amacıyla bütün vatandaşlarda milli bilinci uyandırmak ve devletin bütün kuvvetlerini harekete geçirmek gereklidir" demiştir. Konuşmasının sonunda oluşan iyimser havadan yararlanarak "Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti"nin kurulması kararlaştırılmıştır⁵¹.

Böylece, on bir maddeden oluşan tüzüğünün birinci maddesinde belirtildiği üzere Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal [Atatürk] Paşa'nın

⁵⁰ İlhan Tekeli-Selim İlkin, a.g.e., s. 58. Ayrıca, Oda Kongreleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası [Dergisi]**, a.y., s. 42-46.

⁵¹ İlhan Tekeli-Selim İlkin, a.g.e., s. 92.

koruyuculuğunda, Ankara’da Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti kurulmuştu.⁵² İkinci madde ile kurucu üyeler belirlenmişti. Ayrıca, tüm milletvekilleri kurumun üyesi sayılmışlardı. Cemiyet ilk toplantısını, 14 Aralık 1929 tarihinde yapmıştı. Bu toplantıda, Meclis Başkanı Kazım [Özalp] Paşa, Yusuf Kemal, Besim [Atalay] Bey, Celal, Siirt Milletvekili Mahmut [Esat Bozkurt] Bey, B. Hasan, Kırklareli Milletvekili Fuat, Reşit Saffet Beyler Emlak ve Ziraat Bankaları müdürleri hazır bulunmuşlardı. Cemiyet, 16 Aralık 1929’da da ilk ‘Heyeti Umumiye’ toplantısını gerçekleştirmişti⁵³.

Yukarıda belirtilen doğrultuda kurulan Cemiyet’in tüzüğüne göre; “Halkı israfla mücadeleyle, hesaplı, tutumlu yaşamaya ve tasarrufa alıştırmak, yerli mallarımızı tanıtmak, sevdirmek, kullandırmak, yerli mallarımızın miktarını yükseltmeye, metanet [dayanıklılık] ve zarafet itibariyle hariçteki mümasil [benzeri] mallar derecesine getirmeye ve fiyatlarını ucuzlatmaya çalışmak, Yerli malların sürümünü artırmak” ana hedef olarak gösterilmişti. Cemiyet, bu hedeflere ulaşmak için üye kaydı yapmış, konferanslar vermiş, milli malların üretimini ve tüketimini teşvik etmiş, büyük mağazaların açılmasını sağlamıştı⁵⁴.

Halkın, Cemiyeti tanınması ve üye kaydı yapılabilmesi için on bin nizamname ve yirmi bin taahhütname basılmasına karar verilmişti. Taahhütnameelerde şunlar yazılmıştı: “Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti’nin muttali [öğrenmiş] olduğum nizamnamesi ahkamına tamamıyla riayet edeceğime ve daima tercihen yerli malları kullanacağıma ve hükmüm geçenlere de kullandırtacağımı taahhüt ederim”. Tüzük gereği ilk adımda üye kaydı için faaliyete geçilmesi kararlaştırılmıştı. Bunları gerçekleştirebilmek için, Cumhuriyet Halk Fırkası [Partisi] (CHF) teşkilatından, cemiyetlerden, işletmelerden ve esnaf teşkilatından yararlanabilmesi sağlanmıştı. Teşkilat yapılanıncaya kadar her pazartesi ve perşembe olmak üzere haftada iki defa toplanılmasına karar verilmişti. Ayrıca, Cemiyet’in ilk ve temel hedefinin israfın önüne geçilmesi olarak açıklanmıştı⁵⁵.

⁵² **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2018, 20 Aralık 1929, s. 1. Bu kurumun adı daha sonra Mustafa Kemal [Atatürk] tarafından, 28 Haziran 1938’de ‘Cemiyetler Kanunu’na bağlı olarak ‘Ulusal Ekonomi ve Artırma Kurumu’ olarak değiştirilmiştir. İlhan Tekeli-Selim İlkin, **Bir Cumhuriyet Öyküsü Kadrocuları ve Kadro’yu Anlamak**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003, s. 125.

⁵³ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2012, 14 Aralık 1929, s. 1; **Ayn Tarihi**, Birinci Kanun Nüshası, c. 23, No. 69, İstanbul, Devlet Matbaası, 1929, s. 6.

⁵⁴ **Ayn Tarihi**, a.y., s. 6; **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2018, 20 Aralık 1929, s. 1, 3.

⁵⁵ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2025, 27 Aralık 1929, s. 3.

Cemiyet devletin üst düzey yöneticilerinin katılımıyla tanıtılmış olmasına rağmen resmi bir kurum olmamış, özel bir kurum olarak yapılandırılmıştı. Bunun, yeni iktisadi politikaların halka benimsetilmesinde daha etkili olacağı düşünülmüştü. Cemiyetin diğer illerde kurulması için Belediye Başkanları ile Başkanlıklarına birer genelge gönderilmişti. Böylece, ilk kuruluş ayları ile birlikte hızla örgütlenerek il ve ilçelerde toplam 273 şube açılmıştı⁵⁶.

c) Bankacılık Sisteminin Genel Görünümü ve Kurulan Milli Bankalar

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, yabancılar, kapitülasyonlardan da faydalanarak Osmanlı imparatorluğu topraklarında yapmakta oldukları ticaret ve sermaye yatırımlarını mali açıdan desteklemek üzere, banka şubeleri açmışlar veya Osmanlı uyruğunda banka kurmuşlardı. Yabancı sermayenin hakim olduğu bu bankalar İstanbul'u merkez almışlardı.

Buna karşın, Osmanlı İmparatorluğu ise kendi topraklarında ilk milli bankası olan Ziraat Bankası'nı 1863 yılında kurmuştu. Bu bankayı 1868 yılında kurulan İstanbul Emniyet Sandığı izlemişti. Fakat milli bankaların oluşturulması, XX. yüzyılın başından itibaren özellikle II. Meşrutiyet'den sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 'Milli İktisat' politikaları oluşturma ve kuvvetlendirme çalışmalarına yönelik olarak, güçlenmeye başlayan Müslüman-Türk tüccar ve toprak sahipleri tarafından yabancılardan ve azınlıklardan bağımsız olarak bankalar halinde örgütlenme çabalarıyla başlamıştı. Bu örgütlenmede iki temel amaç doğrultusunda şekillenmişti. Birincisi, Müslüman-Türk tüccar ve toprak sahipleri arasındaki sorunları çözmek, yabancı bankalarla rekabet etmek; ikincisi ise, onların yerini almak veya çekildikleri yerleri doldurmaktı. Ayrıca, kuruluş yeri olarak da Anadolu'nun iç bölgelerinin demiryolu bulunan şehirleri seçilmişti. Fakat modern işletmeciliğin henüz yerleşmediği yörelerde kurulan bu bankalar yeterli mevduat toplayamamış ve kredi işlemleri sınırlı kalmıştı⁵⁷.

Türk Ticaret kesiminin kredi ihtiyaçlarını karşılamaya yetmeyen bu gelişmeler, yeni kurulan Türk Devleti bir iktisadi devrim sürecine girmeden olmuştu.

⁵⁶ Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 2020, 22 Aralık 1929, s.1; Ulaş Kıpıl-Özgür Uyanık, a.g.e., s. 77.

⁵⁷ A. Gündüz Ökçün, 1920-1930 Yılları Arasında Kurulan Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye, 2. bs., Ankara, Sermaye Piyasası Kurulu Yayınları, 1997, s. 93; A. Gündüz Ökçün, İktisat Tarihi Yazıları, Ankara, Sermaye Piyasası Kurulu Yayınları, 1997, s. 263-268; Metin Uçar, a.y., s. 217-218.

Bu süreç içerisinde tarım kesimini kuvvetlendirip, yeraltı ve yerüstü zenginliklerini değerlendirebileceği ve ticari harekete geçirebileceği bir sanayileşme atılımı yapılmaya çalışılmıştı. Bunun için bir yandan eski Osmanlı işletmelerini yeniden düzenlenmeye çalışılırken, öte yandan da özel sermayenin teşvik edilmesi sağlanmıştı. Fakat böyle bir iktisadi kalkınma hareketini destekleyebilecek bir finans ve kredi sisteminin Osmanlı döneminden devralınan kurumlarla yapılması mümkün olmamıştı. Çünkü bankacılık sistemi yukarıda anlatılmaya çalışıldığı gibi belirli bir düzeye ulaşamamıştı.

Ayrıca, ekonominin ihtiyaç duyduğu para ve kredi miktarını ayarlama yetki ve olanaklarına sahip bir ‘Merkez Bankası’ henüz kurulamamıştı. 1923 yılına kadar ülkede, 13 yabancı bankaya karşılık, özel yasayla kurulmuş iki eski bankanın (İstanbul Emniyet Sandığı 1869 ve Ziraat Bankası 1888) yanı sıra iki ticaret bankası (Adapazarı İslam Ticaret Bankası 1914 ile İtibar-ı Milli Bankası 1917), bunlarla birlikte 13’de yerel banka faaliyet göstermişti⁵⁸. Ayrıca, 1923 yılında bankacılık sistemini hala elinde bulunduran yabancı bankalardan bazıları Kurtuluş Savaşı’ndan sonra şubeler açarak faaliyetlerini sürdürmeye devam etmişlerdi⁵⁹. Ayrıca, yabancı bankalar çok büyük sermayelere dayanmışlar ve bu sayede bir yandan piyasa egemenliğini ele geçirirken, öte yandan da siyasi bir kurum gibi çalışmışlardı.

Bu koşullar altında, milli bir kredi sisteminin hazırlanması zorunluluğu meydana çıkmıştı. Böylece, bankacılığın geliştirilmesi, İzmir İktisat Kongresi’nde önem verilen konulardan biri olmuştu. Dönemin İktisat Vekili Mahmut Esat [Bozkurt] Bey, bu önemi şöyle dile getirmişti: “Kredi kuruluşlarından yoksun bir Türkiye ekonomik gelişimini yürütemez ve daha uzun asırlar yabancılar için çalışan bir sömürge niteliğinden kurtulamaz.” Böylece, milli bankacılığın temellerine ilk harcı koymak için İzmir İktisat Kongresiyle kararlaştırılan girişimlere hız verilmişti⁶⁰.

1924-1926 yılları arasında Cumhuriyetin bankacılık sisteminin belirleyen, ülkenin başkenti Ankara’da, üç önemli banka kurulmuştu. Bu bankalar şunlardı: İş

⁵⁸ Uygur Kocabaşoğlu, **Türkiye İş Bankası Tarihi**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2001, s. 25-26; Mete Tunçay, **a.g.e.**, s. 200.

⁵⁹ İlhan Tekeli-Selim İkin, **Para ve Kredi Sisteminin Oluşumunda Bir Aşama Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası**, Ankara, Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası, 1981, s. 176; A. Gündüz Ökçün, **1920-1930 Yılları Arasında Kurulan Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye**, s. 93.

⁶⁰ Erkan Şenşekerci, **Türk Devriminde Celal Bayar (1918-1960)**, İstanbul, Alfa Yayınları, 2000, s. 117-118; Ulaş Kıpıl-Özgür Uyanık, **a.g.e.**, s. 63-64.

Bankası, Sanayi ve Maadin Bankası, Emlak ve Eytam Bankası. Üç ayrı alanda ülkenin kredi ihtiyacını karşılamayı amaçlayan bu bankaların kuruluşları, yapıları ve milli bankacılık alanında gösterdikleri faaliyetler aşağıda anlatılmaya çalışılmıştır.

(1) İş Bankası'nın Kurulması (26 Ağustos 1924)

Kurtuluş Savaşı sırasında Hintli Müslümanlar tarafından, yardım amacıyla Mustafa Kemal [Atatürk] Paşa'nın şahsına 500-600 bin lira civarında bir hibe yapılmıştı⁶¹. Mustafa Kemal [Atatürk] Paşa da bu parayı Batı Cephesi Komutanlığı emrine vermişti. Askeri zaferden sonra iade edilen bakiye Osmanlı Bankasında değerlendirilmeye çalışılmış ama gelir elde edilememişti.

Mustafa Kemal [Atatürk] Paşa'yı ziyaret eden kayınpederi ve İzmir'in varlıklı tüccarlarından Uşşakzade Muammer Bey, bu parayı şirket kurarak değerlendirebileceğini belirtmişti. Mustafa Kemal [Atatürk] Paşa ise ticaret konusunda Celal [Bayar] Beyle görüşmesini istemişti. Bu görüşmede Celal [Bayar] Bey: "Ülkede en çok ihtiyacı duyulan şeyin, kredi olduğunu" belirtmişti. Ayrıca, "Atatürk'ün para koyacağı bir şirketin doğrudan doğruya ticari olmamasını, kamu işine de yarayacak şekilde" olması gerektiğini söylemişti.

Bu görüşmeler Mübadele, İmar ve İskan Bakanı Celal [Bayar] Bey'in nüfus mübadelesinin çözülmesi konusunda çalıştığı 1924 Mayıs ayında gerçekleşmişti. Buna karşılık Celal [Bayar] Bey, iki işi başarıyla bir arada yürütmüştü. İstifa ettiği gün, 8 Temmuz 1924 tarihinde, bankanın kuruluş başvurusunu yapmıştı. Çankaya Köşkü'nde yapılan Bakanlar Kurulu toplantısında, Mustafa Kemal [Atatürk] Paşa'nın önerisi ve Bakanların da onayı ile "Türkiye İş Bankası" adını alan bankanın tüzüğü 20 Ağustos'ta onaylanmış ve kesin açılış 26 Ağustos'ta yapılmıştı.

Böylece İş Bankası özel hukuk hükümlerine tabi bir anonim şirket olarak kurulmuştu. Fakat sermayesinin sağlanma biçimi ve yönetici kadrosunun niteliği bakımından devlet koruyuculuğu altına alınmış bir kamu kuruluşu görüntüsü kazandırılmıştı⁶².

⁶¹ Hint Müslümanlarının Yardımları için bkz. Alptekin Müderrisoğlu, **Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 1990, s. 555-564; Cihan Duru-Kemal Turan-Abdurrahman Öngeoğlu, **Atatürk Dönemi Maliye Politikası: Mondros'tan Cumhuriyet'e Mali ve Ekonomik Sorunlar**, 1. Kitap, Ankara, Tisa Matbaacılık, 1982, s. 357-360.

⁶² İlhan Tekeli-Selim İlkin, **a.g.e.**, s. 180.

Türkiye Büyük Millet Meclisi binası ile karşı karşıya, duvarları yeni yükselmekte olan dört vakıf evinden birinin kiralanması yoluyla İş Bankası 1 milyon lira sermayeyle faaliyetine başlamıştı. Bankanın Yönetim Kurulu Başkanlığı'na Mahmut [Soydan] Bey getirilmişti. Kurul üyeleri ise Celal [Bayar] Bey, Bahriye Vekili İhsan Bey ve Ticaret Vekili Rahmi [Köken] Beylerin yanı sıra milletvekillerinden, Rasim (Sivas), Kılıç Ali (Antep), Fikret [Ertuğrul], Fuat [Bulca] (Rize), Şakir (Ankara) ve Salih (Bozüyük) Beylerden oluşmuştu⁶³.

1925 yılının ilk aylarında 159 bin liralık sermayenin de diğer hissedarlar tarafından ödenmesiyle toplam rakam 409 bin liraya ulaşmıştı. Mayıs 1925-Şubat 1926 tarihlerinde yapılan çağrılarla sermayenin tamamı ödenmişti. 30 Haziran 1926 tarihinde yapılan toplantıyla 2 milyon lira ödenmiş sermayesi bulunan İtibar-ı Milli Bankası ile birleşirken eşit durumda olabilmek için sermaye artırımına gidilmişti. 29 Haziran 1927 tarihli bir sözleşme ile İtibar-ı Milli Bankası İş Bankasıyla birleşmişti. Böylece, eşit şartlarda birleşme gerçekleşmiş ve yeni şubeler açılması gündeme gelmişti. Ayrıca, İş Bankası birleşmeden sonra özel bir kanunla İtibar-ı Milli Bankası'nın yararlandığı ayrıcalıklardan faydalanmıştı⁶⁴.

(2) Sanayi ve Maadin Bankası'nın Kurulması (19 Nisan 1925)

İzmir İktisat Kongresi'nde sanayi grubunu ilgilendiren ve ekonomik kalkınmayı gerçekleştirmek için 'Sanayi Grubunun İktisadi Esasları' adı altında altı önemli karar alınmıştı. Bu kararlardan birisi de 'Sanayi Bankaları'nın kurulmasıyla ilgili karar olmuştu⁶⁵.

Sanayileşmeyi teşvik ve yardım edici olarak kurulan bankalardan birisi olan Sanayi ve Maadin Bankası, 19 Nisan 1925 tarihli 633 sayılı kanunla kurulmuş ve 1 Mayıs 1925 tarihinde çalışmaya başlamıştı. Bankanın ana hedefi; Osmanlı'dan devralınan devlet girişimlerini geçici olarak yönetmek, kurulacak olan sanayi ve madencilik kuruluşlarına bizzat veya iştirak yoluyla katılmak, kurulan şirketleri aşama aşama bağımsız hale getirmek, bunlara ait diğer ticari ve mali işleri yürütmek

⁶³ A.e., s. 180; Erkan Şenşekerci, a.g.e., s. 119-123; Uygur Kocabaşoğlu, a.g.e., s. 4-11, 43, 58-71.

⁶⁴ A. Gündüz Ökçün, **İktisat Tarihi Yazıları**, s. 246-247.

⁶⁵ Koray Başol, **Türkiye Ekonomisi**, 3. bs., İzmir, Anadolu Matbaası, 1993, s. 168.

ve amaçlarına uygun olarak her türlü bankacılık işlemlerini gerçekleştirmek olarak belirlenmişti⁶⁶.

Kurulan bankanın sermayesini oluşturan kaynaklar ise şunlardan oluşmuştu: Hükümetin devrettiği fabrikalar ve bunların döner sermayeleri, bankanın kurulmasından önce Ticaret Bakanlığı'nın kurduğu veya iştirak ettiği şirketle ait hisse senetleri ve teşviki sanayi ödenekleri⁶⁷. Ayrıca, Banka'nın 1926 yılı başında altı milyon civarında olan sermayesinin iki milyonu nakit, geri kalan kısmı da taşınmaz mallardan oluşmuştu. 1930 yılında ise bankanın sermayesinin tamamı ödenmişti⁶⁸.

Banka kurulduğunda Hereke, Bakırköy, Feshane, Dokuma fabrikaları ile Beykoz Deri ve Kundura fabrikası, Tosya ve Maraş çeltik fabrikaları bu kuruma devredilmişti⁶⁹. Ayrıca Kayseri Bünyan ve Isparta iplik fabrikalarına, Malatya ve Aksaray Değirmen ve Elektrik Şirketlerine, Kütahya Çini Fabrikasına ve Yalvaç Sanayi-Ticaret Şirketine ortak olmuştu⁷⁰.

Hükümet tasarısında, Banka'nın bizzat veya iştirak suretiyle sınai tesisler kurma yetkisi var olduğu halde, Muvazene-i Maliye Encümeni, ilgili maddeyi Banka'nın bizzat teşebbüs kurmasına imkan veremeyecek biçimde değiştirmişti⁷¹.

Sanayi ve Maadin Bankası'nın kuruluş kanununda, sanayi ve maden sektörlerinde yeni kurulacak bir teşebbüsün sadece devlet sermayesiyle kurulması önlenmişti. Böylece, özel sermayeye yatırım fırsatı sunulmuştu. Ayrıca, kanunla, bankaya devredilmiş fabrikaların anonim şirket haline getirilmesi zorunlu kılınmıştı. Bu şirketlerin yüzde 51 hissesi 'nama muharrer' olup Banka'ya ve Türk şahıslara ait olacak ve kurulacak şirketlere, fabrikaları devir işi böylece sağlanmış olacaktı. Banka, ayrıca, tahvil ihracına ve kısa vadeli borçlanmaya yetkili kılınmıştı. İdare meclisine milletvekillerinin, özel fabrikatörlerin ve madencilerin üye olmaları yasaklanmıştı.

⁶⁶ A. Afetinan, **Medeni Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün El Yazıları**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1998, s.327; Yüksel Ülken, **a.g.e.**, s. 86; Hazım Âtîf Kuyucak, **Para ve Banka**, c. II. 2. bs., İstanbul, İsmail Akgün Matbaası, 1948, s. 222-223; Haldun Derin, **Türkiyede Devletçilik**, İstanbul, Çituri Biraderler Basımevi, 1940, s. 83.

⁶⁷ A. Afetinan, **a.g.e.**, s. 328.

⁶⁸ A. Gündüz Ökçün, **a.g.e.**, s. 247.

⁶⁹ Yüksel Kaştan, "Atatürk Döneminde Sanayileşme ve Karabük Demirçelik İşletmeleri", **Kastamonu Eğitim Dergisi**, c. 11, No. 2, Kastamonu, 2003, s. 490, (Çevrimiçi)
<http://www.ksef.gazi.edu.tr/dergi/pdf/Cilt11-No2-2003Ekim/ykastan.pdf>, [10.04.2008.]

⁷⁰ Derya Bozoklu, "Atatürk Döneminde Bankacılık Sistemine ve Gelişimine Genel Bir Bakış", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, c. XIX, Sayı: 55, Ankara, 2003, (Çevrimiçi)
<http://www.atam.gov.tr/index.php?Page=DergiIcerik&IcerikNo=198>, 5 Mart 2008.

⁷¹ Korkut Boratav, **a.g.e.**, s. 124.

Sanayi ve Maadin Bankası faaliyete bulunduğu süre boyunca kendiliğinden hiçbir teşebbüse girişmemiştir. Banka faaliyetlerini daha çok kendi işletmelerinde yoğunlaştırmış, diğer işletmelerle ilgilenmemiştir. Böylece, öz kaynakların sınırlı olması ve yabancı kaynaklarda da önemli bir gelişme olmaması sonucu, kuruluş anında devraldığı işletmeler ve sermayesine katılan iştirakler dışında özel kuruluşlara sanayi kredisi sağlayamamasına neden olmuştur⁷².

Sanayi ve Maadin Bankası, faaliyetinin son bulduğu 1932 yılında yirmi bir adet işletmeye sahipti. Bunlardan dördünü kuruluşunda beri kendi idaresinde olan fabrikalar, diğerlerini ise çoğunlukla, bankanın kuruluşundan önceki devlet girişimleri oluşturmuştu. Böylece, banka kurulduğu tarihten itibaren yeni işletmelere ortak olmamıştı. Yedi yıl boyunca, bu on yedi teşebbüse ancak 1.173.693 liralık katılım ve 4.838.427 liralık borçlanma yapabilmişti. Buna, Bankaya ait dört fabrikanın çok masraflı çalışması ve banka kaynaklarının sınırlı olması neden olmuştur⁷³.

(3) Emlak ve Eytam Bankası (22 Mayıs 1926)

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurduğu mali işletmelerden birisi de, 22 Mayıs 1926 tarihli 844 sayılı kanunla kurulan Emlak ve Eytam Bankası olmuştur. 20 Milyon liran olan kuruluş sermayesinin yarısı devlet emlakının bazılarının bankaya devredilmesiyle, diğer yarısı ise hisse senetlerinin halka açılmasıyla sağlanmıştı. Eskiden eytam sandıklarında saklanan yetim paraları bu bankaya verilmiş ve karşılığında faiz alınmıştı. Belediyeler sınırları içinde çeşitli binalar ve arsaların bankaya ipotek edilmesi karşılığında uzun vadeli borç vermek bankanın başlıca işlemlerinden biri olmuştur. Böylece, banka yapılmış binalar üzerine beş ve yapılacak binalar üzerine de on seneye kadar vadeli borçlar vermişti⁷⁴.

Böylece, bu dönemde Emlak Bankasını diğer bankalardan ayıran en önemli özellik gayrimenkul ipoteği karşılığında borç para veren kamu bankası statüsüne sahip olmasıydı. Banka ayrıca, yanmış ve yıkılmış şehirlerle savaştan çıkan Türkiye'nin imarını sağlamıştı.

⁷² Korkut Boratav, **100 Soruda Türkiye'de Devletçilik**, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1974, s. 86; Derya Bozoklu, **a.y.**

⁷³ Korkut Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**, s. 124-125.

⁷⁴ A. Afetinan, **a.g.e.**, s. 327.

6. İktisadi Yapının Oluşturulmasıyla İlgili Politikaların Hazırlanması Evresinde Yasal Düzenlemeler

a) Aşar Vergisi'nin Kaldırılması (17 Şubat 1925)

Türk insanı yüzyıllardan beri ortaçağdan kalma aşar denilen ağır bir vergi yükünün altında kalmıştı. Hasat toplandıktan sonra ürünün yüzde 10'u (1839'dan itibaren), üretim masrafları hiç hesaba katılmadan köylülerden toplanmıştı. Bu oran 1875'ten sonra yüzde 12'ye çıkarılmıştı. Vergiyi, maliye memurları değil genellikle ağalardan oluşan mültezimler toplamıştı. Bu usul mültezimlerin halk üstünde nüfuz kazanmalarına yol açmıştı. Böylece, kırsal alanda var olan bazı derebeylik ilişkileri beslenmişti⁷⁵. Bunların sonucunda, aşar vergisi İmparatorluğun son dönemlerinde dahi en önemli gelir kaynağı olmuştu. Hatta, 1909-1910 yıllarında bütçe gelirlerinin yüzde 27'sini aşar vergisi oluşturmuştu⁷⁶.

1920'lerde kırsal alandaki nüfus yoğunluğu, ilkel yöntemlerle yapılan tarım, yurt içi ve yurt dışı pazarlara ulaşım zorluğu nedeniyle tarımda üretimi teşvik edici somut kararların alınmasını zorunlu hale getirmişti. Bu nedenle, 1923 yılı içerisinde Ziraat Bankası kanalı ile çiftçiye ziraat makineleri ithalini gümrüksüz yapma olanağı veren bir kanun çıkarılmıştı. Aynı yıl çıkarılan başka bir kanunla da hayvan ithali iki yıl gümrükten muaf tutulmuştu. Bunlara rağmen, ülkenin ithalat olanakları kısıtlı olduğundan bu muafiyetler tarımda hızlı bir ilerlemeye yardım edememişti⁷⁷.

Yine 1923 yılı içerisinde, tüm teşvik ve yardımlara rağmen düze çıkamamış olan çiftçi grubu İzmir İktisat Kongresi'nde aşar vergisinin kaldırılmasının teklif etmişti. İşçi grubu da oy birliğiyle bunu kabul etmişti. Buna karşılık, sanayi ve tüccar grubu ise aşarın kaldırılması konusunda verdikleri tasarı ile 'yeni ve mutedil bir aşar usulünün' getirilmesini istemişlerdi⁷⁸. Sonuçta, Osmanlı İmparatorluğu döneminde tarım kesimini büyük sıkıntıya sokan; ne Mutlakiyet, ne de Meşrutiyet devrelerinde hiçbir hükümetin kendinde kaldırma kudretini bulamadığı, seksen seneden fazla bir süre içinde kaldırılması ara sıra ortaya atılmış ancak, 17 Şubat 1925 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin çıkardığı 12 maddelik 522 sayılı kanunla

⁷⁵ Ömer Celal Sarc, **Atatürk Döneminde Türkiye Ekonomisi ve İktisat Politikaları**, Ayrıbasım, İstanbul, Dr. Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı Yayınları, 1983, s. 351; Haldun Derin, **a.g.e.**, s. 55-56.

⁷⁶ Ali İhsan Gencer-Sabahattin Özel, **Türk İnkılâp Tarihi**, 9. bs., İstanbul, Der Yayınları, 2004, s. 266.

⁷⁷ Taner Timur, **Türk Devrimi ve Sonrası 1919-1946**, Ankara, Doğan Yayınları, 1971, s. 104-105.

⁷⁸ A. Gündüz Ökçün, **İktisat Kongresi 1923-İzmir Haberler, Belgeler, Yorumlar**, s. 329-330; A. Afetinan, **İzmir İktisat Kongresi 17 Şubat-4 Mart 1923**, s. 24-25.

kaldırılmıştı⁷⁹.

b) Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun Süresinin Uzatılması (28 Mayıs 1927)

Sanayinin teşvik edilmesiyle ilgili çalışmalar Cumhuriyet'in ilanından önceki yıllarda II. Meşrutiyet dönemine başlamıştı. Bu dönemde sanayileşmeye hız verme yönünde atılan en önemli adım, 'Teşvik-i Sanayi Muvakkatı'nın yasalaştırılması olmuştu. 1 Ocak 1913 tarihinde çıkarılmış olan bu kanun on beş yıl gibi geçici bir süre için düşünülmüştü. Kaldırılmadan bir yıl önce muafiyet sağlanan fabrika sayısı 470'i bulmuştu⁸⁰.

Cumhuriyet ilan edildikten sonra bazı özel sanayi kollarını yakından ilgilendirecek, onları teşvik edecek tedbirler alınmıştı. Fakat bu uygulamayla elde edilen ilerleme, Cumhuriyet'in ulaşmak istediği hedeflere yaklaşamamıştı.

Bu nedenle, 1923 yılında toplanan İzmir İktisat Kongresi'nde, Sanayi Grubu'nun İktisadi Esaslarından Teşvik-i Sanayi Kanunu hakkında yedi maddeden oluşan kararların altısı oybirliğiyle, bir tanesi ise çoğunluk oyuyla kabul edilmişti. Bu esaslardan beşincisinde belirtildiği üzere 1913 yılında çıkarılan kanunun bitiminden sonra 25 yıl daha uzatılması kararlaştırılmıştı⁸¹.

Bu gelişmeler, hükümeti geniş kapsamlı bir teşvik politikası uygulamaya yöneltmişti. Bu amaçla, iktisadi durumu genel olarak Türkiye'ye benzeyen, kısa zaman içerisinde ilerleme ve kalkınma sağlamak için kanunlar çıkarmış olan Bulgaristan, Romanya ve Macaristan gibi ülkelerin çalışmaları incelenmişti.

Sonuçta, Teşvik-i Sanayi Kanunu 28 Mayıs 1927 tarihinde 1055 sayılı kanunla, bir önceki kanunda belirtildiği gibi, 15 yıllık bir süre için çıkarılmıştı. Bu yeni kanunda, 1913 tarihli kanuna göre farklı hedefler belirlenmiş, bu nedenle yeni bazı ayrıcalıklar tanınmıştı⁸².

1913 yılındaki Kanun kapsamı dolayısıyla küçük işletmelerin büyümesini teşvik etmekte yetersiz kalmıştı. Bu nedenle, 1927 Teşvik-i Sanayi Kanunu

⁷⁹ **Tarih IV**, İstanbul, Devlet Matbaası, 1931, s. 275-277.

⁸⁰ Haldun Derin, **a.g.e.**, s. 83-84; A. Gündüz Ökçün, **İktisat Tarihi Yazıları**, s. 87-104.

⁸¹ A. Gündüz Ökçün, **İktisat Kongresi 1923-İzmir Haberler, Belgeler, Yorumlar**, s.356; A. Afetinan, **a.g.e.**, s. 49.

⁸² İlhan Tekeli-Selim İlkin, **1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları**, 64-67; Haldun Derin, **a.g.e.**, s. 81-83

teşviklerden yararlanacak girişimleri, kullandıkları beygir gücü, çalışan kişi sayısı ve yıllık çalışma sürelerine göre değerlendirilerek dört sınıfa ayırmıştı⁸³. Bu sınıflar şu şekilde oluşturulmuştu: “Birinci sınıf, asgari 10 beygirlik bir çevrimiçi kuvveti olan ile işleyen ve bir yıl süresince en az 1500 gündelik ödeyecek sayıda işçi çalıştıran; ikinci sınıf, çevrimiçi kuvveti 10 beygirden az, ödenen işçi gündeliği asgari 1500 veya ödenen gündelik 1500’den az olduğu halde, çevrimiçi kuvveti 10 beygirden aşağı olmayan; üçüncü sınıf, çevrimiçi kuvveti 10 beygirden az, yılda asgari 750 gündelik ödeyecek sayıda işçi çalıştıran; dördüncü ve son sınıf ise çeşitli dokumacılık işlerinin tezgah veya elde bir bina içinde toplu olarak yaptırınları”⁸⁴.

c) Gümrük Tarifelerinin Yeniden Düzenlenmesi

Osmanlı İmparatorluğu’nda I. Dünya Savaşı’na kadar yürürlükte olan gümrük tarifesi değer esasına dayandırılmıştı. İthalat değeri üzerinden alınan bu yüzde 11’lik vergi ülke içi üretimi geliştirmekten çok, bütçe için gelir kaynağı olarak kullanılmıştı⁸⁵. 1916 Mart ayında Sir Grawford adında bir İngiliz’e hazırlanmış olan ve geliştirilmesi istenilen endüstrileri korumak için her tarifedeki malın ithalatına miktar başına bir vergi getiren yeni bir gümrük tarifesi yürürlüğe konulmuştu. Bu tarihten sonra, 1923 yılına kadar gümrük vergileri birçok gelişmeden dolayı bu seviyeden koşullara göre bazen aşağıya inmiş, bazen de yukarı çıkmıştı⁸⁶.

Kurtuluş Savaşı yıllarında Ankara Hükümeti gümrük vergilerinde sanayileşmeye yönelik bir korumacılık yapmamıştı. Zaten bu yıllarda Türkiye’nin ithalatında önem taşıyan İstanbul ve İzmir limanları, 1922 yılının son aylarına kadar Ankara Hükümeti’nin kontrolü dışında kalmıştı. Kontrol altındaki Trabzon, Samsun, İnebolu gibi Karadeniz ve Antalya, Mersin gibi Akdeniz limanlarında da çok düşük ithalat hacimleri gerçekleşmişti. Bu sınırlı ithalat ise büyük ölçüde askeri ihtiyaçları ve beslenme ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik olarak yapılmıştı⁸⁷.

Bu nedenlerden dolayı, gerek dış ticaret dengesini sağlayacak ve gerekse sanayileşmeyi hızlandıracak bir gümrük tarifesi için çalışmalar İzmir İktisat

⁸³ Yakup Kepenek, Nurhan Yentürk, **Türkiye Ekonomisi**, 11. bs., İstanbul, Remzi Kitapevi, 1994, s. 44.

⁸⁴ Bilge Aloba Köksal, A. Râsih İlkin, **Türkiye’de İktisadî Politikannın Gelişimi (1923-1973)**, İstanbul, Yapı ve Kredi Bankası Yayınları, 1973, s. 85-89; Tevfik Can, **Gümrüklerimiz ve Tarihsel Gelişimi**, Ankara, T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilâtı Yayınları, 1974, s. 21.

⁸⁵ İlhan Tekeli-Selim İlkin, **a.g.e.**, s. 67.

⁸⁶ Geniş bilgi için bkz. Yahya Tezel, **a.g.e.**, s. 158-160.

⁸⁷ **A.e.**, s. 160.

Kongresi'nde yapılmıştı. Kongrenin sonunda Tüccar Grubu Esasları başlığı altında 'Gümrük Siyaseti' ve 'Gümrük Muamelaı' ayrıca, Sanayi Grubunun Esasları altındaysa 'Gümrük Himaye Usulü' ile ilgili kararlar genel olarak oybirliğiyle kabul edilmişti.⁸⁸.

Lozan Barış Konferansı'nın kesildiği sırada yapılan bu kongreden sonra, yukarıda Lozan Barış Andlaşma'nın Ekonomik Hükümleri başlığı altında genel hatlarıyla anlatıldığı üzere, yeni gümrük tarifesi belirleme yetkisi beş yıllık geçici bir dönemden sonra Türkiye'ye bırakılmıştı. Bu süre içerisinde, 1 Eylül 1916 tarifesinde yazılı olan Ticaret Sözleşmesinin maddelerinde belirtilen arttırma katsayıları uygulanmıştı.

1924-1929 yıllarında ise bazı mallarda 1916 vergi değerinin 5, bazı mallarda 9 ve korunmak istenen diğer bazı mallarda 12 katı olan miktar başına vergiye tabi tutulmuştu. 9 katsayısının uygulandığı mallar⁸⁹ toplam ithalat değeri içinde önemli bir yer tutmadığı için, uygulamada 5 ve 12 katsayıları ağırlık taşımıştı⁹⁰.

Böylece, Cumhuriyet'in ilk beş yılında Türkiye'nin gümrük tarifelerini belirleme ve dış ticaretini düzenleme yetkileri çok sınırlandırılmıştı. Dış Ticareti düzenleme yetkisi Lozan Barış Andlaşması ile belirlenen sürenin sonunda, yani 1929 yılında çıkarılan bir yasa ile gerçekleşmişti. Yeni düzenlemenin temel amacı, yerli üretimin, özellikle sanayi üretiminin dış pazarlara karşı korunması olmuştu. Yerli üretimin artırılması yönündeki bu genel politika ve yapılan yasal düzenlemelerin bir sonucu olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun son yılları dahil, ilk kez dış ticaret fazlası elde edilmişti⁹¹.

Türkiye'nin yeni gümrük düzenine geçişi için üç ayrı kurum içinde çalışmalar yapılmıştı. 1929 tarihinde yapılacak olan düzenlemelere daha 1925 yılında başlanmıştı. Bunlardan ilki, 18 Ekim 1925 tarihinde kurulmuş olan Tarife Komisyonuydu. Bu komisyon yeni vergilerin iktisat politikalarına etkilerini araştırmıştı. İkinci kurum, kuruluşu ve kapsamı yukarıda anlatılan İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası'nın, 16 Haziran 1926 tarihinde yaptığı bir toplantıda kurulması kararlaştırılan 'Gümrük Tarife Tetkik Komisyonu' olmuştu. Gümrüklerin çok fazla

⁸⁸ A. Gündüz Ökçün, **a.g.e.**, s. 346-347, 355.

⁸⁹ 20 çeşit malın bulunduğu bu çizelge için bkz. **Lozan Barış Andlaşması, Tutanaklar-Belgeler**, C. 2, İkinci Takım, s. 76.

⁹⁰ Yahya Tezel, **a.g.e.**, s. 161.

⁹¹ Yakup Kepenek, Nurhan Yentürk, **a.g.e.**, s. 47.

artırılmasını savunmayan komisyon ‘mutedil himaye’ adı altında yeni gümrük kanunu ile ilgili bazı ilkeler öne sürmüştü. 1927 tarihinde kurulan Âli İktisat Meclisi ise ayrıntılı bir çalışma yapmamış, Tarife Komisyonu ve Gümrük Tarife Tetkik Komisyonu’nun hazırladığı raporları incelemiştir⁹².

Tüm bu çalışmaların sonucunda hazırlanmış olan kanun tasarısı, Şubat 1929’da Türkiye Büyük Millet Meclisi’ne sunulmuştu. Tasarı 1 Haziran 1929’da Meclis de görüşülerek kanunlaştırılmıştı⁹³.

7. 1929 Dünya Ekonomik Krizi ve Türkiye’deki Yansımaları

a) Dünya Ekonomik Krizi

Birinci Dünya Savaşı, ekonomik, sosyal ve siyasi alanlarda dünya dengelerini alt üst etmişti. Avrupa’nın sanayi ve kültür merkezleri yakılmış ve yıkılmıştı. Savaşın türlü etkilerinin sonucu olarak, milliyetçilik akımları tüm dünyaya egemen olmuştu. Bu ve benzeri sosyal ve siyasi gelişmelerden sonra, Birinci Dünya Savaşı’nın meydana getirdiği yıkıntılar giderilmeye çalışılırken, tekrar eski ekonomik refaha kavuşulacağı beklenmişti. Fakat uluslararası alanda siyasi yakınlaşmalar andlaşmalar yoluyla sağlanmaya çalışılırken, dünyayı ekonomik bir krize doğru sürükleyen gelişmeler meydana gelmişti.

Birinci Dünya Savaşı sonrasında hızlı ekonomik gelişmesi, 1919 ve 1920 yıllarında, savaşı kendi topraklarında yaşamış ve kaybetmiş ülkelerin savaş sırasında yok olmuş ve eksilmiş olan dayanıklı tüketim malları ile sermaye stoklarını karşılamaya yönelik olarak, özellikle savaştan yıpranmadan çıkmış olan Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve İngiltere’de görülmüştü.

Bu yıllarda İngiltere, Almanya’nın savaştan yenik çıkmasıyla çekildiği pazarlara hızlı bir giriş yapmıştı. Fakat işçi grevleri, gemi yapımındaki üstünlüğünü İskandinav ülkelerine kaptırması ve Uzakdoğu ülkelerinin tekstil ürünleri pazarlarına girmesi 1921 yılında İngiltere’de krize neden olmuştu. Bu tarihten sonra da İngiltere ekonomik gerileme içine girmişti.

Öte yandan, Amerika Birleşik Devletleri’nde 1921-1929 yılları arasında hızlı

⁹² Bu kurumların yaptıkları çalışmaların detayları için bkz. İlhan Tekeli-Selim İlkin, **a.g.e.**, s. 69-71.

⁹³ **Ayn Tarihi**, C. 20, No: 63-64, Haziran-Temmuz Nüshası 1929, Ankara, İstanbul Devlet Matbaası, 1929, s. 4694.

bir endüstriyel gelişme başlamıştı. Yeni gelişen otomobil ve elektrik sanayileri etrafında kurulan fabrikalar ekonominin itici gücünü oluşturmuştu. Gelişen sanayinin yanında, mali piyasalarda da hareketlilik artmıştı. Bu gelişmeler Birinci Dünya Savaşı sonrasında Amerika Birleşik Devletleri ekonomisinin dünya ekonomisindeki konumunu değiştirmişti. Ayrıca, Birinci Dünya Savaşı sonrasında Avrupa'nın kalkınması için Amerika Birleşik Devletleri mali yardım sağlamıştı. Bu durumda ona borçlu olan ülkelerin borçlarını geri ödeyebilmeleri ve ticaretin devam edebilmesi için ya Amerika Birleşik Devletleri'nin borçlu ülkelere ihracatından daha fazla ithalat yapması ya da bu ülkelere yeni borçlar vermesini gerektirmişti. İlişkilerin bu gidişatı Amerika Birleşik Devletleri'ni dünya ekonomisinde gelişmelerin odağı durumuna getirmişti⁹⁴. Böylece, Amerika Birleşik Devletleri hem dünyanın en büyük ihracatçısı hem de en büyük ithalatçısı konumuna yükselmişti. Bu da, savaşın etkisiyle güç dengelerinin değişmeye başladığını göstermişti.

1925-1926 yıllarından sonra Batı ekonomik sisteminde görülen gelişme özellikle Amerika Birleşik Devletleri, Kanada, Avusturya, Fransa'da gerçekleşmişti. İngiltere ekonomisi ise bazı problemlerle karşı karşıya kalmıştı. Bu ülkede altın standardına dönüşün çıkardığı mali sorunlar ile işçi ücretlerine yapılan baskının doğurduğu genel grev ekonominin gelişmesini yavaşlatmıştı. 1925-1929 yılları arasındaki dönemde genellikle dünya ekonomisinin iyiye gittiği kabul edilmesine karşın aslında 1927 yılında bir çok ülkede küçük ekonomik sıkıntılar baş göstermişti⁹⁵.

Fakat savaşı izleyen yıllarda başlayan durgunluk, bu ekonomik sıkıntıların getirdiği bunalım ve belirsizlik ortamı klasik iktisat teorisinin en önemli gücü olan 'görünmez el'in dinamikleri tarafından giderileceği düşünülmüştü.

Ancak, 1928 yılından sonra, Amerika Birleşik Devletleri'nde menkul değerler borsasında spekülasyon hızlanmıştı. Bu nedenle birçok girişimci, parasını hisse senedi piyasasına yatırmayı tercih etmişti. 1929 yazında bu piyasada spekülasyon aşırı boyutlara ulaşmıştı. New York borsasında her gün 5 milyona yakın hisse senedinin el değiştirmesi hisse senetlerinin getirdikleri gelir için değil, değer yükselişi için yapılmıştı. Bazı hisse senetlerinin değeri dört yıl içinde dört misli yükselmişti. Bu yükseliş yeni yatırımcıların piyasaya girmesiyle devam etmişti.

⁹⁴ İlhan Tekeli-Selim İlkin, **a.g.e.**, s. 8.

⁹⁵ **A.e.**, s. 11.

Fakat ‘Kara Cuma’ diye adlandırılan 24 Ekim 1929 tarihinde New York borsasında bir günde 16 milyon hisse senedi, değerinden %50-%90 kaybederek satılmıştı. Bunun bir felaket halini almasını önlemek için büyük bankaların yüksek değerler ödeyerek hisse senedi almış ama borsanın düşüşünü önleyememiş tersine bu bankaların iflasına neden olmuştu⁹⁶. Bunun neticesinde ekonomik krizin yarattığı spekülasyon harcamaları ortadan kalkmıştı. Ayrıca, Avrupa ülkelerine sağlanan kredilerin kesilmesi krizin diğer ülkelere yayılmasıyla sonuçlanmıştı⁹⁷.

Dünya Ekonomik Krizi’nin etkileri tüm sistem içinde yayılmaya başlamış, sadece para sistemi sorunları ile ya da New York borsasındaki çöküntüyle kalmamış, hammadde ve gıda maddelerinin fiyatları kısa bir yükselişten sonra tekrar gerilemeye başlamıştı. Öte yandan, bu krizden bağımsız gelişme gösteren tarım kesiminde krizden çok fazla etkilenmişti. Ayrıca, ücretlerdeki azalma da büyük işsizlik oranlarının oluşmasına neden olmuştu⁹⁸.

b) Ekonomik Krizin Türkiye’deki Etkileri ve Yeni Politika Arayışları

1929 yılı Türkiye Cumhuriyeti’nin ekonomi tarihinde önemli bir dönüm noktası olmuştu. Çünkü, yeni Türk devletinin dünya ekonomisi içindeki konumunu belirleyen Lozan Barış Andlaşması’nın ekonomik, mali hükümleri ve ek ticaret andlaşmasıyla belirlenen gümrük sınırlamaları o yıl sona ermişti. Ayrıca, Osmanlı İmparatorluğu’nun paylaşılan borçlarından Türk devletine düşen borç taksitleri aynı yıl içinde ödenmeye başlanacaktı⁹⁹.

Bunlara rağmen, Türkiye 1929 yılına büyük bir iyimserlikle girmişti. Bunun nedenlerinden birincisi, 1929 yılındaki tarım üretiminin bir önceki seneye göre daha iyi olacağı ihtimali; ikincisi ise gümrük vergilerinin artırılmasıyla sanayide yatırım olanağının yaratılması olmuştu. Bunların haricinde, geniş kapsamlı ulaştırma altyapı programları yürürlüğe konulmuştu. Hükümet ayrıca, ülke iktisadi politikasına yön verecek belirli bir iktisat programı konusunda yoğun girişimlerde bulunmuş ve çalışmalara başlamıştı. Bütün bu beklentiler, Dünya Ekonomik Krizi’nin patlaması

⁹⁶ A.e., s. 12.

⁹⁷ A.e., s. 13.

⁹⁸ A.e., s. 13.

⁹⁹ Korkut Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi 1908-1985**, s. 31.

üzerine gerçekleşmemiş, Türkiye ekonomisi de krizin etkisiyle karşı karşıya kalmıştı¹⁰⁰.

İktisadi bunalımın etkileri Türkiye’de, diğer ülkelerde görüldüğü gibi üretimin azalması, fabrikaların çalışmaması ve buna bağlı olarak da büyük boyutlara varan işsizlik şeklinde gerçekleşmemiştir. Ekonomik kriz, Türkiye’nin de içinde yer aldığı birçok az gelişmiş ülkeyi benzer şekilde dış ticaret ilişkileri nedeniyle etkilemiştir. Bu ülkeler, serbest ticaret rejimi içinde, dışarıya hammadde satmış, sanayi ürünü almışlardır. Öte yandan, açık kapı koşullarının devam etmesi, yerli imalata göre daha ucuz olan ithal malı ikame edecek sanayi yatırımlarını zorlaştırmış; bununla birlikte ülkenin ihracat gelirlerini azaltmış ve dış ticaret açıkları artırmıştır. Ayrıca, ithalatı kısmak zorunda kalan ülkelerin açıklarını yabancı sermaye ile kapatmak istemeleri krizin koşullarını daha da ağırlaştırmıştır¹⁰¹.

Türkiye’de bunalımın ilk belirtisi, 1929 yılı Mayıs ayından itibaren Türk parasının hızla değer kaybetmeye başlamasıyla görülmüştü. Çünkü, 1929 yılında gümrüklerin yükseleceği beklentisiyle artan ithalat talebi, demiryolu politikasını getirdiği malzeme ithalatı ve ilk taksitinin ödenmesi gereken Osmanlı İmparatorluğun borçlarının etkileri, Dünya Ekonomik Krizi’nin Türkiye ekonomisi üzerindeki ilk etkileri ile birleşmişti. Böylece, Türk Lirası’nın kambiyo kurunda görülen hızlı düşüş ‘para krizi’ne neden olmuştu¹⁰².

Bu değer düşüşüne karşı yeni tedbirler alınmıştır. İlk olarak, halkı tasarrufa ve yerli malı kullanmaya teşvik eden Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti kurulmuştur. İkinci olarak, hükümet dengeli bir bütçe politikası yürütmeye çalışmış ve gerekmedikçe döviz gerektirecek girişimlere girilmemiştir. Üçüncü olarak da, Devlet Bankasının kurulması hızlandırılmıştır. İlk somut örneği de 16 Mayıs 1929 yılında resmi gazetede yayımlanarak yürürlüğe giren 1447 sayılı ‘Menkul Kıymetler ve Kambiyo Borsaları’ olmuştur. Böylece, kambiyo ve nakit işlemlerinde spekülasyonu önleyerek belirli bir düzen kurulmak istenmiştir¹⁰³.

¹⁰⁰ İlhan Tekeli-Selim İlkin, **a.g.e.**, s. 75-78.

¹⁰¹ Korkut Boratav, **a.g.e.**, s. 48-49.

¹⁰² Yahya Tezel, **a.g.e.**, s. 170-171; Gülten Kazgan, **a.g.e.**, s. 79; İlhan Tekeli-Selim İlkin, **a.g.e.**, s. 78.

¹⁰³ İlhan Tekeli-Selim İlkin, **a.g.e.**, s. 81-82.

B. 1923-1930 DÖNEMİNDE SOVYETLER BİRLİĞİ'NİN SİYASİ VE EKONOMİK YAPISININ GENEL GÖRÜNÜMÜ

1. Bolşevik İhtilali Ertesinde Sovyetler Birliği'nin Siyasi Yapılanması

a) Sovyetler Birliği'nin İç Siyasetindeki Gelişmeler

XX. yüzyılın ilk çeyreğinde meydana gelen temel ve önemli olaylar, XIX. yüzyıl ve başlarından itibaren ülkenin ekonomik ve sosyal yapısının sonucu olarak, mutlak monarşi yönetimine karşı baş gösteren çeşitli olayların etkisi sonucunda gerçekleşmişti. Bu yüzyılın sonlarına doğru da Rusya'da Marksizm gittikçe güçlenmişti. XX. yüzyılın başlarında ise, bu akımın gelişmesi için yoğun çaba harcanmıştı. Bunların sonucu olarak Ocak 1905'te Petersburg'ta bir ayaklanma başlamıştı. Hükümet bu ayaklanmaları bastırmıştı. Bunlarla beraber gelişen olaylar neticesinde, Çar, 'Duma' adı verilen meclisin toplanmasını kabul etmek zorunda kalmıştı. Bundan sonra hükümet ile Meclis arasında çekişmeler başlamış ve ülkede ihtilalci düşünceler hızla yayılmıştı¹⁰⁴. Ayrıca, Rusya'nın 1904-1905 yıllarında Japonya ile yaptığı savaşta başarı sağlayamaması, daha sonraki yıllarda başlayan Birinci Dünya Savaşı ile yaşanan güçlükler, bu savaşta başarı elde edilememesi Rusya'nın dış politikasını da gerginleştirmişti¹⁰⁵.

Bunların sonucu olarak, 8 Mart 1917'de, Petersburg'da halk gösterilere başlamış ve iki gün sonra da olaylar gerçek bir ihtilal halini almıştı. Bunun üzerine, Çar, 27 Şubat 1917 (12 Mart) tarihinde Duma'nın fesh edildiğini bir saray kararnamesiyle bildirmişti. Fakat Duma temsilcileri hemen toplanarak Duma'nın toplantılarına devam edeceğini belirtmişti. Aynı gün Duma binasında 'İşçilerin ve Askerlerin Sovyeti'nin kurulmasıyla yürütme komitesi oluşturulmuştu¹⁰⁶.

Liberallerin hakim olduğu geçici hükümete, Sovyetlerin yürütme komitesini temsil etmek üzere Kerensky¹⁰⁷ getirilmişti. Böylece, Şubat-Mart 1917 olayları, yüzyılların otokratik monarşisine son vererek Rus liberallerinin iktidara gelmesini

¹⁰⁴ Rifat Uçarol, **Siyasi Tarih (1789-2001)**, 6. bs., İstanbul, Der Yayınları, 2006, s. 622.

¹⁰⁵ Geniş Bilgi için bkz. Akdes Nimet Kurat, **Rusya Tarihi**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1999, s. 373-434.

¹⁰⁶ Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1914-1995)**, C. 1-2, 11. bs., İstanbul, Alkım Yayınevi, [t.y.], s. 131.

¹⁰⁷ 1917 Şubat İhtilali ve 1917 Ekim Devrimi arasındaki dönemin gelişmeleri için bkz. Aleksandr Kerensky, **Kerenski ve Rus İhtilali**, Çeviren: Rasih Güran, İstanbul, Ağaoglu Yayınevi, 1967, s. 162 vd.

sağlamıştı. Bu nedenle, Şubat 1917 Devrimi, 'Burjuva Devrimi' olarak nitelenmiş ve hareket yukarıdan aşağıya gerçekleşmişti.

İlk 'Geçici Hükümet' hukuk ve hürriyet ilkelerini hakim kılmak için çalışmıştı. Bu nedenle, eyalet valilerinin yerine hükümet bakanlarının tayinine, etnik fark ve dini inanç nedeniyle oluşturulmuş ayrımcılığın kaldırılmasına karar verilmiş; Rusya dışında yaşayan siyasi sürgünler için geri dönme imkanı sağlanmıştı. Lenin, Stalin ve Troçki bu karardan yararlanan en önemli kişiler olmuşlardı¹⁰⁸.

Liberal geçici hükümet, Birinci Dünya Savaşı dolayısıyla askeri sorunlarla karşılaşır faaliyetlerini ülkenin savunması üzerinde yoğunlaştırmış ve yeni kurucu meclisin toplanmasına kadar reformları erteleme kararı vermişti.

Nisan 1917'de geçici hükümet ile Leninci taraftarlar arasında çatışmalar çıkmıştı. Bunun üzerine, 24 Nisan-7 Mayıs 1917 tarihleri arasında yapılan Bolşevik parti kongresinde mücadeleye devam etme kararı alınmıştı. Buna karşın, geçici hükümet, 1917 yılı Temmuz ayına kadar ithilalci sosyalistlerle Bolşeviklerin faaliyetlerine müdahale etmemişti. Bu arada, Bolşevikler, Almanya'dan sağladıkları yardımlarla sayılarını artırmışlar ve iktidara talip olduklarını belirtmişlerdi¹⁰⁹.

Temmuz ayı içerinden gelişen olaylar karşısında geçici koalisyon hükümeti Bolşeviklere karşı sert tedbirler almıştı. İlk olarak da, Lenin, Troçki ve Zinoviev'in tutuklanmasına karar verilmişti. Ancak, kararın hemen arkasından, üçü de Finlandiya'ya kaçmıştı.

I. Koalisyon Hükümeti arka arkaya alınan askeri yenilgilerden sonra istifa etmişti. Yeni hükümeti Kerensky'nin kurması kararına varılmıştı Bunun üzerine, Kerensky'nin başkanlığında toplanan II. Koalisyon hükümeti Moskova'da bir konferansın toplanmasını önermişti. 25 Ağustos'ta toplanan Konferansta sosyalistlerin hakim olduğu bir hükümet kurulmuştu. II. Koalisyon hükümetinde Başbakan olan Kerensky'de 14 Eylül 1917'de 'Cumhuriyet'i ilan etmişti.

Bolşevikler Eylül ayında Petrograd [St. Petersburg] ve Moskova'da çoğunluğu sağlamışlar ve Lenin'in gizlice ülkeye gelmesi sonrası toplanan parti merkez komitesinde hükümete son darbeyi vurmak için silahlı çatışmaya girmeyi

¹⁰⁸ Esat Çam, **Devlet Sistemleri**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, 1976, s. 200.

¹⁰⁹ A.e., s. 201.

kararlaştırmışlardı. Byolece, Kerensky'nin II. Koalisyon hükümeti ile Bolşevikler arasında mücadele Ekim ayında hızlanmıştı

25 Ekim'de birlikler saraya girmiş ve 26 Ekim 1917'de Bolşevikler sarayı işgal ederek geçici hükümeti devirmişlerdi. Aynı gün, Sovyetler Kongresi, bütün toprakların köylülere dağıtılması kararını almış ve savaşan ülkelere barış çağrısında bulunmuştu. Kongre; 27 Ekim 1917 tarihinde, Lenin'in Başkan, Rykov'un içişleri, Stalin'in Milletler Bakanı, Troçki'nin de dışışleri bakanı olduğu hükümet listesini kabul etmiřti¹¹⁰.

Byolece, Lenin rakiplerini yenmiş ve Sovyet Devleti'ni kurmak çalışmalarına başlamıştı. Ayrıca, i ve dış savaşı sona erdirmek ve iktidarı muhafaza etmek temel hedefi olmuştu.

1917 Ekim Devrimi ile 1921 yılları arasındaki dönem Rus siyasi rejiminde Savaş Komünizmi olarak adlandırılmıştı. Bu dönemde, ülke komünizmle yönetilmeye başlanmıştı. Yönetim merkezide Petersburg'dan Moskova'ya taşınmıştı. Bu arada, ülke dışına kaçamayan asiller ve burjuvalar öldürülmüştü. Buna rağmen, yeni rejimi kurma çabaları tam bir sonuç vermemişti. Bu sebeplerden dolayı alınan kararlar, hızlı bir millileştirme politikasına yönelik olarak yapılmış; bu da savaşın gereği olarak görülmüştü. Byolece, çok uzun ve kanlı bir iç savaş süreci bařlamıřtı¹¹¹.

Bolşevikler, Savaş Komünizmi döneminde ite şiddet ve zor kullanarak sağladıkları üstünlüğün yanı sıra yabancı ülkelerle yaptıkları andlaşmalarla Sovyetler Birliği'nin kurulmasını gerçekleştirmişlerdi. Ayrıca, 10 Temmuz 1918 tarihinde V. Sovyetler Kongresi'nde, Sverdlov'un hazırladığı Rusya'ya ait Anayasa projesi kabul edilmişti. Byolece, teorik olarak 'Anayasalı' bir döneme girilmiřti¹¹².

Bu arada Bolşevikler, yeni bir devlet yapısı oluşturmak için kurtardıkları ülkelerin Rusya Sovyetlerinin Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'ne katılmasını byolece fiilen Rusya dışındaki ülkelerle bir birlik kurulmasını sağlamıştı. Bunun zerine, 30 Aralık 1922'de yapılan Sovyetler Kongresinde Rusya, Ukrayna, Beyaz Rusya, ve Transkafkasya'dan oluşan dört Cumhuriyeti kapsayan "Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği"nin kurulması kabul edilmişti. Daha sonra 1924 yılında

¹¹⁰ A.e., s. 203.

¹¹¹ Coşkun ok, **Siyasal Tarih 1789-1950**, Ankara, Başnur Matbaası, 1967, s. 342.

¹¹² Esat am, **a.g.e.**, s. 207.

Özbekistan ve Türkistan birliğe katılmıştı. Oluşan birliğe karşın, yürürlükte olan 1918 Anayasası Rusya Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'ne ait olduğundan yeni bir Anayasa'nın yapılması gerekliliği doğmuştu. Bu amaçla hazırlanan Anayasa tasarısı 6 Haziran 1923 tarihinde kabul edildikten sonra 31 Ocak 1924 tarihinde yürürlüğe girmişti¹¹³.

Lenin'in 1924 Ocak ayında ölümünden sonra önderlik mücadelesi iki ayrı çizgi de ortaya çıkmıştı. Bunlardan birincisi, Troçki'nin "yurt dışında devrimleri teşvik etmeye ve yurtiçinde hızla sanayileşmeye dayalı siyasası"; ikincisi, Stalin'in "sürekli devrime karşı tek ülkede sosyalizm" siyaseti olmuştu.

Bu iki ayrı çizginin çekişmesi, 1925'de Troçki'nin yönetimden uzaklaştırılmasıyla sonuçlanmıştı. Sovyet siyaseti bu tarihten itibaren, Stalin'in egemenliği altında şekillenmeye başlamıştı.

b) Sovyetler Birliği'nin Dış Siyasetindeki Gelişmeler

Sovyetler; ihtilalin ertesinde iç işlerinde siyasi ve ekonomik bir düzen kurmaya çalışırken, dış siyasetinde de diğer ülkelerle ilişkilerini yeniden canlandırarak ülkenin güvenliğini sağlamaya, hukuken ve fiilen tanınmaya çalışmıştı.

Birinci Dünya Savaşı sonrası Sovyet Rusya dış siyasetinde yalnızlıktan kurtulamamıştı. İç Savaş'ın sürdüğü sıralarda Sovyet Rusya ile Polonya arasındaki savaşta İngiltere ve Fransa'nın Polonya'ya yardım etmeleri bunu açıkça ortaya koymuştu. Bu savaştan yenik çıkan Rusya ile Polonya arasında, 19 Mart 1921'de, Riga Andlaşması yapılmış; Polonya sınırını doğuya doğru genişletmişti. Rusya bunun üzerine, yine bu tarihlerde Baltık devletleriyle ve bu arada 16 Mart 1921'de de Türkiye ile, daha öncesinde ise Afganistan ve İran ile anlaşmalar yaparak, çevresindeki komşularıyla iyi ilişkiler kurmaya çalışmıştı¹¹⁴.

Bununla birlikte, Sovyet Rusya'nın 1918 yılında Almanya ile kesilen siyasi ilişkilerini yeniden kurmasına neden olan 1922 tarihli Rapollo Andlaşması, batılı devletler arasındaki bölünmeden faydalanarak imzalanmıştı. Bir anlamda Versay Andlaşması'nın protestosu olması nedeniyle büyük önemi olan Rapollo Andlaşması, Sovyet Rusya'nın yalnızlıktan kurutulmaya çalışıldığı bir dönemde, diğer Batılı Devletler tarafından tanınmasında etkili olmuştu. İtalya 1923 yılında Sovyetler

¹¹³ A.e., s. 209-210.

¹¹⁴ Rifat Uçarol, a.g.e., s. 623.

Birliği'ni tanımış, 1924 tarihinde ise İngiltere, Fransa 'de jure' tanıyan diğer devletler olmuştu. Ayrıca 1925'de Japonya da Sovyetleri tanımıştı¹¹⁵.

24 Ocak 1924 tarihinde Lenin'in ölümü ile Stalin dönemi başlamıştı. Stalin'in başa geçmesinden sonra Sovyet dış politikasının en önemli önceliği Batı ülkeleri ile siyasi ilişkiler kurmak ve Rusya'ya yönelik ittifakların kurulmasını önlemek olmuştu. Fakat Ekim 1925'de Almanların, Batılı Devletler ile imzaladığı Locarno Andlaşması'na engel olunamamıştı. Bu andlaşma Sovyet Rusya'nın dış siyasetinde değişiklikler yapmasına neden olmuştu. Bunun üzerine Sovyetler Birliği, 24 Nisan 1926 tarihinde Berlin'de Almanlarla bir andlaşma imzalamış ve Locarno Andlaşması'nın kendisine karşı olan maddelerinin uygulanabilirliğini ortadan kaldırmaya çalışmıştı. Ayrıca, 1926 yılında Romanya konusunda Sovyetler ile Fransa'nın arası açılmış ve Rusya, Besarabya'nın Romanya'ya katılmasını onaylayan andlaşmayı protesto etmişti. Öte yandan, İtalya da Küçük Antant devletlerine yaklaşmak için Romanya'nın haklarını tanıdığını açıklamıştı. Sovyetler Birliği Fransaya'ya gönderdiği notadan dört gün sonra İtalya'ya da bir nota göndermişti. Sovyetler'in Batı Avrupa devletleriyle ilişkilerinde, bu dönemde en ciddi bunalım İngiltere ile olmuş; hatta 1927 yılından itibaren bir savaş atmosferi içine sürüklenmişti¹¹⁶.

Sovyetler Birliği'nin dış siyasetinde Çiçerin'in yerine Dışişleri Bakanlığına 1929'da Litvinov'un gelmesi, Sovyet politikasında 'kollektif güvenlik' politikasını gündeme getirmişti. Sovyetler Birliği bu politikaya uygun olarak önce Cenevre'deki Silahsızlanma Konferansına katılmış, daha sonra da Kellog Paktı'nın hemen hayata geçirilmemesi sonucu Doğu Avrupa Devletleri ve Türkiye ile Litvinof Protokolünü imzalamıştı.

Bütün bu gelişmeler içinde, Sovyetler Birliği dış politikası genel itibariyle 'barış içinde bir arada yaşam' ilkesi doğrultusunda gelişmiş ama ideolojik savaşına da devam etmişti¹¹⁷.

¹¹⁵ Coşkun Üçok, **a.g.e.**, s. 344.

¹¹⁶ Murat Sarıca, **Birinci Dünya Savaşından Sonra Avrupada Barışı Kurma ve Sürdürme Çabaları (1919-1929)**, İstanbul, İ. Ü. Siyasal Bilimler Fakültesi, 1982, s. 232-234; Korkut Boratav, **Sosyalist Plânlamada Gelişmeler**, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1973, s. 26.

¹¹⁷ Murat Sarıca, **a.g.e.**, s. 235.

2. Sovyetler Birliği Ekonomisinde Yeni Politika Arayışları

a) Şubat 1917'den Ağustos 1918'e Kadar Devlet Kapitalizmi Dönemi (1917-1918)

Rusya'da iktisadi planlama yolunda ilk adımlar, 1917 Devrimi'ni izleyen aylarda atılmıştı. Buna karşılık ülkede sosyalist bir düzen kurma çabaları daha geç ortaya çıkmıştı. Lenin, Sovyet yönetimi pekiştirilinceye kadar “Devlet Kapitalizmi”nin kurulmasını öngörmüşü.

Bu nedenle, Kasım 1917'de çıkarılan bir kararname ile milli ekonominin sistemli bir biçimde düzenlenmesi amaçlanmıştı. Bu nedenle banka, sanayi, tarım ve kooperatif işletmeleri devletleştirilmiş, işçilerin denetimi altına bırakılmıştı.

Rus Devrimi'nin ilk günlerinde planlama yönünden önem taşıyan diğer bir gelişme de, ‘Ulusal Ekonomi Yüksek Konseyi’nin (Vesenkha) kurulması olmuştu. Vesenkha olarak anılan bu kurum, ülke ekonomisini düzenleyecek genel ilkeleri saptamak ve planlar hazırlamakla görevlendirilmişti. Bu görevler doğrultusunda, sanayi ham madde üretimini artırmak ve ülkedeki teknolojik düzeyi yükseltmek için hazırlanan araştırma ile bir iktisadi planın ilk taslakları hazırlanmıştı. Fakat İç Savaş’ın başlaması nedeniyle bu plan uygulamaya geçirilememişti¹¹⁸.

Bu geçiş döneminde, geniş çapta bir sosyalizmden çok, özel ticaret ve sanayi üzerinde kontrol kurma çabaları üzerine durulmuştu. Ayrıca, dış borçlanmaya gitmeden devlet kapitalizmi oluşturulmaya çalışılmıştı. Fakat bu sistem 1918 yaz aylarında başlayan iç savaşla son bulmuştu¹¹⁹.

b) İç Savaş’ın Başlangıcından Bitişine Kadar Savaş Komünizmi Dönemi (1918-1921)

Çarlık Rusya yanlısı Beyaz Ordu ile Kızıl Ordu arasındaki iç savaşın başladığı dönemde Savaş Komünizmi adıyla, 1918-1921 yılına kadar süren ve devletin şiddetli önlemlerle tüm gücü merkezde toplamaya çalıştığı bir politika uygulanmıştı.

¹¹⁸ Gürgân Çelebican, “Sovyet Rusya’da İktisadi Planlamanın Gelişimi”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C. 29, Sayı: 3-4, 1973, s. 249-251, (Çevrimiçi) <http://auhf.ankara.edu.tr/dergiler/auhfd-arsiv/AUHF-1973-29-03-04/AUHF-1973-29-03-04-Celebican.pdf> [20.04.2008].

¹¹⁹ Maurice Dobb, **1917'den Bu Yana Sovyet Ekonomisinin Gelişimi**, Çeviren: Metin Aktan, İstanbul, Özdemir Basımevi, 1968, s. 85.

Sovyet rejiminin başlangıcında, hemen sosyalist bir ekonomiye geçmenin mümkün olmaması nedeniyle, ekonominin kilit noktalarını ele geçirmek, kazanılan politik zaferi sağlamlaştırmak ve sanayiye çalışır bir durumda tutmak için ek merkezi bir kontrol sistemine ihtiyaç duyulmuştu¹²⁰. Bu nedenle millileştirme hareketini sistemleştirmek için daha önce kurulan Yüksek Ekonomi Konseyi'nin (Vesenkha) yardımcı organları (Glavki) kurulmuştu¹²¹. Ayrıca, Savaş Komünizmi devresinde sanayiye örgütlemek ve her alanda verimi artırmak kent halkı ile ordunun ihtiyaçlarını karşılamak hükümetin esas görevleri olmuştu. Bu görevi daha iyi ve çıkar gözetmeden yapabilmek için Vesenkha mal alım satımında para kullanılması yerine karneler vasıtasıyla alışveriş yapılmasına karar vermişti. Bununla beraber, sanayi sektöründe iş disiplini sağlayıcı, iş bırakmaları önleyici ve verimi artırıcı yöntemler uygulamaya çalışılmıştı. Ziraat sektöründe ise, buğdayın arz ettiği önem dolayısıyla, Sovyetler, büyük toprak mülkiyetlerinin köylülere dağıtılmasından hemen sonra fakir köylüleri örgütlemiş ve işçi mangalarını kurmuştu¹²². Böylece, kısa bir süre önce girilmiş olan devletleştirme hareketleri hızlandırılmıştı.

Çıkarılan yeni kararnamelerle 1918 yılı içerisinde bankalar, bütün topraklar karşılığında hiç bir bedel ödenmeksizin kamulaştırılmış; dış ticaret, devlet tekeli altına alınmıştı. Ayrıca, savaşta devletin kullanımına açılan özel işletmeler de devletleştirilmişti. 1918 yılı Mayıs ayına gelinceye kadar özel bazı teşebbüsler kamulaştırılmış; ama bütün bir sanayi kolunun kamulaştırılması yoluna gidilmemişti¹²³. Fakat 26 Mayıs-4 Haziran 1918 günleri arasında toplanan 'Ulusal Ekonomi Konseyleri'¹²⁴ Birinci Kongresi'nde bütün ana sanayi kollarının kamulaştırılması kararlaştırılmıştı. Böylece, 1918 yılı sonunda gelindiğinde bir çok malın ticareti devlet tekeli altına alınmıştı. Ayrıca, 1918 yılı başında, Çarlık ve Kerensky yönetimlerinin almış oldukları iç ve dış borçların ödenmeyeceği bir kararname ile ilan edilmişti. Böylece, daha 1918 yılının ortalarında, Rusya'nın iktisadi yapısı önemli değişmelere uğramıştı¹²⁵.

Rusya'da devlet mülkiyetine geçirilen teşebbüslerin çoğalması Vesenkha'ya ekonomiyi doğrudan doğruya yönetme yetkisi vermişti. Böylece, Vesenkha sadece

¹²⁰ A.e., s. 80.

¹²¹ A.e., s. 84.

¹²² Esat Çam, a.g.e., s. 207.

¹²³ Maurice Dobb, a.g.e., s. 81-83.

¹²⁴ Lenin, **Sovyet Yönetiminin Örgütlenmesi**, Ankara, Ekim Yayınları, 1990, s. 171-180.

¹²⁵ Gürgân Çelebican, a.y., s. 251.

bir danışma organı olmaktan çıkmış, yürütme yetkileriyle de donatılmıştı. Ekonomi yönetiminin bu şekilde merkezileştirilmesine, sanayinin örgütlenme biçimi ve tarım alanındaki yaygın özel mülkiyet, merkezi bir planın uygulamasını engellemişti. Fakat piyasa mekanizmasının hemen hemen ortadan kaldırılmış olması, işletmelerin üretim programlarını birbirleriyle uyumlulaştırma zorunluluğunu ortaya çıkarmıştı. Bu nedenle, üretilen malların halk ve ordu ihtiyaçları ile ihracat ve stoklar arasındaki en uygun bölümünü sağlayacak planlar hazırlamak üzere, 1919 yılı başında faaliyete geçen, ‘Komissiya İspolzovaniya’ adlı bir komisyon kurulmuştu. Buna rağmen, savaş koşulları içinde bu komisyon kendinden beklenen başarıyı sağlayamamıştı.

1919 yılı içerisinde Komünist Parti VIII. Kongresinde kurulması kararlaştırılan ‘Emek ve Savunma Konseyi’nin (S.T.O.), devletin tüm iktisadi faaliyetlerini tek merkezden düzenlemek ve bunları birbirleriyle uyumlulaştırmak amacıyla kurulmuştu. Konsey, iktisadi kaynakların dağılımını etkileyerek, ortaya çıkan sorunları tek tek çözmeye çalışmıştı. Ancak, S.T.O. genel bir kalkınma planının hazırlığına girişememişti. Devlet kuruluşları kendi faaliyetlerini kendi planlama grupları tarafından yapmaya devam etmişti.

1920 yılının Mart ve Nisan aylarında toplanan IX. Parti Kongresi, ülke ekonomisini kalkındırma amacıyla genel bir planın hazırlanıp uygulanması için karar vermişti. Bunun üzerine, 21 Şubat 1920’de çalışmalarına başlayan ‘Rusya’nın Elektrifikasyonu için Devlet Komisyonu’ (GOELRO), ilk uzun dönem planın hazırlıklarına girişmişti. Sovyet Rusya’da uygulama alanına geçebilen ilk genel plan Goelro tarafından on ayda hazırlanmış ve Aralık 1920’de yayımlandıktan sonra temsilcilere dağıtılmıştı. Böylece, komünizmi “Sovyet iktidarı artı tüm ülkenin elektrifikasyonu”, olarak tanımlayan Lenin’in ünlü sloganı, Goelro planı ile uygulamaya konulmuştu. Bu plan uygulanabilen ilk plan niteliğini taşımasının yanında 10 yıllık dönem için düzenlenmişti. Fakat plan ne sektörel bir plan olabilmiş ne de genel kapsamlı planlar arasında yer alabilmişti. Böylece, Goelro planı, Sovyet planlamasının gelişim süreci içinde çok önemli bir aşama kat etmişti¹²⁶.

¹²⁶ Lenin, **a.g.e.**, s. 255-266.

c) 1921-1928 Yılları Arasında Yeni İktisat Siyaseti (NEP) Dönemi

I. Dünya Savaşı sonrasında yaşanan iç savaşla Rusya'nın ekonomik düzeni bozulmuştu. 1920 Ekim ayından itibaren de savaş komünizminin Rusya için yetersiz bir ekonomik sistem olduğu düşünülmüştü; ama Bolşeviklere göre Savaş Komünizmi o yılların ihtiyaçlarından doğmuştu. Ayrıca, 1921 yılında yaşanan kıtlıklar da bunlara eklenmişti. Bu nedenlerden dolayı Lenin, savaş komünizmine son vermek, savaşın bitmesiyle ülkedeki hoşnutsuzluğu gidermek, biraz da olsa ticaret serbestisi yaratmak, köylülere ekonomik hareket ortamı sağlamak yani, savaş öncesine oranla çok daha kötü olan iktisadi durumu düzeltmek için Ekim devriminden sonra alınan kararlar doğrultusunda uygulamaya konulan sıkı iktisadi politikaları biraz daha yumuşatmıştı. Lenin, bu geçiş sürecini sağlayacak politikalarla ilgili açıklamaları, Mart 1921'de X. Rus Komünist Partisi kongresinde açıklamış ve karma bir geçiş sistemi olan 'Yeni İktisat Siyaseti (NEP)'nin uygulanmasını istemişti. Buna karşılık, muhalefet Yeni İktisat Siyaseti'ni bir geri çekilme olarak yorumlamıştı. Lenin ise bunun ideolojik yönde bir gerilemenin olmadığını söylemiş ve uygulamanın devam etmesini sağlamıştı¹²⁷.

22 Şubat 1921'de Bakanlar Kurulu'nun iktisadi işlerle görevli bir bölümü olan 'Emek ve Savunma Konseyi'ne (S.T.O.) bağlı olarak Devlet Planlama Komisyonu (Gosudarstvennaya Planovaya Komissia) [Gosplan] kurulmuştu. Bu yeni planlama örgütü iki önemli görev üstlenmişti. Birincisi, genel kapsamlı bir iktisadi plan hazırlamak ve planın gerçekleşmesini sağlayacak yolları ve araçları araştırmak; ikincisi ise devlet kurumları ve bölgesel iktisadi kuruluşlar tarafından çeşitli sektörlerle ilgili olarak sunulacak üretim programlarını ve planlama önerilerini incelemek, bunları genel planla uyumlulaştırmaktı.

Devlet Planlama Komisyonu, ilk yıllarda daha çok dar kapsamlı sorunlar üzerinde incelemeler ve araştırmalar yapmıştı. Bu arada genel bir planın hazırlanması için gerekli bilgileri ve uzmanları toplamak için de çalışmıştı. Aslında, Devlet Planlama Komisyonu'nun kuruluş yılında başlayan Yeni İktisat Siyaseti (NEP) döneminde, genel bir merkezi planlama için elverişli koşullar oluşmamıştı¹²⁸.

¹²⁷ Coşkun Üçok, **a.g.e.**, 343-344; Esat Çam, **a.g.e.**, s. 210; Maurice Dobb, **a.g.e.**, s. 144-146.

¹²⁸ Gürğân Çelebican, **a.y.**, s. 255.

1918-1920 yıllarında gerçekleştirilen millileştirilmesi işlemleri yeni sistemin getirilmesiyle iptal edilmişti. Fakat küçük işletmelerin birçoğu özel işletmeler değil sanayi kooperatiflerine devredilmişti. Öte yandan, 10 Aralık 1921'de yayınlanan bir genelgeyle, 20'den az işçi çalıştıran işletmeler eski sahiplerine geri verilmişti.

Böylece, özel kişilere ticaret yapma serbestliğinin yeniden tanınmasıyla tarım, küçük sanayi işletmeleri ve perakende ticaret özel kişilerin eline geçmişti. Böylece, yabancı sermaye yatırımlarına olanak hazırlanmış ve kapitalist ülkelerle ticaret bağları tekrar kurulmuştu. Bu bağların kurulmasıyla, yeni dönem kapitalistlerini temsil eden ve NEPMAN diye adlandırılan sermaye sahipleri meydana çıkmıştı. Devlet ve kooperatif ticari kuruluşlarının yetersiz olduğu NEP döneminin ilk yıllarında merkezi olmayan sanayi için tam bir ticari mekanizma kurma işi NEPMAN'lara verilmişti. Fakat büyük sanayi kuruluşları, dış ticaret, bankalar, ulaşım kesimi devlet kontrolünde kalmıştı.

Böylece, devletleştirilen tüm işletmeler eski sahiplerine iade edilmiş ya da yeni birine kiralanmıştı. 1922 yılında 4000 işletme kiraya verilmiş veya devlet tröstleri halinde teşkilatlandırılmıştı¹²⁹. Oluşan bu tröstleri denetlemek ve düzenlemek için 1922 yılının ilk ayında 'Tröstleri Düzenleme Komisyonu' kurulmuştu. Tröst teşkilinde en hızlı dönem Aralık 1922 ve Mart 1923 yılları arasındaki dönem olmuştu. Bu dönemden hemen sonra Nisan ayında da tröstlere ticari bağımsızlık verilmişti¹³⁰.

Bununla birlikte, sektörel nitelikli planlar üzerindeki çalışmaların yine bu dönemde hızlandığı görülmüştü. Bir yandan çeşitli Bakanlıkların ve devlet işletmelerinin bünyelerinde yer alan planlama grupları eskisi gibi planlama işini sürdürmüşlerdi; öte yandan, Devlet Planlama Komisyonu daha ilk kuruluş yılında, kesimsel plan çalışmalarına başlamıştı. Komisyon, öncelikle 1921-1922 yılı için bir 'yiyecek maddeleri planı' hazırlamış ve metalürji, dokuma, şeker, kauçuk sanayileri ile öteki bazı sanayi kollarını ilgilendiren planlar üzerinde çalışmalarını tamamlamıştı. 1922-1923 yıllarında ise, 1921'deki şiddetli kuraklıktan en çok zarar görmüş olan bölgelerde tarımın geliştirilmesi amacını güden uzun dönemli bir plan yapılmıştı. Bütün bu kesimsel planlar, genellikle, geçmişte meydana gelmiş olguların geleceğe uzatılması şeklinde oluşmuştu.

¹²⁹ Maurice Dobb, *a.g.e.*, s. 140-141.

¹³⁰ *A.e.*, s. 130-135.

8 Temmuz 1922 günü çıkarılan bir kararnameyle, yıllık planlar yanında bir perspektif plan hazırlama görevi de Devlet Planlama Komisyonu'na verilmişti. Bir yıl sonra 17 Temmuz 1923'de Komisyon, 1923-24, 1927-28 dönemini içine alan beş yıllık "metalürji sanayi kalkınma planı"nı hazırlamıştı. 1923 yılının sonuna doğru da sanayi kesiminin kamusal bölümünü kapsayan ilk 'beş yıllık sanayi planı'nın hazırlığı bitirilmişti. 1924 yılı Mart ayında ulaşım, 1925 yılı Temmuzunda ise tarım kesimine ilişkin beş yıllık plan çalışmaları sona erdirilmişti. Bu dönemdeki çalışmalar, her zaman uygulama alanına geçen sonuçlar vermemekle birlikte, araştırma ve planlama yöntemlerinin ilerlemesi yönünden önem taşımıştı. Özellikle beş yıllık planlama süresi, bu çalışmalar sırasında ilk kez ele alınmıştır. Beş yıllık süre, plancılara belli bir hareket serbestliği verecek, öncelik sıralarını saptama ve ekonominin yapısı üzerinde etkili olma, büyük teşebbüsler kurma olanağını sağlayacak kadar uzun; fakat üretim tekniklerinde ani ve büyük değişmelerin ortaya çıkmasına yetmeyecek kadar kısa bir dönem olmuştu. Öte yandan, NEP Dönemindeki uygulama, iktisadi düşünceler üzerinde de önemli bir değişiklik meydana getirmişti. Savaş Komünizmi sırasında kullanılan iktisadi yöntemler artık, sosyalist bir ekonominin zorunlu kıldığı sonuç olmuş, piyasayı, planlamanın karşısı olarak ele alan görüş, giderek yerini piyasayı planlamaya uydurulabilecek bir mekanizma sayılan görüşe bırakmıştı.

Sovyetler Birliği'nin ekonomisinin tümünü kapsayan ilk plan denemesi 1925 yılında yapılmış ve Gosplan, 1925-26 yılı için 'Kontrol Rakamları' (Kontrolnye Cıfry) adı verilen yıllık bir plan taslağı hazırlanmıştı. Kontrol Rakamları, geçmiş dönemde ekonominin her bir kesiminde görülen gelişmeleri analiz ettikten sonra, bu gelişmelerin gelecek yıl içinde göstereceği eğilimi bulmaya çalışmıştı. Ayrıca, karşılaşılması beklenen başlıca sorunların çözüm yolları da Kontrol Rakamlarında gösterilmişti. Fakat bu plan taslağı ne hükümet ne de teşebbüsleri bağlayıcı nitelikte olmuştu. İlk Kontrol Rakamları, daha önce kararlaştırılan iktisat siyasetinin uygulamaya konulmadan önce denetlenmesine yarayan bir dönemsel incelemeyi içermişti.

Bununla birlikte 1925-26 yılı için hazırlanan Kontrol Rakamları Sovyet Hükümeti tarafından, "iktisadi kalkınmanın planlamasına temel olacak yeterlikte bulunmadıkları" gerekçesiyle reddedilmişti. Gosplan'ın 1926-27 yılı için hazırladığı ikinci Kontrol Rakamları da yine Hükümetçe kabul edilmemişti. Ancak, hem Kontrol

Rakamları denilen yıllık iktisadi hedefler belgesini hazırlamak için yapılan çalışmalar hem de yapılan eleştiriler, planlama alanında yeni görüşlerin ortaya çıkmasına yol açtı. İlk Kontrol Rakamları, Batı ülkelerinde o zaman çok tartışılan iktisadi tahmin yöntemleri ile dönem çalışmalarından esinlenerek hazırlanmış ve gelecekte meydana gelmesi beklenen gelişmeler, geçmişteki olayların öngörüsüne dayandırılmıştı. Kullanılan bu yöntem; ekonominin yapısını değiştirmek, kamusal kesimin kapsamını genişletmek, kalkınma hızını yükseltmek, ülkede kurumsal değişiklikler yapmak isteyen Sovyet yönetiminin amaçları ile bağdaşacak sonuçlar vermemişti. Ayrıca, iktisadi politikaya ve sektörel programlara rehberlik etmekten öteye gitmemişti. Bu nedenlerden dolayı, Gosplan'da ve ona bağlı kuruluşlarda çalışan plancıların büyük bir bölümü görevlerinden alınmıştı.

Yeni bir ekip tarafından 1927-28 yılı için hazırlanan Kontrol Rakamları, öncekilerden gerek yöntem gerekse nitelik yönünden ayrılıklar göstermişti. 1927 yılı Ağustos ayında Parti organları, Kontrol Rakamları'nın uyulması zorunlu kurallar sayılacağını kararlaştırdı. Böylelikle Kontrol Rakamları, yol gösterici bir plan görünümünü kaybedip emredici bir nitelik kazanmış, bütün icra planlarının ve devlet bütçesinin temeli durumuna gelmiş oluyordu. Bir yıl sonra, ekonominin tümü için saptanan üretim hedeflerini, sanayi planını ve öteki kesimsel planları, finansman programı ile birleştiren ve böylece parçaları bir bütün haline getirmiş olan 1928-29 Kontrol Rakamları, ülkenin genel yıllık planı olarak Hükümetçe onaylanmıştı. 1927-1928 yıllarına ilişkin Kontrol Rakamları, genişleyen kapsamı, emredici nitelikleri ve ayrıntılara kadar inişleriyle, Sovyet planlamasında önemli bir gelişmeyi belirlemişti¹³¹.

d) 1928-1929 Yıllarında Başlayan Beş Yıllık Planlar Dönemi

Rus Komünist Partisi'nin Merkez Komitesi ile Merkezi Kontrol Komisyonunun 1927 Ekiminde yaptıkları ortak toplantıda, ülke ekonomisinin tümünü kavrayan beş yıllık bir planın hazırlanması kararlaştırılmıştı. 2 Aralık 1927 günü çalışmalarına başlayan Komünist Partinin XV. Kongresi'nde de, ağır sanayinin hızla geliştirilmesi, tarımın millileşmesi ve sosyalist ekonominin temellerini atma amacı ile ilk beş yıllık planın hazırlanması kararı alınmıştı. Böylece, NEP ile birlikte,

¹³¹ Korkut Boratav, **a.g.e.**, s. 15; Gürgân Çelebican, **a.y.**, s. 256-258.

Sovyet planlamasının gelişimindeki ilk aşama da sona ermiş, beş yıllık planlar dönemi başlamıştı.

NEP Dönemi'nin sona erdiği ve ilk beş yıllık planın hazırlandığı yıllar, Rus ekonomisi için önemli bir dönem olmuştur. Çünkü, 1926 ile 1928 yılları arasında Rus ekonomisi, 1913'deki üretim olanaklarını aşağı yukarı yeniden kazanmıştı. 1928 yılında milli gelir 1913'e oranla % 19 yükselmiş, makine yapımında, elektrik ve tarım üretiminde Sovyet yönetiminden önce ulaşılmış olan miktarlar aşılmıştı. Yine NEP Dönemi sonunda, özellikle sanayi alanında kamusal kesimin üstünlüğü sağlanmıştı. XV. Parti Kongresi'nin aldığı karar üzerine Vesenhka ve Gosplan, biri 'minimal' öteki 'optimal' hedeflere yönelmiş iki plan taslağı hazırlamışlardı. 1929 yılı Nisan-Mayıs aylarında toplanan Komünist Partinin XVI. Kongresi, hedefleri daha yüksek olan "optimal" taslağı kabul etmişti. Onaylanan ilk Beş Yıllık Plan, geçmişe dönük olarak, 1928 yılı Ekim ayından itibaren yürürlüğe konulmuştu. Böylece, beş yıllık planlar dönemi resmen açılmıştı.

Beş Yıllık Plan, ülke ekonomisinin bütün sektörlerini kapsayacak biçimde hazırlanmıştı. Ancak Plan, sadece ana noktalarda ayrıntılara kadar inebilmişti. Öyle ki, Plan'ın en çok işlenmiş yeri olan sanayiye ilişkin bölümü, sadece Vesenhka tarafından yönetilen teşebbüsleri kapsamıştı. Bununla birlikte, Birinci Beş Yıllık Planda ağırlık makine yapımına ve elektrik sanayisine verilmişti.

İlk Beş Yıllık Planla, yalnız beş yılın sonunda ulaşılabilecek hedefler değil, aynı zamanda her yıl erişilmesi gereken hedefler de belirlenmişti. Birinci Beş Yıllık Planın uygulanması sırasında, ekonomide bir çok reform yapılmış ve iktisadi kurumlar değiştirilmişti. Eylül 1930'da gerçekleştirilen vergi reformu ile ekonominin kamu sektöründeki 46 çeşit vergi ve resim kaldırılmış, bunların yerine tek bir 'yaygın muamele vergisi' konulmuştu. Yine aynı yılın başlarında, ticari kredilere ve ticari senetler yoluyla kredi açma usulüne son verilmiş, Devlet Bankası'nın bütün kamusal teşebbüslere, üretim ve finansman planlarına göre kredi vermesi bir ilke olarak benimsenmişti. Böylelikle Devlet Bankası, bütün kısa süreli kredilerin tek kaynağı durumuna getirilmişti. Ancak, bir yıl sonra yapılan yeni bir değişiklikle Devlet Bankası'nın teşebbüslere otomatik olarak, başka bir deyişle, teşebbüslerin kendi planları uyarınca kredi açması önlenmiş, yapılacak her işin niteliğine göre kredi verilmesi esası kabul edilmişti. Bu yolla, plan uygulamasının parasal yönden denetimi sağlanmaya çalışılmıştı.

Yine 1930 yılından başlayarak, Kontrol Rakamları yerine ‘Yıllık Planlar’ hazırlama ve uygulama yoluna gidilmişti. 1931 yılında yürürlüğe giren ilk “Yıllık Plan”, sanayi sektörü için bir dizi üretim hedefleri saptamış ve her bir sanayi kolunda üretim hedeflerine ulaşabilmek amacıyla uygulanacak belli başlı tedbirleri göstermişti. Ayrıca, üretilecek malların niteliğiyle ilgili göstergelere de birinci ‘Yıllık Plan’ da yer verilmişti. Birinci Beş Yıllık Plan süresince gerçekleştirilen en büyük yapısal değişiklik, tarımın geniş ölçüde devletleştirilmesi olmuş; köylü işletmelerinin oranı, plan hedeflerini çok aşarak 1932 yılı sonunda % 61'in üstüne çıkmıştı. Böylece, Birinci Beş Yıllık Plan döneminin bitiminde, devletleştirilmiş toprakların ekilen tüm topraklara oranı % 77.7'yi bulmuştu. Tüm bu gelişmelerin neticesinde, yürürlüğe konuşundan dört yıl üç ay sonra, 31 Aralık 1932'de ilk Beş Yıllık Planın tamamlandığı resmen ilan edilmişti¹³².

C. TÜRKİYE-SOVYETLER BİRLİĞİ İLİŞKİLERİ (1923-1930)

1. Sovyetler Birliği Büyükelçisi Aralof'un İzmir İktisat Kongresine Katılması (1923)

Azerbaycan Cumhuriyeti Ankara Büyükelçisi İbrahim Abilof ve Rusya Sovyet Cumhuriyeti Ankara Büyükelçisi Aralof, beraberindekilerle birlikte, 13 Şubat 1923 tarihinde açılışına az bir zaman kala İzmir İktisat Kongresi'ne davet edilmeleri sebebiyle sadece Kongre'ye katılmak üzere İzmir'e doğru yola çıkmışlardı¹³³.

17 Şubat 1923 tarihinde saat on buçukta Mustafa Kemal [Atatürk] Paşa başkanlığında açılan Kongre'de çiftçi, tüccar, sanayici, işçi temsilcileri olmak üzere bini aşan delege [1135], beş yüzü kadın olmak üzere üç binden fazla dinleyici; asker ve sivil yetkililer, Azerbaycan ve Rus Büyükelçileri; İzmir'de bulunan yabancı temsilciler ve diğer itibarlı yabancılar hazır bulunmuşlardı.

Mustafa Kemal [Atatürk] Paşa, kürsüye çıkarak uzun ve önemli bir konuşma yaptıktan sonra, Kongre'nin açıldığını belirtmişti. Daha sonra, İktisat Vekili Mahmut Esat Bey iktisadi konularda bir konuşma yapmıştı. Bu arada Mustafa Kemal [Atatürk] Paşa, Kongreye katılan Rus ve Azeri elçilerden birer konuşma yapmalarını istemişti. Aralof “ağır ve kanlı savaşlar geçiren ülkesinin kültürünü geliştirmesi, halk ekonomisinin kurulması konularında Rusya'da neler yaptığını anlattıktan sonra

¹³² Gürgân Çelebican, a.y., s. 258-262.

¹³³ A. Gündüz Ökçün, a.g.e., s.175.

yeni kurulan Türkiye hakkında neler düşündüğünü” belirtmişti. Abilof ise Türkçe olarak yaptığı konuşmada, Azerbaycan’ın ekonomik durumunu detaylıca anlatmıştı.

Daha sonra, Kongre’de ‘Heyet-i Faale’ Başkanı Posta ve Telgraf Müdürü Sabri Bey, Aralof ve Abilof’a ‘teşekkürname’ yazılmasını teklif etmişti. Kongre de bu teklif alkışlarla kabul edilmişti. Bu sırada İbrahim Abilof ve Rus Büyükelçisi Aralof, Başkanlık kürsüsünün önüne gelerek temsilcilere teşekkür etmişlerdi¹³⁴. Aralof, temsilcileri selamlarken “yaşasın Türkiye, yaşasın Türk Ordusu” dileklerinde bulunmuştu¹³⁵. Aynı gün ikinci celsede işçi delegelerinin teklifi üzerine, İktisat Kongresi dinleyicilerinin bulunduğu yerde oturan İbrahim Abilof ile Aralof alkışlanmıştı¹³⁶.

Kongre’nin ikinci günü, yani, 18 Şubat 1923 tarihinde Rusya, Ukrayna, Mavera-i Kafkas Şurular Cemiyetleri ‘Şark-ı Karip Ticaret-i Hariciye Mümessilliği’ Başkanı Zolotaryof, birinci İktisat Kongresine iyi niyet dileklerini sunmuştu. Ayrıca temsilcilik adına başkan, Türk vatanının kurtulması gayesinde elde edilen fevkalade zaferin ertesinde Türkiye’nin iktisadi ilerlemesini ve Rusya ile samimi ve sıkı barışın kurulmasını istediğini belirtmişti. Ayrıca, İstanbul Rus Ticaret Odası Başkanı Pozitanof İzmir İktisat Kongresi’ne gönderdiği telgrafta, yapılan Kongre’yi tebrik etmiş ve Türk milletinden büyük dost olarak söz etmişti¹³⁷.

26 Şubat 1926 tarihinde Vakit ve Tanin gazetelerinde yayınlanan, Aralof’un Yeni Turan Gazetesine verdiği beyanata: “İzmir’e gelmekteki tek amacının, Türkiye’de ilk defa yapılacak olan İktisat Kongresi’ne katılmak, Rus halkının tebriklerini ve selamlarını sunmak olan Aralof, Türkiye’nin her tarafından, her sınıftan temsilci geldiği için Rus Hükümeti’nin ve Rus milletinin bu kongreye çok önem verdiğini belirtmişti. Bu kongreden sonra, bir ülkenin iktisadiyatının başka ülkelerin eline geçmemesi ve esaret altına girmemesi için o ülkenin iktisadiyatının serbest olması gerçekliğinden yola çıkarak, Türk halkının kendi iktisadı ile ilgili olarak kaderine hakim olacağını ve batı ile beraber genel kapitalizme karşı durması gerektiğini savunmuştu. Ayrıca, Ruslarla Türklerin samimi surette bağlı bulunmalarından dolayı için Türklerin İktisadi işlerinin de iyi olmasını arzu

¹³⁴ S. İ. Aralov, **Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Hatıraları**, Çeviren: Hasan Ali Ediz, İstanbul, Burçak Yayınevi, 1967, s. 229-230; A. Gündüz Ökçün, **Türkiye İktisat Kongresi 1923-İzmir Haberler-Belgeler-Yorumlar**, s. 199, 201.

¹³⁵ A. Gündüz Ökçün, **a.g.e.**, s. 200.

¹³⁶ **A.e.**, s. 202.

¹³⁷ **A.e.**, s. 198.

ettiklerini bu nedenle de Ruslarla Türklerin iktisadi mücadeleye mecbur olduklarını” dile getirmişti¹³⁸.

2. Türkiye ve Sovyetler Birliği'nin Lozan Barış Konferansı'na Davet Edilmeleri Süreci ve Konferans'da İki Ülkenin Tutumları

1919 yılında başlayan Türk Kurtuluş Savaşı, Türk ordusunun 30 Ağustos'ta 'Büyük Zafer'i kazanması ve 9 Eylül'de İzmir'in kurtarılması sonucunda, 18 Eylül 1922'de Yunan askerleri Anadolu topraklarından çıkarılmış; fakat, Çanakkale'de İtilaf Devletleri “tarafsız bölge” olarak belirtilen alana girmeye başlamıştı.¹³⁹

Türk ordusunun Çanakkale ve İstanbul Boğazları üzerine çıkarma yaparak bu girişimini silahlı mücadele ile çözümleneceğini düşünen Sovyet Dışişleri Komiserliği, Türk Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal [Tengişek] Bey'e vekalet eden Rıza Nur'la sürekli görüşerek bir Türk-Sovyet diplomatik cephesi oluşturmaya çalışmıştı. Bu amaca ulaşabilmek için de İzmir'de ticaret konsolosluğu kurmaya çalışmıştı.¹⁴⁰ Bu arada görüşmeler sürerken 20 Eylül'de İngiltere, Fransa, İtalya, Romanya, Yugoslavya, Japonya, Yunanistan, Türkiye ve ABD'ye İsviçre'nin Lozan kentinde bir konferans yapılması için çağrı gönderilmişti. Sovyetler Birliği kendisinin davet edilmemesi nedeniyle bu çağrıya tepki göstermişti¹⁴¹.

Bunun üzerine 27 Eylül 1922'de Rıza Nur Bey, Rusya'nın Türkiye Büyükelçisi S. İ. Aralov'a Türk hükümetinin Sovyetler Birliği'nin, Ukrayna'nın ve Kafkas Cumhuriyetleri'nin Lozan'da toplanacak konferansa katılmasına karar verildiğini belirtmişti¹⁴².

Bu açıklamanın yapılmasından üç gün önce yani, 24 Eylül 1922'de Londra'daki Sovyet Ticaret Temsilcisi M. Berzin 12 Eylül 1922 tarihinde M. Karahan'ın notasına atıfta bulunarak şunları belirtmişti. “...16 Mart 1921'de Moskova'da imzalanan 'Türkiye-Sovyet Rusya Dostluk ve Kardeşlik Andlaşması'nın 5. Maddesinde¹⁴³ Boğazlar'a¹⁴⁴ Ticari amaçlarla serbestlik tanınması

¹³⁸ A.e., s. 246-247.

¹³⁹ Rifat Uçarol, a.g.e., s. 660; Kâmuran Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1991, s. 82.

¹⁴⁰ Stefanos Yerasimos, **Kurtuluş Savaşı'nda Türk-Sovyet İlişkileri (1917-1923)**, 2. bs., İstanbul Boyut Yayınları, 2000, s. 472; Bülent Gökay, **Bolşevizm ile Emperyalizm Arasında Türkiye (1918-1923)**, Çeviren: Sermet Yalçın, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998, s. 186.

¹⁴¹ Bülent Gökay, a.g.e., s. 181-182.

¹⁴² S. İ. Aralov, a.g.e., s. 177-178.

¹⁴³ İsmail Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları (1920-1945)**, C. I, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2000, s. 34.

Rusya tarafından da kabul edilmiş ve Boğazlar'ın statüsünün Karadeniz devletleri tarafından belirleneceği açıklanmıştır. Fakat Avrupa Devletleri tarafından Boğazlar konusunda Rusya'nın çıkarları bulunduğu göz ardı edilmiştir. Halbuki Türkiye'den sonra Rusya, Ukrayna ve Gürcistan bu konuda en önemli ve alakadar ülkelerdi. Bu nedenle Boğazlar'a dair Rusya'nın katılımı olmaksızın alınacak hiçbir karar kati ve devamlı olamaz; bu nedenle Sovyetler Birliği ilk sırada Karadeniz Devletleri bulunmak üzere, ilgili devletlerin derhal bir konferansa davet edilmelerini teklif etmiştir...»¹⁴⁵.

Bu gelişmelerden sonra Türkiye, 29 Eylül 1922 tarihinde müttefiklerin notasına kısa bir cevap vererek yukarıda belirtilen Boğazlar üzerindeki harekâtın durdurularak Mudanya'da bir konferansın düzenlenmesini uygun gördüğünü belirtmişti. Bunun üzerine 3 Ekim 1922'de Mudanya'da Ateşkes Andlaşması için görüşmeler başlamıştı¹⁴⁶. Aynı gün Rusya, bir nota ile Türk Dışişleri Bakanlığı'na yukarıda belirtilen notada atıfta bulunulan 1921 tarihli andlaşmaya yeniden değinilerek yakın doğu sorunları dış politikasında, özellikle Boğazlar sorunu genel kararlarında Türkiye ile ortak hareket etme çabası içinde bulunduğu ancak Türkiye'nin bu notayı desteklemediği belirtilmekle birlikte, Mudanya konferansına katılmayı kabul ettiğini Boğazlarda İtilaf Devletlerinin askerlerinin bulunmasına onay vermesine tepki göstermişti. Ayrıca, iki ülkenin karşılıklı olarak Boğazlar konusunda atacağı adımları birbirlerine açıklaması ve desteklemesi, bununla birlikte biri olmadan diğlerinin yapılacak bir konferansa katılmaması gerektiği belirtilmişti¹⁴⁷.

Ertesi gün 4 Ekim'de, İtilaf Devletleri'nin 23 Eylül tarihli notasına cevap olarak Rusya, Gürcistan ve Ukrayna'nın sadece Boğazlar konusunda görüşmelere katılması zorunluluğunu belirtmişti. Bu, İtilaf Devletleri'nin itiraz etmediği bir konu olmuştu ama Fransa ve İtalya'nın Sovyetler Birliği'nin yeni rejimini tanımaması bir sorun yaratmıştı.

Tüm bunlara rağmen Lozan'da toplanacak Barış Konferansı için İngiltere, Fransa ve İtalya tarafından ortak davet mektupları 26 Ekim 1922'de Rusya da dahil olmak üzere ilgili devletlere gönderilmişti.

¹⁴⁴ Metin içinde kullanılan "Boğazlar" terimi, bir bütün olarak Çanakkale Boğazını, Marmara Denizini ve Karadeniz Boğazını kapsamaktadır.

¹⁴⁵ Kâmuran Gürün, **a.g.e.**, s. 85-86

¹⁴⁶ Mustafa Kemal [Atatürk], **Nutuk (1919-1927)**, Hazırlayan: Zeynep Korkmaz, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 2006, s. 460; Ali Naci Karacan, **a.g.e.**, s. 29-40.

¹⁴⁷ Kâmuran Gürün, **a.g.e.**, s. 86-87.

Böylece, sadece Boğazlar konusu ile ilgili görünen Rusya, bu konudaki görüşmelere katılma imkanı sağladıktan sonra, bununla yetinmemiş ve konferansın her safhasına katılmak istemişti¹⁴⁸.

Fakat İsmet [İnönü] Paşa Lozan Konferansı'na gidebilmek için Yusuf Kemal [Tengirşek] Bey'in yerine Dışişleri Bakanlığı'na getirildikten sonra Rusya'nın Türkiye Büyükelçisi S.İ. Aralov ile birkaç görüşme yapmıştı.

Büyükelçi 31 Ekim 1922'de İsmet [İnönü] Paşa ile yaptığı bir görüşmede Türkiye'nin Boğazlar konusundaki görüşlerini ve bu konuda Rusya'ya karşı tutumunu şöyle belirtmişti: "...Türkiye'nin Boğazlar üzerindeki görüşleri, Misak-ı Milli'de belirlenmiş ve ilan edilmiş [esaslara dayanmaktadır]. İstanbul ve Marmara denizlerinin güvenliğini sağlamak için gerekli önlemlerle ilgili görüşmeler yapılacak ve bu konuda Rus temsilcilerle bağlantı ve temas halinde çalışacaktır. Türkiye, kendisiyle savaş halinde bulunan devletlerle başlı başına barış andlaşması imzalamasını normal karşılamakta [yani Rusya'nın konferansa her konu ile ilgili katılmasını istememekte çünkü onunla bir savaş hali sözkonusu değildir] çünkü Rusya'nın barış konuşmalarına katılması Türkiye'nin bundan önceki, eski yarı – sömürge durumuna düşmesine tekrar yol açabilir. Bunun içindir ki Türkiye, Rusya'nın barış andlaşmasını [imzalamasını gerekli görmemektedir]. Türkiye Rusya'nın ileri sürdüğü önerileri konferansa teklif edemez, çünkü batılı devletler bunu, Boğazlar'ı kapatmak olarak algılayacaklardır. Türk hükümeti konferansa çağrılan bütün devletleri yani batılı itilaf devletlerini, Moskova sözleşmesine ve Ukrayna ile imzaladığı dostluk andlaşmasına göre, 'kıyı' devletleri ve ilgili devletleri kapsamına [almaktadır]..."¹⁴⁹

Böylece, temsilcilerin konferansın yapılacağı Lozan şehrine doğru yola çıkmalarından önceki gelişmeler göstermiştir ki, Türk hükümeti Rusya ile herhangi bir ortak diplomatik cephe kurmayı düşünmediği gibi Rusların konferansa katılmasını Batı ile andlaşma olanaklarını azaltan bir neden olarak görmüştü.¹⁵⁰

Lozan Barış Konferansı, 20 Kasım 1922'de açılmış ve ertesi gün çalışmalarına başlamıştı. 24 Kasım'da Çiçerin İtilaf Devletlerine bir nota göndererek konferansa katılacak Rus temsilcilerinin adlarını bildirmiş, ama konferans dört gün

¹⁴⁸ A.e., s. 88-91.

¹⁴⁹ S. İ. Aralov, a.g.e., s. 185-188.

¹⁵⁰ Stefanos Yerasimos, a.g.e., s. 477.

önce açılmıştı. Bunun üzerine Çiçerin dışındaki Rus temsilciler, 26 Kasım 1922'de Lozan'a gelmiş ve ertesi gün konferans başkanlarına bir nota vererek görüşmelere katılmak istemişlerdi. Fakat Rus öneri ve iddiaları reddedilmiş ve Rus Heyet, 1 Aralık'ta toplanacak Boğazlarla ilgili toplantıya davet edilmişti. Ancak Berlin'de bulunan Çiçerin'in beklenmesi üzerine toplantı 4 Aralık'a ertelenmişti.¹⁵¹ Bu arada Çiçerin'in Lozan'a gelmesinden hemen önce şehre ulaşan Sovyet temsilcilerinin ilk üyesi Vorovskiy, İsmet [İnönü] Paşa ile ortak bir politika oluşturmak amacıyla görüşmüştü¹⁵².

Bu görüşmeden biraz sonra Çiçerin, 2 Aralık'ta Lozan'a gelmiş ve İsmet [İnönü] Paşa Sovyet heyeti onuruna bir yemek vermişti. Burada Çiçerin, Boğazların Türkiye tarafından tahkim edilmesi [kuvvetlendirilmesi] ve savaş gemilerine kapatılmasını öneren Rus projesi için Türk desteğini beklediklerini belirtmişti. Buna karşın İsmet [İnönü] Paşa, Misak-ı Milli'nin Boğazların serbestliğinin öngördüğünü bundan ileri gidilemeyeceğini açıklamıştı. Daha sonra 4 Aralık'ta başlayacak görüşmeler için Türk ve Sovyet temsilcileri arasında özel görüşmeler yapılmış ama bir cephe kurulamamıştı.¹⁵³

Lord Curzon'un başkanlığında 4 Aralık 1922 tarihinde 'Ülke ve Askerlik Sorunları Komisyonu', Osmanlı İmparatorluğu döneminde çok uzun süre devletler arasında büyük anlaşmazlıklara neden olan ve hatta Konferansın başlamasından önce de katılımcı devletlerin tezlerinin birbirinin karşıtı olması nedeniyle de, Konferansın en çekişmeli konusu olan Boğazlar Sorunu'nu geniş bir katılımı ve etraflıca görüşmek üzere toplanmıştı¹⁵⁴.

Bu ilk toplantıda, önce İsmet [İnönü] Paşa konuşma yapmış ve yukarıda da belirtildiği gibi sadece Misak-ı Milli'deki Boğazlarla ilgili maddeyi okumakla yetinmişti¹⁵⁵. İsmet [İnönü] Paşa'dan sonra Çiçerin bir konuşma yaparak ilk önce Sovyetler Birliği hükümetinin ve yakın doğu müttefiklerinin dış politikalarının başlıca amacının, dünya barışını kurmak ve bunu güçlendirmek olduğunu belirtmiş ve yukarıda da belirtildiği gibi Boğazlarda ticaret filoları ve savaş dışı gemiler için

¹⁵¹ A.e., s. 480.

¹⁵² Bülent Gökay, a.g.e., s. 192.

¹⁵³ Stefanos Yerasimos, a.g.e., s. 483.

¹⁵⁴ **Lozan Barış Konferansı-Tutanaklar-Belgeler**, C. I, Birinci Takım, Kitap I, s. 131-142; Rifat Uçarol, a.g.e., s. 666; Ali Naci Karacan, a.g.e., s. 137.

¹⁵⁵ Ali Naci Karacan, a.g.e., s. 139-140; **Lozan Barış Konferansı-Tutanaklar-Belgeler**, C. I, Birinci Takım, Kitap I, s. 133; Stefanos Yerasimos, a.g.e., s. 483.

kesinlikle bir sınırlandırma olmadan serbestlik sağlanmasını ama Karadeniz kıyılarının ve İstanbul'un güvenliğinin sağlanabilmesi için Türkiye hariç diğer devletlerin savaş gemilerine ve savaş uçaklarına kapalı kalması gerektiğini savunmuştu¹⁵⁶.

Bu arada Boğazlar üzerinde en çok hesap yapan ülkelerden biri olan İngiltere, 1830'lardan beri Karadeniz ve Boğazlar üzerinde Rusya ile çekişmesi devam ettiğinden, Karadeniz'de Rus etkisinin ve gücünün artmasını engellemek için bu konferansta Türkiye ile Sovyetler Birliği'nin arasını açmaya çalışmıştı. Ayrıca Boğazlar Sorunu'nda, Türklerin Sovyet görüşlerine kapılmamaları yönünde, ilerde ekonomik yardım için batıya başvurulma olasılığına karşın adeta tehdit edilmişti¹⁵⁷.

Boğazlar konusundaki görüşmeler, diğer ilgili devletlerin İngilizler'in görüşlerini¹⁵⁸ destekleyen açıklamalarıyla, 4, 6, 8, 18, 19, 29 Aralık 1922 ve 1 Şubat 1923 tarihlerinde devam etmişti¹⁵⁹.

Türkiye genel itibariyle, İstanbul ve Marmara'nın emniyeti için denizden ve karadan gelecek baskılara karşı teminat verilmesini, savaş gemilerinin Boğazlar'da ve Karadeniz'de bir tehlike yaratmamaları için geçişlerin kısıtlanmasını, gemilerin savaş ve barışta serbest geçişlerini yeterli saymış; sadece Boğazlar'ın askerden arındırılmasına karşı çıkmış ama bu konuda, kendisine bazı haklar tanınca kabul etmişti.

Böylece Türkiye bu konuda orta yol tutturmuş olmakla birlikte yine de İngilizlerin tezine daha yakın davranmıştı. Çünkü Türkiye eğer Rus tezini kabul ederse, Karadeniz'de Rus donanmasıyla karşı karşıya kalacak, bu da Türkiye'nin tarihsel geçmişten gelen deneyimleri ve güç dengesinin korunması nedeniyle iki ülke arasında sorun yaratabilirdi¹⁶⁰.

Ayrıca, İngilizler baskın olduğu için konferans çıkmaza da girebilirdi. Bu görüşmeler ve tartışmalar sonunda 1 Şubat 1923 tarihinde yapılan toplantıda, Boğazlar Sözleşmesini oluşturacak tasarı ortaya çıkmıştı. Türk heyeti bu tasarıda

¹⁵⁶ **Lozan Barış Konferansı-Tutanaklar-Belgeler**, Birinci Takım, C. I, Kitap I, s. 134-136; İsmet İnönü, **Hatıralar**, 2. Kitap, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1987, s. 70; S. İ. Aralov, **a.g.e.**, s. 202-203; Ali Naci Karacan, **a.g.e.**, s. 141-142; Vladimir Potyemkin, v.d., **Uluslararası İlişkiler Tarihi**, Çeviren: Atilla Tokatlı, C. 6, İstanbul, May Yayınları, 1980, s. 376-378.

¹⁵⁷ Salâhi R. Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991, s. 311-312; Bülent Gökay, **a.g.e.**, s. 189-191.

¹⁵⁸ İngiliz görüşleri için bkz. Salâhi R. Sonyel, **a.g.e.**, s. 312-313.

¹⁵⁹ Kâmuran Gürün, **a.g.e.**, s. 96.

¹⁶⁰ Bülent Gökay, **a.g.e.**, s. 191-192.

herhangi bir değişiklik yapılması hakkında talepte bulunmamıştı. Fakat Çiçerin, Rusya'nın bu tasarımı imzalamayacağını beyan etmişti. Tasarının ortaya çıkmasından üç gün sonra yani 4 Şubatta, konferans kesintiye uğramış ve 23 Nisanda ikinci görüşme dönemi başlamış ama Rusya davet edilmemişti.

Bu arada Rus heyet sözleşmeyi imzaya hazır olduğunu bildirirse konferans tamamlanıp Andlaşma imzalandıktan sonra, boğazlar sözleşmesini imzalamak üzere Lozan'a temsilci yollaması kendisine bildirilmişti¹⁶¹. 23 Temmuz 1923'de Türkiye ile ittifak devletleri arasında Lozan Barış Andlaşması ve ona ilişkin 15 adet sözleşme imzalanmıştı. Rusya ise Boğazlar sözleşmesini 14 Ağustos 1923 günü, Roma'da imzalamış Fakat meşru haklarını ihlal ettiği ve Karadeniz ülkeleri için barış ve güvenliği sağlamadığı gerekçelerini öne sürerek tasdik etmemişti¹⁶².

3. Türkiye-Sovyetler Birliği Saldırmazlık Paktı'nın İmzalanması (17 Aralık 1925)

Türkiye'de Cumhuriyetin, Rusya'da da Komünist rejiminin kurulmasından sonra, Sovyetlerin Ermeni meselesindeki tutumu ve Türkiye'ye komünizmi sokma gayretleri dışında, Türk-Sovyet ilişkileri kurulmaya başlandığı Birinci Dünya Savaşı'nın bitiminden itibaren düşmanca olmayan bir gelişme göstermişti.

Sovyet Rusya'da 21 Ocak 1924'te Lenin'in ölümünden sonra, Troçki, Zinoviev, Kamanev ve Stalin arasındaki liderlik mücadelesini Stalin kazanmıştı. Stalin yönetimindeki Sovyet Rusya, Şubat 1924 tarihinde İngiltere; Mayıs 1924'te Fransa tarafından resmen tanınmıştı. Rusya böylece, bu ülkelerle ikili anlaşmalar yapmış ve Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra içine düştüğü yalnızlıktan kurtulmaya çalışmıştı. Fakat bu iki ülkenin aynı zamanda Almanya ile ilişkiye girmeleri ve bazı andlaşmalar yapmaları Rusya'yı tedirgin etmişti.

Öte yandan, Türkiye, Lozan Andlaşması ile barışa kavuşmasına rağmen, bazı önemli konuların (Yunanistan ile mübadele, İngiltere ile Musul ve Fransa ile Hatay) ikili görüşmelere bırakılması yüzünden oldukça sıkıntılı bir döneme girmişti. Ayrıca Sovyet Rusya'nın, Kafkas Cumhuriyetleri'nin kendilerini temsil etme hakkını

¹⁶¹ Kâmuran Gürün, **a.g.e.**, s. 98-99; Stefanos Yerasimos, **a.g.e.**, s. 494-497; Vladimir Potyemkin, v.d., **a.g.e.**, C. 6, s. 392-393.

¹⁶² Kâmuran Gürün, **a.g.e.**, s. 100.

ortadan kaldırılması, Türkiye’yi endişeye sevk eden bir gelişme olmuştu¹⁶³.

İşte bu kritik dönemde Sovyet Rusya ve Türkiye için ilişkilerin geliştirilmesi önem kazanmıştı. Bu nedenle, İsmet Paşa’nın Ankara Büyükelçisi Suriç aracılığıyla Çiçerin’e gönderdiği mektuba karşılık, Çiçerin 6 Ocak 1924 tarihinde cevap olarak gönderdiği mektupta hem siyasi hem de ekonomik ilişkilerin tam bir şekilde geliştirme zamanının geldiğini belirtmişti¹⁶⁴. İsmet [İnönü] Paşa ise 22 Ocak 1924 tarihinde verdiği cevapta, “ne olursa olsun sağlam bir dostluğun destekleyeceği ortak gayretlerimizin devamlılığının, iki memlekette barışçı bir büyüklük ile dolu bir gelecek sağlanmasını” temenni etmişti.¹⁶⁵

Mustafa Kemal [Atatürk] Paşa da 1 Mart 1924 günü Türkiye Büyük Millet Meclisi açılış konuşmasında, karşılıklı ilişkilerin iyi niyet temeline dayandırılması ve fiilen geliştirilmesine önem verildiğini vurgulamıştı. Ayrıca, Konsolosluk andlaşması görüşmeleri de 1922 yılında başlamıştı. Ancak, 1924 yılına gelindiğinde hala hiçbir andlaşma yapılamamıştı. Karşılıklı mektuplaşmaların olduğu dönemde, 7 Şubat 1924 tarihinde, iki hükümet geçici bir yol bulmak üzere karşılıklı nota alışverişi yapmış ama andlaşma imzalanamamıştı¹⁶⁶.

İlişkileri daha iyi bir düzeye getirmek için 1924 yılının Eylül ayında Türkiye’deki Rus Büyükelçisi Suriç, Başbakan İsmet Paşa’yla bir buluşmasında, 16 Mart 1921 tarihinde Moskova’da imzalanan ‘Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması’nın hükümlerinin genişletilerek siyasi işbirliğini kuvvetlendirmeyi teklif etmişti. İsmet [İnönü] Paşa hükümeti bu teklifin, açığa kavuşturulmasından sonra andlaşma yapmaya hazır olduğunu belirtmişti¹⁶⁷.

Bu doğrultuda Sovyet andlaşma tasarısı Türkiye’ye 1925 yılı Ocak ayı sonunda verilmişti. Bu tarihten sonraki gelişmeler, Türkiye açısından; özellikle doğusunda 13 Şubat 1925 tarihinde başlayıp 31 Mart 1925’te tamamen batırılan Şeyh Sait İsyanı, Türkiye ile İran arasında 22 Nisan 1926 tarihinde imzalanacak andlaşma teklifinin Temmuz 1925 tarihinde yapılması, ayrıca, Musul konusunda Türkiye aleyhinde bir karar vermesi [Sovyetler bu teklifin sonucunda yapılacak bir

¹⁶³ Mehmet Saray, **Sovyet Tehdidi Karşısında Türkiye’nin NATO’ya Girişi III. Cumhurbaşkanı Celal Bayar’ın Hatırları ve Belgeler**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 2000, s. 52.

¹⁶⁴ **Atatürk’ün Millî Dış Politikası (Cumhuriyet Dönemine ait 100 Belge) 1923-1938**, C. II, Ankara, Kültür Bakanlığı, 1981, s. 92-93.

¹⁶⁵ **A.e.**, s. 95.

¹⁶⁶ Kâmuran Gürün, **a.g.e.**, s. 106.

¹⁶⁷ **A.e.**, s. 109.

andlaşmanın kendisini etkileyip etkilemeyeceği konusunda tedirgin olmuştu]; Rusya açısından ise; Birinci Dünya Savaşı'nın galip devletleriyle, kendisine tehlike olarak gördüğü Almanya ile arasındaki ilişkileri yumuşatmak amacıyla 16 Ekim 1925'de parafe ettikleri 'Lokarno Andlaşması'yla Avrupa'da meydana gelen bu yeni gruplaşmayı, kendilerine yönelmiş bir hareket olarak dikkate alması; iki ülke işbirliğini bu gelişmelerin sonuçlarını gidermek ve somut olarak bir seneden beri sürmekte olan görüşmeleri sonlandırmak için masaya oturmuşlardı¹⁶⁸.

İki komşu Devlet, aralarında bir siyasal dayanışma sağlamak üzere, Milletler Cemiyeti Konseyi'nin Musul sorunu üzerindeki kararının ertesi günü yani 17 Aralık 1925 tarihinde Paris'te '1925 Türkiye-Sovyetler Birliği Dostluk ve Tarafsızlık [Saldırmazlık] Andlaşması' imzalamışlardı¹⁶⁹. Andlaşma üç maddeden oluşmuştu. Bu Andlaşma'nın dışında üç ayrı protokol imzalanarak taraflar arasında çıkabilecek anlaşmazlıkların mutlaka müzakerelerle çözülmesi gerektiği belirtilmişti. Ayrıca, Sovyet Dışişleri Bakanı Çiçerin, gizli kalmasını istediği bir mektubu Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü [Aras] Bey'e vermişti¹⁷⁰.

Andlaşma, Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından 11 Şubat 1926 tarihinde 736 sayılı kanunla onaylanmıştı. 29 Haziran 1926 tarihinde de İstanbul'da Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü [Aras] Bey ile Rus Büyükelçisi Suriç imzaladıkları Andlaşmaları karşılıklı olarak değiştirmişler ve böylece yürürlüğe girmişti¹⁷¹.

4. İkili Ticari İlişkilerin Geliştirilmesi Sürecinde 11 Mart 1927 Tarihli Ticaret ve Seyrisefain Andlaşması'nın İmzalanması

Milli Mücadele sırasında müşterek düşmanlara karşı savaşan Türkiye ve Sovyetler Birliği arasında siyasi ve askeri alandaki iş birliği iki devlet arasındaki ticari ilişkileri de etkilemiş, bu yüzden ticaret hacmi artmıştı. Fakat Lozan Barış Andlaşması'ndan sonra siyasi yakınlaşma devam ettiği halde, Türkiye için öncelikli konuların başında gelen, iktisadi ve ticari ilişkiler aynı gelişmeyi gösterememişti.

1924 tarihinden itibaren kendi iktisadi kalkınma meselelerini, yukarıda anlatıldığı gibi, 'Yeni Ekonomi Politikaları' doğrultusunda çözmeye çalışan

¹⁶⁸ A.e., s. 109-118.

¹⁶⁹ Andlaşma Metni ve Protokollar için bkz. İsmail Soysal, a.g.e., s. 276-278.

¹⁷⁰ Rifat Uçarol, a.g.e., s. 709-710; Mehmet Saray, a.g.e., s. 53. Ayrıca, bu gizli mektubu niteliği ve önemi hakkında bkz. İsmail Soysal, "1925 Türk Sovyet Saldırmazlık Paketi'na Ekli Gizli Kalmış Bir Belge: Çiçerin'in Mektubu", **IX. Türk Tarih Kongresi 21-25 Eylül 1981 Kongreye Sunulan Bildiriler**, C. III., Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1989, s. 1925-1931.

¹⁷¹ İsmail Soysal, a.g.e., s. 273.

Sovyetler Birliği, bu konularda Türkiye'ye ve diğer Doğu devletlerine yardım sağlayacak durumda değildi.

Sovyetler Birliği, Türkiye ile ticaretinde, birçok Doğu ülkesiyle yaptığı ticaretin tersine, aldığından daha fazlasını satmıştı. Türkiye'ye ihraç ettiği başlıca ürünler petrol, şeker ve tekstil ürünlerinden oluşmuştu. Türkiye ile ticaret, 1922'den beri İstanbul'da bir şubesi bulunan Londra merkezli Arcos şirketine bağlı bir kuruluş olan, Russo-Türk karma ticaret şirketi aracılığıyla yürütölmüştü. Sovyetler Birliği Türkiye ile ticaretinde, Doğu ülkeleriyle ticaret yaparken uyguladığı elverişli koşulları kabul etmişti. Fakat iki ülke arasındaki iki güçlük, Sovyetler Birliği'nin dış ticareti tekelden yürütme konusundaki ısrarlarıyla Türk tüccarlarının serbest piyasadan kar sağlama isteklerinin bağdaşmaması ve Sovyetler Birliği'nin Türkiye'deki Sovyet ticari kuruluşları için ülke dışı statü ayrıcalığı tanınması yolundaki talepleri oluřturmuřtu¹⁷².

1926 şubat ayında Türkiye'den ithal edilen mallara Sovyetler Birliği'nin bazı sınırlamalar koymasđ ve Mayıs ayında Odessa limanında Türk mallarına giriş izni verilmemesi, Türk Hükümeti'nin protestosuna sebep olmuştu. Çiçerin ile Tefvik Rüştü [Aras] Bey arasında Kasım 1926 Odessa'da yapılan toplantıda da ticari uyuşmazlıklar halledilememişti. İki ülke arasında ticari uyuşmazlıkları halletmek ve bir andlaşma metni hazırlamak amacıyla Ocak 1927'de görüşmeler yapılmıştı. Bu gelişmeler kolay gelişmemiş ve birçok konuda iki taraf temsilcileri arasında görüş ayrılıkları belirmişti. Görüş ayrılıkları iki nokta etrafında toplanmıştı. Birincisi, Sovyetler Birliği'nin bazı Türk mallarını ithal etmek istememesi; ikincisi, Türkiye'nin bazı şehirlerinde (İstanbul, İzmir, Trabzon, Mersin, Erzurum, Konya, Kars ve Artvin'de) Sovyet Ticaret Temsilciliğinin şubeler açmak ve bunlara ülke dışı haklar tanımak istemesi olmuştu.

Görüşmeler sonunda iki devlet arasında, 11 Mart 1927'de Ankara'da bir Ticaret ve Seyrisefain Andlaşması imzalanmıştı. Bu Andlaşma'da, Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den yapacağı ithalata yıllık değer sınırlamaları konulması öngörölmüştü. Ayrıca, bu Andlaşma ile Türkiye, Kars ve Artvin hariç, yukarıda adı geçen şehirlerde Sovyet ticaret temsilciliğinin şubeler kurmasını ve bunları bazı diplomatik imtiyazlardan faydalanmalarını kabul etmişti. Buna karşılık, Sovyetler Birliği, Türkiye'nin isteği üzerine, üçüncü bir devlete gönderilecek malların gümrüğe

¹⁷² Mete Tunçay, **Türkiye'de Sol Akımlar-II (1925-1926)**, İstanbul, BDS Yayınları, 1992, s. 38.

tabi olmadan taraf devletlerin ülkelerinden transit olarak geçmesini kabul etmişti. Andlaşmaya konu olan bu hüküm, Batum limanının Türkiye tarafından kullanılmasını sağlamıştı.

1927 Ticaret Andlaşması iki ülke arasında ticaret hacmini artırmış, fakat ticari ve iktisadi konularda çatışmaların devam etmesini önleyememişti. Bu Andlaşma'nın uygulanmasında Sovyet Hükümeti'nin Türk ihracatçılara çıkardığı güçlükler, Türk Hükümeti'nin Türk ihracatçılara çıkardığı güçlükler, Türk Hükümeti'nin protesto edilmesine sebep olmuştu¹⁷³.

5. 1928 Cenevre Silahsızlanma Konferansı'nda İkili İlişkiler Dahilinde Türkiye ve Sovyetler Birliği'nin Tutumları

Milletler Cemiyeti içerisinde silahsızlanma ve güvenlik konuları sonuçlandırılmamış, konun çözümü için bir dünya silahsızlanma konferansı yapılmasına 1 Mayıs 1925 tarihinde karar verilmişti. Kurulan Konsey, 1925 Aralık ayındaki toplantısında, gerekli hazırlıkların yapılabilmesi için bir "Hazırlık Komisyonu" kurulmasına ve 1926 yılından itibaren çalışmasına karar vermişti. Bu komisyon çalışmalarına, Milletler Cemiyeti olsun ya da olmasın bütün devletler davet edilmişti.

Rusya da Hazırlık Komisyonu çalışmalarına davet edilen ülkeler arasında yer almıştı. Fakat Lozan Barış Konferansı sırasında Sovyet temsilcisi Büyükelçi Vorosky'nin 10 Mayıs 1923'de öldürülmesinden sonra İsviçre ile araları bozulmuş olduğundan Komisyonu'un ilk üç toplantısına katılmamıştı. Buna rağmen, 1917 Bolşevik İhtilali'nden sonra Batılı devletler uzun süre Rusya'daki yeni rejimi tanınamışlar ve Sovyetler Birliği'ni dünya politikasından ayırmaya çalışmışlardı. Bu yüzden Batılı devletlerin baskısı ile karşılaşacağı endişesinde olan Sovyetler Birliği komşuları ile iyi münasebetler kurmak istemişti. Bu nedenle, 30 Kasım 1927 tarihinde başlayıp 3 Aralık 1927'de sona eren dördüncü toplantıya katılan Rus temsilcisi, Çiçerin'in 30 Kasım günü yaptığı bir konuşmadan sonra mutlak ve genel bir silahsızlanma teklifini ortaya atmış ve toplantının 1928 yılı Mart ayında yapılmasını teklif etmişti.

Beşinci Komisyonun Mart 1928'deki toplantısına, 15 Şubat 1928 tarihinde 63

¹⁷³ Mehmet Gönübol-Cem Sar, **Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938)**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 1997, s. 76-77.

maddelik bir metin sunan Sovyetler Birliği'nin tasarısına büyük devletler karşı çıkmıştı. Fakat Sovyetler Birliği tarafından Komisyon çalışmalarına katılması gerektiği savunulan ve Mart 1928'de Cenevre'ye davet edilmiş olan Türkiye, Lozan Barış Andlaşması'ndan sonra ilk defa katıldığı bu uluslararası konferansta silahsızlanma konusunda Sovyet tezini desteklemişti¹⁷⁴.

Beşinci toplantıya katılan Rus heyetine yeni Dışışleri Bakanı Litvinof Başkanlık etmişti. Litvinof Komisyon faaliyet usullerinin değiştirilmesini ve Sovyetlerce teklif edilen metotların kabul edilmesini ileri sürmüştü. Silahsızlanma konusunu halletmek için Batı devletlerinin silahlanmadan vazgeçmesini istemişti. Ayrıca, Briand-Kellog Paktı'nın kabul edilmesinden sonra Sovyetler Birliği'nin tasarısının kabul edilmesinin daha fazla makul olacağını belirtmişti¹⁷⁵. Tüm bunlara rağmen, verilen tasarı reddedilince, 23 Mart 1928 tarihinde yeni bir tasarı sunulmuş ama bu da ilgi görmemişti. Litvinof bu durumda Hazırlık Komisyonu çalışmalarına artık katılmayacaklarını açıkladıysa da Rusya Komisyon toplantılarına katılmıştı¹⁷⁶.

Hazırlık Komisyonu çalışmalarını 9 Aralık 1930 tarihinde bir andlaşma tasarısı hazırlayarak tamamladı. Bu tarihten sonraki gelişmeler çalışmanın tarihsel çizgisini etkilememesi amacıyla bir sonraki bölümde detaylandırılmıştır.

6. Uluslararası Alandaki Gelişmelerin İkili İlişkilere Yansıması ve Türkiye'nin Litvinof Protokolü'ne Katılması (1 Nisan 1929)

Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki yakınlaşmanın devam ettiğini gösteren diğer bir gelişme de, Türkiye'nin 1929 yılında Litvinof Protokolüne katılması olmuştur.

Yukarıda açıklanan Milletler Cemiyeti Konseyi'nin Dünya Silahsızlanma Konferansı için 1925 yılı Aralık ayında kurduğu Hazırlık Komisyonu toplantılarına devam ederken, 1927 yılını sonlarında Milletler Cemiyeti'nin muhtemel bir savaşı önleyemeyeceği görüşü ağırlık kazanmıştı. Bunun üzerine, Amerika Birleşik Devletleri Dışışleri Bakanı Kellog ile Fransız Dışışleri Bakanı Briand'ın uzunca bir süre devam eden diplomatik yazışmalarından sonra barışın sürekliliğini sağlamak

¹⁷⁴ **Ayın Tarihi**, Sayı: 60, 61, 62, Ankara, Matbuat Umum Müdürlüğü, 1929, s. 4367-4379; Fahir Armaoğlu, **a.g.e.**, s. 335-336; Mehmet Gönlübol-Cem Sar, **a.g.e.**, s. 78; Kâmuran Gürün, **Savaşın Dünya ve Türkiye**, İstanbul, İnkılâp Kitabevi, 1997, s. 132-136; İsmail Soysal, **Türk Dış Politikası Klavuzu (1919-1993)**, İstanbul, Ortadoğu ve Balkan İncelemeleri Vakfı Yayınları, 1993, s. 45.

¹⁷⁵ **Ayın Tarihi**, a.y., s. 4367-4368.

¹⁷⁶ Kâmuran Gürün, **a.g.e.**, s. 133.

amacıyla 22 Ağustos 1928 yılında yeni bir uluslararası bir tasarı hazırlanmıştı. Briand-Kellog Paktı adı verilen bu andlaşma 27 Ağustos 1927 tarihinde imzacı devletler ve Dominyonlarla birlikte 15 ülkenin imzalamasıyla sonuçlanmıştı¹⁷⁷.

“Savaşın milli siyaset aleti olarak kullanılmasını” yasaklayan bu tasarıya davet edilmeleri üzerine, Rusya 31 Ağustos 1928’de katılmış; Türkiye ise 8 Eylül 1928 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin tasdik şartına bağlı olarak katılma kararını açıklamıştı. Bunun üzerine Pakt, Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından 19 Ocak 1929 tarihinde tasdik edilmişse de, tasdikname resmen 20 Mayıs 1929’da tanzim edilmişti¹⁷⁸. Bu arada, Batılı devletlerin saldırısına uğramaktan korkan Sovyetler Birliği de katılmış olduğu bu paktı 13 Şubat 1929 tarihinde imzalayarak ilk tasdik eden devlet olmuştu¹⁷⁹.

Fakat, Paktın yürürlüğe girmesinin bütün devletlerin tasdik belgelerini Amerikan Hükümetine göndermeleri şartına bağlı olduğu, bu nedenle sürenin uzayacağı ve yürürlüğe girmesinin gecikeceği ayrıca, bu dönemdeki gelişmelerin kendisine karşı bir tehdit oluşturacağı düşüncesiyle, Sovyetler Birliği Pakt’ın Doğu Avrupa devletleri arasında bir an önce yürürlüğe girmesini sağlamak amacıyla 9 Şubat 1929’da Moskova’da Polonya, Romanya, Letonya ve Estonya ile Litvinof Protokolü olarak adlandırılan bir protokol imzalanmıştı¹⁸⁰.

Bu protokole Türkiye’nin de katılması için Sovyet Elçisi Suriç, ile Tefvik Rüştü [Aras] Bey arasında nota alışverişi olmuştu. Suriç, “barışsever siyasetle Doğu Avrupa’da barış gerektiren coğrafi durumunu dikkate alan aynı zamanda Sovyetler Birliği ile dosthane ilişkiler içinde bulunulması arzu edilen” Türkiye’yi Protokolün beşinci maddesine dayanarak davet etmişti. Karşılık olarak Tefvik Rüştü [Aras] Bey’in verdiği notada ise “Türkiye’nin öteden beri önemle üzerinde durduğu barış siyasetine uygun olduğu için” bu Protokole katılmayı kabul ettiğini belirtmişti. Bunun üzerine Türkiye Büyük Millet Meclisi 1 Nisan 1929 tarihli oturumunda Litvinof Protokolüne katılmayı kabul etmişti¹⁸¹.

¹⁷⁷ Rifat Uçarol, **a.g.e.**, s. 616-617; Mehmet Gönlübol-Cem Sar, **a.g.e.**, s. 78.

¹⁷⁸ Kâmuran Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)**, s. 123; Kâmuran Gürün, **Savaşın Dünya ve Türkiye**, s. 201.

¹⁷⁹ Mehmet Gönlübol-Cem Sar, **a.g.e.**, s. 78.

¹⁸⁰ Fahir Armaoğlu, **a.g.e.**, s. 223, Mehmet Gönlübol-Cem Sar, **a.g.e.**, s. 78-79.

¹⁸¹ **Ayın Tarihi**, Sayı: 60,61,62, Ankara, Matbuat Umum Müdürlüğü, 1929, s. 4404-4408.

7. Sovyetler Birliği Dışışleri Komiseri Karahan'ın Ankara Ziyareti (13-17 Aralık 1929) ve 1925 Tarihli Saldırmazlık Paktı'nın Uzatılması

1923-1930 yılları arasında, Türk-Sovyet ilişkileri dostane bir şekilde devam etmekle beraber, Sovyetler Birliği Türkiye'nin dayandığı tek büyük devlet olmaktan çıkmaya başlamıştı. 1928 yılında İtalya ile bir dostluk ve tarafsızlık andlaşması imzalanmıştı. 1930 yılına doğru Türkiye eski düşmanları İngiltere, Fransa ve Yunanistan'la meselelerini halletmiş ve bu devletlerle normal ilişkiler kurmuştu. Türkiye'nin Batılı devletlerle anlaşmazlıklarını tek tek çözümlemesi, anlaşmazlıkları halletmesi ve Batılı devletlerle iyi ilişkiler kurması sonucunda başlayan yakınlaşma Sovyetler Birliği'nde Türkiye'yi kaybetmek endişesi uyandırmıştı¹⁸².

Türkiye, 13 Haziran 1928'de Osmanlı İmparatorluğu'ndan devralınan borçları için andlaşma imzalayınca Rus basını bunu şiddetle eleştirmişti. Çünkü Sovyetler Birliği, Çarlık Rusya'sının borçlarını kabul etmediği için Türkiye'nin de aynı şekilde davranmasını istemişti. Türkiye'nin Lozan Barış Andlaşması ile kabul ettiği borçları ödemekten kaçınması Batı devletleriyle ilişkilerini çıkmaza sokmuş olacaktı. Ayrıca, 1929 yılında Türkiye, komünist hareketlere karşı daha dikkatli ve hassas davranmış, büyük tutuklamalar gerçekleşmiş ve tutuklananlar mahkemeye sevk edilmişti. Sovyetler, Türk Hükümeti'nin komünizm aleyhine aldığı sert tedbirleri şiddetli bir tepki ile karşılamıştı¹⁸³.

Bu gelişmeler üzerine, Sovyet Dışışleri Komiser M. Litvinof'un da 4 Aralık 1929 tarihinde Merkezi İcra Komitesi'nde okuduğu raporda da belirttiği üzere, "dostluk ilişkilerini devam ettirmek, 1925 tarihinde imzalanan Andlaşma'ya ilave edilecek bazı düzenlemeleri görüşmek ayrıca, bu siyasi ilişkilerin sağladığı altyapı ile iktisadi yapılanmaya temel oluşturmak"¹⁸⁴ için Sovyet Dışışleri Komiser Vekili M. Karahan 8 Aralık 1929 tarihinde Rusya'nın Karadeniz filosuna bağlı Dzerjinski torpidosu ile yola çıkmış ve 12 Aralık 1929'da İstanbul'a gelmişti. Ertesi gün yani, 13 Aralık 1929'da Ankara'da resmi bir törenle karşılanmıştı¹⁸⁵. Ayrıca, önce Başbakan İsmet [İnönü] Paşa ile görüşmeler yapmış; daha sonra da Cumhurbaşkanı

¹⁸² Mehmet Gönlübol-Cem Sar, **a.g.e.**, s. 79.

¹⁸³ Kâmuran Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)**, s. 120-121; Kâmuran Gürün, **Savaşın Dünya ve Türkiye**, s. 160; Yunus Nadi, "Rusya ile Münasebatımız", **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 1856, 10 Temmuz 1929, s. 1-2.

¹⁸⁴ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2004, 6 Aralık 1929, s. 1,3; **Aynı Tarihi**, Sayı: 69, Ankara, Matbuat Umum Müdürlüğü, 1929, s. 5236-5237.

¹⁸⁵ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2009, 2010, 2011, 11, 12, 13 Aralık 1929, s. 1, 1-2, 1-2.

Mustafa Kemal [Atatürk] Paşa tarafından kabul edilmişti¹⁸⁶. Bu ziyaret sırasında, 17 Aralık 1925 tarihinde imzalanan andlaşmayı uzatmak, iki ülke arasındaki iyi ilişkileri devam ettirmek, samimi dostluğu korumak ve kuvvetlendirmek için görevlendirilen M. Karahan ile Tefvik Rüştü [Aras] Bey arasında 17 Aralık 1929'da, üç maddeden oluşan bir 'Protokol' imzalanmıştı¹⁸⁷.

1925 yılında üç yıllık bir süre için imzalanmış ve yukarıda anlatılmış olan andlaşma, taraflardan herhangi birisinin altı ay önceden feshedileceğini belirtmediği için, 1928 yılında otomatik olarak bir yıl uzamıştı. Bu Protokol, Andlaşma'nın devamı niteliğinde olmasına karşın yeni maddeler içerdiği için Andlaşmaya ek olmuş böylece 1925 Andlaşması'nın ayrılmaz bir parçası sayılmıştı¹⁸⁸.

Bu Protokol'ün ikinci maddesi 1925 Andlaşması'ndan farklı olarak, 1929 yılındaki bazı gelişmelere bağlı olarak eklenmişti. Bunlardan birincisi, Rusya'nın, İngiltere Akdeniz filosunun İstanbul'a gelmesi sonucu Türkiye ile İngiltere arasında bir yakınlaşma olasılığı; ikincisi ise, Türkiye-Romanya ilişkilerindeki gelişmeler sonucunda bir Balkan Birliği kurulması endişesi olmuştu¹⁸⁹.

Böylece, Rusya bu andlaşma ile Türkiye'nin, İngiltere ve Romanya ile bir siyasi andlaşma görüşmesine girişmemesini, girişse de Rusya'nın onayını şart koşmuştu¹⁹⁰. Bu Protokol Türkiye ile Batılı devletler arasında iyi ilişkilerin gelişmesine engel olmamıştı¹⁹¹.

¹⁸⁶ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2013, 2014, 15, 16 Aralık 1929, s. 1, 1-3.

¹⁸⁷ Protokolün metni için bkz. **Ayın Tarihi**, Sayı: 69, Ankara, Matbuat Umum Müdürlüğü, 1929, s. 5244-5245; **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2016, 18 Aralık 1929, s. 3.

¹⁸⁸ Kâmuran Gürün, **Savaşın Dünya ve Türkiye**, s. 124.

¹⁸⁹ Kâmuran Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)**, s. 125.

¹⁹⁰ Bkz. **Ayın Tarihi**, Sayı: 69, Ankara, Matbuat Umum Müdürlüğü, 1929, s. 5244-5245; Kâmuran Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)**, s. 126.

¹⁹¹ Mehmet Gönlübol-Cem Sar, **a.g.e.**, s. 79.

II. İKİNCİ BÖLÜM

DEVLETÇİLİK POLİTİKALARININ HAZIRLIK EVRESİNDE TÜRKİYE-SOVYETLER BİRLİĞİ İLİŞKİLERİ (1930-1934)

Birinci Bölümde belirtilmeye çalışıldığı gibi 1923-1930 yılları arasında Türkiye ekonomisi; kurulan iktisadi kurumlara ve yapılan yasal düzenlemelere rağmen Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunda uymak zorunda kaldığı yasal zorunluluklar ve iktisadi yapılanmada öncelik tanınan özel teşebbüsün de yeterli ivmeyi gösterememesi nedeniyle beklenen gelişmeyi sağlayamamıştı. Ayrıca, uluslararası alanda yaşanan ekonomik bunalımın tüm dünyada etkisini göstermeye başlamasıyla birlikte belirlenen kalkınma hedefine ulaşabilmek için hükümet, hızlı ve etkili bir biçimde ekonomiye müdahale etmiş ve devletçilik modelini benimsemişti. Çalışma konusunu kapsayan bu modelin anlamı, amacı ve kapsamı ile müdahalelerin, hangi kurum ve kuruluşlarda yapıldığı, ne gibi önlemler alındığı ve kimlerle iş birliği içine girildiği aşağıda detaylıca anlatılmaya çalışılmıştır.

Bununla birlikte planın hazırlık evresinde Türkiye ile Sovyetler Birliği'nin siyasi ve ekonomik işbirliğinin ikili ve çok taraflı ilişkiler içinde nasıl şekillendiğinin ve bununla birlikte devletlerin ve halkların, sosyal ve kültürel etkileşiminin diğer alanlara yansımalarının nasıl meydana geldiği belirtilmeye gayret edilmiştir.

A. İKTİSADİ KALKINMA HAMLESİ OLAN DEVLETÇİLİK POLİTİKASININ OLUŞUM SÜRECİ

1. Devletçiliğin Anlamı, Amacı ve Kapsamı

Devletçilik, devletler arasında değişik şekillerde uygulandığı için çeşitli anlamlar yüklenmişti. Fakat devletçilik genel anlamıyla, devletin iktisadi faaliyet alanlarını genişletmesi olarak tanımlanmıştı. Yalnız, devletin her iktisadi faaliyeti de devletçilik politikası uygulandığı anlamını taşımamaktadır. Örneğin, yollar, limanlar yapılması, askerî fabrikalar işletmesi hükümetin devletçi politikalar izlediğini göstermemektedir. Dar anlamıyla devletçilik, devletin ekonomik alanda doğrudan doğruya müdahalesini öngören bir sistem olarak tanımlanmıştı. Diğer bir ifadeyle;

ülkenin büyük sanayi ve tarımını, yani büyük ve önemli üretim araçlarını devlet işletiyorsa bu iktisadi yaklaşım, devletçilik olarak adlandırılmıştı.

XX. yüzyıla kadar devletlerin iktisadi faaliyetlerde bulunması uygun karşılanmazdı. Hatta, özel girişim tarafından işletilen işletmelere karışması veya onların faaliyet alanlarına girerek rekabette bulunması hoş görülmezdi. Devletin en önemli görevi vatandaşların can ve mal güvenliğini korumaktı.

Fakat XX. yüzyılın başlarında devletlerin iktisadi sahalara girmesi, buralarda faaliyet göstermesi ve müdahalelerde bulunması zaman içerisinde artış göstermişti. Dünya genelinde Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla askeri, siyasi ve ekonomik sıkıntılar için girmesi sonucunda, özel girişimi destekleyen, aşırı liberal politikalar izleyen devletler bile savaş sonrasında yıkıntılarını bertaraf edebilmek için iktisadi faaliyet alanlarını genişletmişlerdi. Bunun için de öncelikle birçok özel girişim devletleştirilmişti.

1930'lu yıllarda dünya ekonomik krizinin etkileri tüm dünya ülkelerini yeni çözüm arayışlarına itmişti. Ülkeler ekonomik verilerinde tutarlılığı sağlayarak daha az ithalat, daha fazla ihracat yaparak devlet kontrolünde ve korumacılığında içe kapalı iktisadi politikalar uygulamaya başlamıştı. Bunlarla birlikte bu yeni ve eski iktisadi yaklaşımlar, ülkelerde yeni tartışmaların yaşanmasına neden olmuştu.

Türkiye de içinde bulunduğu bu uluslararası koşullardan etkilenmiş; içeride yüzyıllarca ihmal edilmiş, sanayileşmemiş, uzun savaş yıllarında yakılıp yıkılmış, altyapısı bulunmayan ve sermaye birikiminden yoksun bir ülkenin onarılıp, kalkınmasını sağlamak için 1923 yılında İzmir İktisat Kongresi düzenlenmişti. Fakat kongrede oluşan görüşler ve alınan kararlar doğrultusunda yeniden şekillenmeye başlayan iktisadi yapı, istenilen gelişmeyi gösterememişti. Böylece, ticaret dengesi bozulmuş, sanayileşme sağlanamamış ve en önemlisi bunların gerçekleştirilmesinde ihtiyaç duyulan krediler temin edilememişti¹.

Bu gelişmeler, iktisadi politikalarda yeni düzenlemeleri gerekli kılmaya başlamıştı. Çünkü Türkiye'nin modern bir millet olma, milli bir kültürü sahiplenme ve demokratik bir düzen içinde gelişerek iktisadi bağımsızlığını kazanabilme savaşını tamamlayarak 'muasır medeniyetler' seviyesine çıkarılması hedeflemişti. Bu hedefe

¹ Şerafettin Turan, **İsmet İnönü Yaşamı, Dönemi ve Kişiliği**, 2. bs., Ankara, Bilgi Yayınevi, 2003, s. 115; Demir Demirgil, "Memleketimizin Çözülmemiş Meseleleri: Devletçilik", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, Sayı: 26, Kasım 1969, s. 19-22.

ulaşabilme doğrultusunda, özel sektör aracılığıyla sağlanamayan başarının devlet korumacılığı altında ekonomik, sosyal ve kültürel kalkınmanın temel faktörü ve hareket ettirici gücü olacağı görüşü bu dönemde ağırlık kazanmıştı².

Devletçilik hakkında görüşlerin ve tartışmaların yoğunlaştığı yeni fikirlerin ortaya atıldığı bu dönemde, Mustafa Kemal [Atatürk] Paşa'nın daha kesin ve net bir şekilde üzerinde durarak yaptığı devletçilik açıklamaları, yeni yapının belirlenmesinde etkili bir rol oynamıştı. Mustafa Kemal [Atatürk] Paşa devletçiliği, sanayileşme ile sağlanacak bir politika olarak öngörmüştü. Bunu gerçekleştirirken de özel girişimi esas tutmakla birlikte mümkün olduğu kadar kısa süre içinde ülkeyi refaha ulaştırmak ve kalkınmayı hızla gerçekleştirmek için iktisadi alanda devletin fiilen bulunması gerektiğini belirtmişti³.

Bununla birlikte, devletçilik konusu etrafında yoğunlaşan diğer kişi ve grupların fikirleri, 1930'lu yıllarda iktisat politikalarına yönelik ileri sürülen görüşler ve yapılan tartışmalar aşağıda vermeye çalışılmıştır.

Cumhuriyet Halk Fırkası [Partisi] kadroları tarafından 'devletçilik' politikasının oluşturulması sürecinde çeşitli tepkiler gelmişti. Fakat devletçilik görüşü, diğer görüşler gibi sistemli hale getirilip bir fikir hareketi biçiminde savunulmamıştı. Buna karşın parti içinde yerleri tartışma konusu olmayacak kişilerden İsmet [İnönü] Paşa ve Recep [Peker] Bey, çeşitli yerlerde yaptıkları konuşmalar ve yayımlanan yazılarıyla devletçiliğin nasıl temellendirileceğini belirtmişlerdi.

Recep [Peker] Bey, devletçiliği Dünya Ekonomik Krizi nedeniyle değil Cumhuriyet Halk Fırkası [Partisi]'nin inkılabın başından itibaren gerçekleştirdiği uygulamaların bir sonucu olduğunu savunmuştu. Çünkü devleti, yapıcı ve idare edici olduğu kadar düzenleyici bir unsur olarak kabul etmişti. Devletçilik politikasının, devletin demiryolu, fabrika, banka gibi yatırım girişimlerine katılarak ve bunların idaresini üstlenerek yürütülmesi gerektiğini savunmuştu⁴. İsmet [İnönü] Paşa ise devletçiliğin milli ekonomiyi koruma ve geliştirme siyaseti olarak kendiliğinden

² Hamza Eroğlu, "Atatürk ve Devletçilik", **Bellekten**, C. LII, Sayı: 204, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Kasım 1988, s. 834-835.

³ **Tarih IV**, İstanbul, Devlet Matbaası, 1931, s. 183-187.

⁴ İlhan Tekeli-Selim İlkin, **Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu**, Ankara, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 1982, s. 102-106; Ahmet Hamdi Başar, **Atatürk'le Üç Ay ve 1930 dan Sonra Türkiye**, İstanbul, Tan Matbaası, 1945, s. 53; Recep Peker, "Devletçilik", **Türkiye'de Devletçilik**, Derleyen: Nevin Coşar, İstanbul, Bağlam Yayınları, 1995, s. 47.

ortaya çıktığını, yani tamamen ülkeye özgü koşulların bu politikayı gündeme getirdiğini belirtmişti. Bunun sosyalizm ya da komünizm ile bir ilgisinin, benzerliğinin bulunmadığını vurgulamıştı⁵.

Kadro dergilerinde savunulan görüşlerin büyük bir bölümü 5 Ocak 1931’de ‘Türk Ocağı’nda Şevket Süreyya [Aydemir] tarafından verilen ‘İnkılabın İdeolojisi’ adlı konferansta açıklanmıştı. İlk sayısı 23 Ocak 1932’de yayınlanan “Kadro” dergisinin yazarları, Cumhuriyet’e yeni bir ideoloji belirlemeyi amaçlayan görüşlerini 1934 yılında derginin kapatılışına kadar bir bütün olarak işlemişlerdi.

Devletçilik tartışmalarının arttığı yıllarda Kadrocular, devletçiliği kendilerine göre iktisadi, sosyalist ve milliyetçi devletçilik olarak üçe ayırmışlar ve sosyalist devletçiliği savunmuşlardı. Bu nedenle, liberalizmin Dünya Ekonomik Kriziyle birlikte terk edilmeye başlandığı ve sanayileşmeyi hedef alan Türkiye’nin kendi kendine yetebilecek bir düzene yani, otarşiye geçmesi üzerinde durmuşlardı. Çünkü dünya üzerindeki az gelişmiş ve gelişmiş ülkeler arasındaki belirleyici temel çelişkinin ortadan kaldırılabilmesi ancak bu yolla sağlanabilirdi. Bunun içinde bir plan hazırlanmalı, bu planda iktisadi sistemin bireysel girişim esaslarının tersine devlet eliyle tek merkezden yapılmalıydı⁶.

Ahmet Ağaoğlu, Türkçülük ve liberalizm görüşleriyle öne çıkmış bir siyaset adamı olmuştu. İktisadi yaklaşımında liberalizmi yani, dönemin hakim fikri ‘serbestçilik ve fertçilik’i, diğer bir deyişle bireye ekonomik özgürlük verilmesini savunmuştu.

Bu görüşünü temellendirdikten sonra devleti ele almış ve devletin ihtiyaç duyulduğunda sıkıntıları aşmak ve iktisadi düzeni korumak için yetkisini kullanabileceğinin, onun dışında ekonomiye müdahale etmemesi gerektiğinin altını

⁵ İsmet [İnönü] Paşa, “Fırkamızın Devletçilik Vasfı”, **Kadro Aylık Fikir Mecmuası [Dergisi]**, Sayı: 22, Teşrinievvel [Ekim] 1933, s. 4-6; Başvekil [Başbakan] İsmet [İnönü], “Fırkamızın Devletçilik Vasfı”, **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 3408, 31 Teşrinievvel [Ekim] 1933, s. 1-2; **Kooperatif Dergisi**, Sayı: 19, 1 Birinci Kanun [Aralık] 1933, s. 6-11; Şerafettin Turan, **a.g.e.**, s. 118.

⁶ İlhan Tekeli-Selim İlkin, **a.g.e.**, s. 80-89; Ömür Sezgin, “Kadro Hareketi” **Kadro 1932 (Tıpkı Basım)**, Yayına Hazırlayan: Cem Alpar, C. I., Ankara, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi, 1978, s. 12. “Kadro Hareketi” hakkında daha geniş bilgi için bkz., Şevket Süreyya Aydemir, **İnkılap ve Kadro**, 5. bs., İstanbul, Remzi Kitabevi, 2003; İlhan Tekeli-Selim İlkin, **Bir Cumhuriyet Öyküsü: Kadrocuları ve Kadro’yu Anlamak**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003; Mustafa Türkeş, **Kadro Hareketi**, Ankara, İmge Kitabevi, 1999.

çizmişti. Böylece Ağaoğlu devletçilik görüşüne ‘ferdin yapamadığını devlet yapar’ biçiminde liberal bir yorum getirmişti⁷.

Ahmet Ağaoğlu’na göre, kadrocuların çelişkiler içeren görüşleri ideolojik olarak yorumlanan devletçilik ilkelerinin anlamsızlaşmasına yol açmıştı. Kendilerini Kemalist inkılapçı ve devletçi olarak açıklayan kadroculara karşı Ağaoğlu; kendisinin de onlar gibi düşündüğünü, ama aralarındaki farkın onların, ‘Kemalizmin herkesin isteği gibi düşünme, anlama ve konuşma hakkını’ tanımak istemediklerini belirtmişti⁸.

Ahmet Hamdi [Başar] Bey’in ‘iktisadi devletçilik’ görüşünün temelinde ise Türkiye’nin uluslararası alanda meydana gelen iktisadi olumsuzluklara rağmen, ülke kaynaklarını harekete geçirerek bir iktisadi devlet kurma girişimi yatmıştı⁹.

Savunulan ‘iktisadi devlet’, ne bütün her şeyi kişide ve onun serbest girişiminde gören bir yapı ne de kişiye herhangi bir hak vermeyen bir sistem olarak düşünülmüştü¹⁰. Böylece Türkiye’de devletçilik, ileri bir halk demokrasisine geçmek ve milli kalkınmanın başlıca konularını devlet eliyle ve inkılap hareketleriyle çözümlmek için yapılmış; iktisadi yapının kurulmasından sonra devlet memurlarına bırakmak için yapılmamıştı¹¹. Bunu gerçekleştirirken de devletçiliğin halkçı bir sistem olması için bireysel girişimlerin önü açılmış ve halka bu konu hakkında eğitim verilmesi gerekli görülmüştü¹². Devlet müdahalesinin belirlenmesinin ilk şartı da plancılık olarak sayılmış, bunun ülkeyi bütünlüğe götüreceği savunulmuştu¹³. Devlet, bireylerin yapamayacağı işleri üstlenmiş; böylece, devlet müdahalesinin sınırları da bu yolla çizilmişti¹⁴.

Ahmet Hamdi [Başar] Bey’in devletçilik ile ilgili görüşlerinin Kadrocuların görüşleriyle benzer noktaları olmasına karşın onun ‘iktisadi devletçilik’ ile ulaşmak istediği hedef, kadrocuların savunduğu ideolojik hedefle toplumsal düzen açısından

⁷ İlhan Tekeli-Selim İlkin, **a.g.e.**, s. 98-102.

⁸ Ahmet Ağaoğlu’nun Kadro eleştirisi için bkz. Ağaoğlu Ahmet, “Devlet ve Fert”, **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 3061-3082, 13 Teşrinisani [Kasım]-4 Kânunuevvel [Aralık] 1933, s. 3; Ahmet Ağaoğlu, “Devlet ve Fert”, **Türkiye’de Devletçilik**, Derleyen: Nevin Coşar, İstanbul, Bağlam Yayınları, 1995, s. 67-70.

⁹ Ahmet Hamdi Başar, **a.g.e.**, s. 16.

¹⁰ Ahmet Hamdi [Başar], **İktisadi Devletçilik**, C.1, İstanbul, Matbaacılık ve Neşriyat Türk Anonim Şirketi, 1931, s. 47.

¹¹ Ahmet Hamdi Başar, **Atatürk’le Üç Ay ve 1930 dan Sonra Türkiye**, s. 55.

¹² **A.e.**, s. 65.

¹³ **A.e.**, s. 59.

¹⁴ **A.e.**, s. 17.

farklılık göstermişti. Kadrocular, görüşlerinin gelecekte sistemin sürekli temel taşı olacağını savunurken; Ahmet Hamdi [Başar] Bey, iktisadi devletçiliğin temel işlevini tamamlayıp bir süre sonra kendiliğinden ortadan kalkacağını savunmuştu¹⁵.

1930'lu yıllar içinde devletçilik tartışmaları yukarıda da anlatıldığı gibi sürmesine karşın, Hükümet ekonomik hayata yaptığı başarılı müdahalenin ardından uygulayacağı yeni ekonomik modeli saptamış ve aşağıda da açıklanacağı gibi 30 Ağustos 1930 tarihinde Sivas'ta İsmet [İnönü] Paşa'nın ağzından Türkiye'nin iktisadi politikasının 'mutedil devletçi' olduğunu beyan etmişti¹⁶.

Bu beyanattan sonra, gelişen olaylar neticesinde devletçik politikalarını eleştiren Serbest Cumhuriyet Fırkası [Partisi] kapatılmış, Mustafa Kemal [Atatürk] Paşa da ülkenin ekonomik durumunu görmek ve halkın isteklerini saptamak üzere geniş bir uzman kadroyla birlikte yurt gezisine çıkmıştı.

Gezi sonunda, izlenen iktisadi politikanın parti programında 'devletçilik' olarak belirlenmesinin ve bunun sınırlarının çizilmesinin gerekli olduğuna karar verilmiş, bu da Cumhuriyet Halk Fırkası [Partisi] İzmir İl Kongresi'nde şöyle açıklamıştı: "Partimizin izlediği program; bir yönüyle, tamamıyla demokratik, halkçı bir program olmakla birlikte, ekonomik açıdan 'devletçi'dir". Öte yandan, Mustafa Kemal [Atatürk] Paşa 21 Nisan 1931 tarihinde Cumhuriyet Halk Fırkası [Partisi] Genel Başkanı olarak yayımladığı seçim bildirisinde de partinin 'devletçi' olduğunu açıklamıştı.

Bu nedenlerle, kapsamlı olarak hazırlanan yeni parti programına, izlenecek devletçi ilkeler bir bölüm olarak konulmuştu. 10 Mayıs 1931'de toplanan Cumhuriyet Halk Fırkası [Partisi] Üçüncü Kurultayı'nda görüşülüp konuşulan ve bu görüşmelerin sonucunda kabul edilen programda, partinin dayanacağı esaslar ile ana nitelikleri cumhuriyetçilik, milliyetçilik, halkçılık, laiklik, inkılapçılık, devletçilik olarak belirtilmişti. Böylece, Atatürkçülüğün simgesi olarak kabul edilen 'altı ok' tamamlanmış ve netlik kazanmıştı. 1935 yılında yapılan kurultayda anlatımı

¹⁵ İlhan Tekeli-Selim İlkin, **a.g.e.**, s. 89.

¹⁶ Sabahattin Özel, "Atatürk Dönemi Türkiye Ekonomisi", **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 2, İstanbul, T.C. İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, 2002, s. 244.

yalınlaştırılan ‘devletçilik’, 1937 yılı Şubat ayında Anayasa maddeleri içindeki yerini almıştı¹⁷.

2. Devletçilik Politikasına Geçişin Nedenleri

Kurtuluş Savaşı’yla kazanılan askeri başarıların ardından Ankara Hükümeti yönetimde tam hakimiyet sağlamış ve toplumun çeşitli gruplarıyla fikir alışverişi yapılmıştı. Ayrıca, Batılı devletlerin daha önceki deneyimlerinden faydalanılarak devletin temel nitelikleri oluşturulmaya çalışılmıştı.

Cumhuriyetin ilanı, devlet yapısının dayandığı esasları tam anlamıyla göstermiş ve ardı ardına çıkarılan kanunlarla Cumhuriyet yönetiminin altyapısı oluşturulmuş ve demokratikleşme yolunda önemli adımlar atılmıştı. Siyasal gücü kuvvetlendirmek için girişilen bu gelişmelerle birlikte, birinci bölümde anlatılmaya çalışılan sivil ve kamu iktisadi kurumlarıyla da yeni bir iktisadi yapılanmaya gidilmek istenmişti. Ancak, 1923-1930 döneminde ekonomik beklentiler gerçekleşmemiş, umulan gelişme sağlanamamıştı. Bu sonuçta rol oynamış ve yeni bir ekonomi politikasının oluşturulmasında etkili olmuş nedenlerden bazıları aşağıda belirtilmeye çalışılacaktır.

Her şeyden önce sermayesi ve sermayedarı olmayan bir ülkenin liberal bir politikayla kalkınmaya çalışması başarılı sonuçlar doğurmamıştı. Bilgi, teknoloji ve nitelikli insan gücünün olmayışı önemli eksikler olarak dikkat çekmişti. Önceki bölümde de belirtilmeye çalışıldığı gibi Lozan Barış Andlaşması’nın ekonomik hükümleri milli sanayiye korumaya imkan vermemişti. İthalat kolaylığı nedeniyle ithal mal kullanma alışkanlığı hızla artış göstermişti. Tarım da oluşan olumsuz koşulların etkisi ile Orta Anadolu’da genel göçü andıran karışıklıklar meydana gelmişti. Tarımın kötü şartlar altında olması, hayvancılığa da etki etmiş hayvanlar kısmen yitirilmiş, kısmen çok ucuz fiyatlara satılmıştı. Özellikle, Dünya Ekonomik Krizi tarım ürünlerinin fiyatlarında anormal düşüslere neden olmuş; bu da Türkiye’nin ihracat imkanlarını ve gelirlerini azaltmıştı. Bunların sonucunda, bir tarım ülkesi olan Türkiye bazı maddelerini ithal eder duruma gelmiş; bu da ithalatı artırıcı bir durum yaratmıştı.

Yine aynı dönemde ülkeye yeterli sermaye girişi olmamıştı. Ancak Mustafa Kemal [Atatürk] Paşa daha İzmir İktisat Kongresi açılışında yaptığı konuşmada

¹⁷ Şerafettin Turan, a.g.e., s. 115-116.

ülkenin geniş toprakları nedeniyle çok çalışmaya ve sermayeye ihtiyaç duyduğunu bu nedenle Türk kanunlarına saygılı olunması koşuluyla yabancı sermayeye gereken güvenceyi vermeye hazır olduğunu vurgulamış; böylece yabancı sermayeye karşı olunmadığını belirtmişti. Fakat, Osmanlı İmparatorluğu'nun imtiyazlı şartları dahilinde ticaret yapmayı bekleyen yabancı sermaye yeni oluşan koşulları yadırgamıştı. Yinede bu kapsamda birçok firma Türkiye'de fabrika kurarak işletmeye başlamıştı¹⁸.

Bunlarla birlikte Dünya Ekonomik Krizi'nin yaşandığı yıllarda Sovyetler Birliği, dışa kapalı ekonomisi sayesinde buhranın etkilerinin dışında kalmıştı. Hatta, 1929 yılından itibaren planlı ve hızlı bir gelişme sürecine girmişti. Kurtuluş Savaşı döneminde iyi ilişkiler içine giren Türkiye ve Sovyetler Birliği, Cumhuriyet döneminde de bu ilişkilerini geliştirmiş, siyasi, iktisadi ve toplumsal yakınlaşma sağlanmıştı. Böylece, Türk devlet adamlarının planlı ve devletin kontrolünde önemli rol oynayacağı bir iktisat politikasının başarı sağlayacağı düşünülmüş; devletin ileri gelen bürokratları ve toplumun aydın kesimi bu düşünceyi desteklemişti¹⁹.

Böylece Türkiye'deki iç gelişmeler ve Dünya Ekonomik Krizinin dünyada yarattığı olumsuz koşullar Türkiye'nin iktisadi politikalarını belirlemesinde önemli rol oynamıştı. Fakat, 'Devletçilik' ne bu şartlar altında bir etkilenme, ne de bir doktriner seçim olmuştu. Türkiye'nin ihtiyaçlarından doğmuş kendine özgü bir ekonomik kalkınma modeli belirlenmişti²⁰. Böylece, Cumhuriyet'in kuruluşundan beri en büyük hedef olarak kabul edilen sanayileşme hamlesi devlet eliyle ve girişimleriyle daha hızlı gerçekleştirilme imkanı bulmuştu.

3. Devletçilik Politikaları Öncesinde Sanayi Politikası Arayışları

a) Şakir [Kesebir] Planı

Türkiye'de 1929 Haziran ayından 1930 yılının ilk günlerine kadar uzanan altı aylık süre içinde Âli İktisat Meclisi ve İktisat Bakanlığı'nın işbirliği ile bir iktisat programı hazırlanmıştı. 'Şakir [Kesebir] Planı' olarak adlandırılan bu plan, ilk iktisadi program çalışması olması nedeniyle önem kazanmıştı. Bununla birlikte;

¹⁸ Sabahattin Özel, a.y., s. 241-242.

¹⁹ Sabahattin Özel, **Büyük Milletın Evlâdı ve Hizmetkârı Atatürk ve Atatürkçülük**, İstanbul, Derin Yayınları, 2006, s. 298; Korkut Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**, Ankara, İmge Kitabevi, 2006, s. 143-144.

²⁰ Sabahattin Özel, a.g.e., 291.

amaçları ve hedefleri nedeniyle iktisadi buhranın yaşandığı bir dönemde uygulanmaya başlaması, bu plana ayrıca bir önem kazandırmıştı.

1927 yılında kurulan Âli İktisat Meclisi'nin 1929 yılı Haziran ayında yapılan toplantısında 'Türkiye'nin İktisadi' programının hazırlanması konusu, gelecek toplantının ana gündem konusu olarak belirlenmişti.

Bu iş için İktisat Bakanı Şakir [Kesebir] Bey başkanlığında Bekir, Raif, Selahattin, Muhtar, Mecit Vehbi, Niyazi Asım, Nurullah Esat Beylerin katıldığı bir hazırlık komisyonu kurulmuştu²¹.

Kurulan bu komisyon, Türkiye'nin çeşitli kesimlerinde üretim olanaklarını belirlemek için çalışmalara başlamıştı. Komisyon, çalışmalarını yürütmek için üç alt grup kurarak incelemelerine yön vermek istemişti. Bu gruplardan biri; demiryolu güzergahında, diğeri Karadeniz sahilleri üzerinden Trabzon'a ve oradan Erzurum ve çevresinde üçüncü ve son grup ise Akdeniz sahilleri ve Trakya ile ilgili çalışmalar yapmıştı. Fakat çalışmalar Âli İktisat Meclisi'nin 1929 yılı Kasım ayında yapacağı toplantıya yetişmemişti. Bu nedenle, projenin İktisat Bakanı Şakir [Kesebir] Bey ile birlikte İktisat Bakanlığı bünyesinde yürütülmesi kararlaştırılmıştı.

1929 Dünya Ekonomik Krizi'nin etkilerinin Türkiye'de görülmesinden önce başlanan plan çalışmalarına, yukarıda değindiğimiz gibi yılın son aylarına kaldığından, buhran nedeniyle ortaya çıkan paranın değerinde görülen değişmelere ve ekonominin tümünde alınması gereken tedbirlere bir çözüm bulma girişimleri içine girildiği bir dönemde devam edilmişti²².

Bu nedenle de programın hazırlanması sırasında İktisat Bakanlığı, tarım ürünlerinde ve bazı temel ihtiyaç maddelerinde ithalatı ve ihracatı dengelemek için kendi kendine yeterli olmayı öngören 'ithal ikameci' bir yöntem belirlemeye çalışmıştı.

Bu doğrultuda hazırlanan raporlar, 13 Ocak 1930'da incelenmek üzere Başbakanlığa gönderilmişti. Fakat Şubat ayının başında raporlar tekrar İktisat Bakanı Şakir [Kesebir] Bey tarafından gözden geçirilmişti. Bu çalışmalar Mart ayı başına

²¹ İlhan Tekeli-Selim İlkin, **1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları**, Ankara, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 1977, s. 98.

²² **A.e.**, s. 102.

kadar sürmüŒ; 4 Mart 1930 yılında alıŒmalar bitirilerek basılmıŒtı. Hazırlanan bu alıŒmaya “İktisadi Vaziyetimize Dair Rapor” adı verilmiŒti²³.

Hazırlanan bu raporla, dıŒ ödemeler dengesinin sağlanması için yerli üretimin artırılması amalanmıŒtı. Bu hedef doğrultusunda da toplam ticaret hacminin daraltılması planın stratejisi olarak kabul edilmiŒti.

Bu planla, sanayi malları üretmek yerine planlamacılık görevini yürütecek bir devlet anlayıŒını benimsemiŒti. Böylece, devletin organizasyon gücü ile bilgi alıŒını sağlaması, özel sektörü teşvik etmesiyle kaynakların özel sektöre yönlendirilmesi sağlanmış olacaktı.

Bu alıŒmalar, 1923-1929 döneminde uygulanan özel sektör aracılığıyla kalkınma politikası daha çok derinleŒtirilmesi sağlanmaya alıŒılmıŒ ama genel iktisat politikasında yapısal bir dönüşüm öngörülmemiŒti.

b) Ahmet Œerif [Önay] Bey’in Planla İlgili GiriŒimleri

1930 yılının baŒlarında Türkiye’nin iktisadi durumunu belirlemeyi ve ona yeni bir yön çizmeyi amaçlayan ‘Œakir [Kesebir] Planı’ yukarıda da değinildiği gibi 1920’li yılların liberal yaklaŒımını sürdürmeye alıŒmıŒ; fakat Dünya Ekonomik Krizinin etkilerine karŒı tedbirler alınmasını sağlayamadığı gibi, Türkiye’nin sanayileŒme atılımında da yapısal bir gelişme ortamı yaratmamıŒtı. Bununla birlikte Eylül 1930 tarihinde de plana adını veren iktisat bakanının yerine; I. İnönü SavaŒı’ndan sonra Anadolu’ya geçerek eŒitli komisyonlarda alıŒmıŒ, Lozan BarıŒ görüşmelerinde danıŒman olarak katılmıŒ; 1923’de ve sonrasında milletvekili olarak Mecliste bulunmuŒ olan Mustafa Œeref [Özkan] Bey bu göreve getirilmiŒti.

Yeni İktisat Bakanının göreve gelmesinden kısa bir süre sonra, Sanayi ve Mesai Umum Müdürlüğü’ne, mühendis olarak üniversiteden mezun olmasına rağmen iŒletme müdürlüğü yapmıŒ, daha KurtuluŒ SavaŒı döneminde bölgesel sanayileŒme programı hazırlamıŒ, yurt dıŒında Türkiye’nin ticaret temsilci olarak görev yapmıŒ ve iktisat konularında uzmanlık kazanmıŒ Ahmet Œerif [Önay] Bey’i Sanayi Genel Müdürü olarak ataması önemli bir gelişme olarak görülmüŒtü.

Daha sonraki gelişmeler içinde, İktisat Bakanlığı’nın aldığı kararların uygulayıcısı olmaktan çok politik niteliği ağır basan kararların oluŒmasında etkili

²³ A.e., s. 100.

olması, Cumhuriyet Halk Fırkası [Partisi] içinde önemli konularla ilgili kendisine danışılan uzmanlar arasında olması, bu görüşü destekler nitelikte olmuştu. Bununla birlikte İktisat Bakanlığı görevine getirildiği dönemde, bir önceki bakan gibi liberal bir devletçilik anlayışına sahip olan Mustafa Şeref [Özkan] Bey'in daha sonraları devletçiliğin benimsenmesi için önemli iktisadi kanunların hazırlayıcısı olarak ortaya çıkmasında, tüm dünyayı etkileyen ekonomik kriz olduğu kadar yine Ahmet Şerif [Önay] Bey etkili olmuştu²⁴.

Ahmet Şerif [Önay] Bey'in devletçilik politikalarının oluşumunda katkılarında birisi de, Cumhuriyet Halk Fırkası [Partisi]'nin isteği üzerine, 1932 Eylül ayında Mustafa Şeref [Özkan] Bey'in İktisat Bakanlığı görevinden uzaklaştırılmasına kadar sanayinin gelişiminin denetimi ve planlanması konusunda yapılan işler hakkında yazdığı "Türkiye Milli İktisadi ve Sanayi Meselesi Hakkında Bir Müteala" adlı rapor olmuştu.

Ahmet Şerif [Önay] Bey hazırladığı bu uzun raporda; Türkiye'nin tüm temel ihtiyaçlarını karşılayacak bir sanayi yapısına sahip olabileceği, Dünya Ekonomik Krizi içinde Türkiye'nin içindeki ham maddelerini değerlendirecek sanayileri kurması gerektiği, bunun hem ham madde fiyatlarının yükseltilmesini sağlayacağını hem de dış ticaret açığının azaltılmasında etkili olacağını yani, bir çeşit ithal ikamesinin uygulanması önerilmişti. Ayrıca, iç pazarın gümrük duvarları ile korunması ve büyütülmesi Türk ekonomisi için gerekli görülmüştü.

Hazırlanan bu raporda dikkat çekilen bir konu da, yukarıda kuruluşu ve amaçları açıklanan Sanayi ve Maadin Bankası'nın desteklediği girişimlerin başarısızlığı nedeniyle mutlaka bir plana dayandırılmasının gerekliliği ve Banka'nın sanayi işletmeciliği ile özel girişime kredi sağlanması işlemlerinin bu kurumda bir arada gerçekleştirilmeye çalışılmasına karşın özel girişime kredi sağlanamaması olmuştu. Böylece, ileriki konularda değinileceği gibi, bu gelişmeler Sanayi Ofisi ile Sanayi ve Kredi Bankası'nın kurulmasında etkili olmuştu.

1932 yılı başında Ahmet Şerif [Önay] Bey tarafından hazırlanan bu raporda savunulan fikirler; aşağıda belirtilmeye çalışıldığı üzere, Başbakan İsmet [İnönü] Paşa'nın 25 Nisan-10 Mayıs 1932 tarihinde Sovyetler Birliğine gerçekleştirdiği gezi sırasında sağlanan 8 milyon altın dolar [16 milyon lira] kredinin yarattığı olanaklar

²⁴ İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Uygulamaya Geçerken Türkiyede Devletçiliğin Oluşumu*, s. 144-145.

sayesinde, uygulama alanı bulmuştu. Böylece sanayi planının hazırlanmasına hız verilmiş ve 1932 Haziran ayında bitirilip Temmuz ayında ilan edilebileceği ileri sürülmüştü²⁵. Çünkü Plan, Sovyet uzmanların Türkiye’de yapacağı incelemelerden önce bitirilerek milli bir nitelik kazandırılması sağlanmış; böylelikle de, ülkede oluşabilecek tepkilerin önüne geçilmeye çalışılmıştı.

İthal ikamesine dayalı olacak olan bu planda pamuklu tekstil üretiminin ana önceliği taşıması, her kesimin üzerinde anlaşıldığı bir konu olmuştu. Fakat, kurulması öngörülen fabrikaların doğrudan doğruya hükümet tarafından yapılması yeni bir uygulama olarak değerlendirilmişti. Bu fabrikaların bir kısmı, mevcut üretimin bir bölümünü sağlamakta olan, küçük ev sanayinin ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik ‘santral fabrikaları’ olması öngörülmüştü.

Sovyetler Birliği’nden sağlanacak kredinin ayrıntılarının bir netlik kazanmadığı bir dönemde yapılan bu planlama çalışmasında, pamuklu dokuma dışında muhtemel yatırım alanlarının belirlenmesine çalışılmıştı. Ayrıca Sovyetler Birliği’nden pamuklu dokuma yanında, keten, kenevir, kimya ve demircilik alanlarında uzman istenmesi, yapılan planın işletilmek ve ileriye götürülmek istenmesinin bir sonucu olarak görülmüştü. Tüm bunlara rağmen, İktisat Bakanlığı’na karşı artırılan tepkiler, planın Rus Uzmanların gelişi öncesinde tamamlanmasını engellemişti²⁶.

4. Siyasal Partileşme Olgusu Etrafında İktisadi Görüşlerin Tartışılması

a) Serbest Cumhuriyet Fırkası [Partisi]’nin Kurulması (9 Ağustos 1930) ve İktisadi Yapılanmaya Bakışı

Dünya Ekonomik Krizinin olumsuz etkilerine ve Türkiye’nin ekonomik kalkınma sorunlarına sadece iktisadi önlemler alınarak çözüm aranmamış, siyasal düzenlemeler de yapılmıştı. Bu nedenle, iki partili rejim ya da demokrasi arayışları içinde, yeni bir parti kurulması girişimlerine başlanmıştı²⁷.

Mustafa Kemal [Atatürk] Paşa’nın çok partili hayata geçme düşüncesi doğrultusunda, Paris Büyükelçisi Ali Fethi [Okyar] Bey’in 22 Temmuz 1930

²⁵ A.e., 146-147.

²⁶ A.e., 148-149.

²⁷ İlhan Tekeli-Selim İlkin, **1929 Dünya Buhranında Türkiye’nin İktisadi Politika Arayışları**, s. 154.

tarihinde Türkiye'ye geri dönüşü, çalışmaların hızlanmasına neden olmuştu. Ayrıca, Mustafa Kemal [Atatürk] Paşa kurulacak yeni bir partiyle ülkenin içinde bulunduğu ekonomik, sosyal ve siyasi alandaki sorunlardan dolayı mevcut olan eleştirileri gün ışığına çıkararak Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM)'ne taşımayı hedeflemişti. Fakat, Ali Fethi [Okyar] Bey'in İstanbul'a dönüşünün asıl nedeni olarak, Lozan Barış Andlaşması sırasında ve sonrasında Osmanlı Borçları'nın ödenmesiyle ilgili hükümet ile arasında çıkan anlaşmazlıklar gösterilmişti²⁸.

Buna rağmen Mustafa Kemal [Atatürk] Paşa, Ali Fethi [Okyar] Bey'e yeni bir parti kurmasını teklif etmiş; o da Türkiye'ye gelişinden hemen sonra yani, 9 Ağustos 1930'da yeni bir parti kuracağını Mustafa Kemal [Atatürk] Paşa'ya yazdığı açık bir mektupla belirtmişti. Mektupta aşılamayan ekonomik sorunların yeni parti kurulmasındaki önemi şöyle açıklanmıştı: "...Türkiye'nin diğer ülkelerden daha fazla iktisadi buhrandan etkilenmesinin nedeni hükümetin beş yıldır takip ettiği mali ve iktisadi siyasettir. Hükümet bu dönem içinde bir çok masrafa girmiş, halkın kaldıramayacağı vergiler koymuş, teşvik ve himaye sağlayamamış, ihracat seneden seneye azalmış, fedakarlıkla toplanan paralar ithalat ve faiz ödemeleri için döviz alımında kullanılmıştır..."²⁹.

Buna karşılık Mustafa Kemal [Atatürk] Paşa, Ali Fethi [Okyar] Bey'in mektubuna 11 Ağustos 1930'da cevap vermiş ve yeni muhalefet partisinin uyması gereken iki temel şartın, "Cumhuriyetin sürekliliği ve laiklik ilkesine bağlılığın" çok önemli olduğunu bundan sapma olmaması gerektiğini belirtmişti³⁰.

Bunun üzerine, Mustafa Kemal [Atatürk] Paşa'nın isteği, adını, kurucu ve yöneticilerini belirlemesiyle, mektubun verilmesinden üç gün sonra yani, 12 Ağustos 1930 tarihinde İstanbul Valiliği'ne başvurulmuş; 13 Ağustos 1930'da müracaat

²⁸ İhsan Sabri Balkaya, **Ali Fethi Okyar (29 Nisan 1880-7 Mayıs 1943)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2005, s. 242-247.

²⁹ **Ayn Tarihi**, Sayı: 75-78, Haziran- Eylül 1930, s. 6576-6577; **Hakimiyet-i Milliye Gazetesi**, Sayı: 3261, 11 Ağustos 1930, s. 2; **Vakit Gazetesi**, Sayı: 4521, 4522, 10, 11 Temmuz 1930, s. 1-2, 1-3; İhsan Sabri Balkaya, **a.g.e.**, s. 254-255.

³⁰ **Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri**, C. IV, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 1991, s. 598-599; **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2249, 11 Ağustos 1930, s. 1, 4; Fethi, "Yeni Fırka Hakkında Gazi Hz. Ne Düşünüyor?", **Milliyet Gazetesi**, Sayı: 1616, 11 Ağustos 1930, s. 5; **Hakimiyet-i Milliye Gazetesi**, Sayı: 3262, 12 Ağustos 1930, s. 1; Ali İhsan Gencer-Sabahattin Özel, **Türk İnkılâp Tarihi**, 9. bs., İstanbul, Der Yayınları, 2004, s. 226.

işlemleri tamamlanmış ve Ali Fethi [Okyar] Bey Başkanlığında Serbest Cumhuriyet Fırkası [Partisi] kurulmuştu³¹.

Ali Fethi [Okyar] Bey'in ifade ettiği ve beyan edilen programın 1. maddesinde belirtildiği gibi laik, cumhuriyetçi, milliyetçi, liberal ve sol eğilimli bir parti olan Serbest Cumhuriyet Fırkası [Partisi]'nin, genel bir ifadeyle iktisadi alandaki görüşleri, parti programının 5. maddesinde de görüldüğü gibi, "mali ve iktisadi her türlü girişimin önündeki engelleri kaldırmak ve iktisadi yaşamın ilerlemesini sağlamak" olarak belirlenmişti. Ayrıca, on bir maddeden oluşan bu programın diğer tüm maddeleri, partinin liberal politikalar izleyeceğini göstermişti³².

Bu doğrultuda Serbest Cumhuriyet Fırkası [Partisi], hükümete ekonomik politikalar nedeniyle bazı eleştirilerde bulunmuştu. Cumhuriyet Serbest Fırkası [Partisi] muhalefet kampanyasını yürütürken, özellikle parti kurulmadan kısa süre önce basına sızdırılarak yayınlanan 'Müller Raporu'ndan yararlanmıştı. Bu nedenle, demiryolu yatırımları, raporda da karşı çıktığı gibi, eleştirilerin yoğunlaştığı en önemli konulardan birisi olmuştu. Bu tür yatırımlar parti tarafından hem ekonomik bulunmamış hem de bütün yatırım yükünün halkın sırtına yüklenmesi eleştirilmişti³³. Ayrıca vergi yükünün artmasının da bir nedeni olarak gösterilen demiryolu siyasetinin yanında, tekellerin, özellikle de liman tekellerinin kaldırılması istenmişti³⁴. Ali Fethi [Okyar] Bey bu eleştirilerini, Serbest Cumhuriyet Fırkası [Partisi]'na geniş halk desteği sağlamak için Batı Anadolu'nun ekonomi merkezi olan İzmir'de yinelemiştir³⁵.

Böylece açıklanan bu programla birlikte halka vaad edilen imkanlar, ekonomik sıkıntılar içinde olan halk yığınları tarafından ilgiyle karşılanmıştı. Bununla birlikte, Cumhuriyet Halk Fırkası [Partisi]'nin ekonomik krize yönelik kesin önlemler almaya çalışmasına rağmen sonuçlanamayan uzun vadeli yatırımlar ve

³¹ İhsan Sabri Balkaya, **a.g.e.**, s. 264-265; Ali İhsan Gencer-Sabahattin Özel, **a.g.e.**, s. 226.

³² **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2251, 13 Ağustos 1930, s. 1,4; **Milliyet Gazetesi**, Sayı: 1618, 13 Ağustos 1930, s. 1; **Aynı Tarihi**, Sayı: 75-78, Haziran- Eylül 1930, s. 6581-6582; Osman Okyar, Mehmet Seyitdanlıoğlu, **Atatürk, Okyar ve Çok Partili Türkiye, Fethi Okyar'ın Anıları**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 1997, s. 72.

³³ Nuri, "Müller Raporu Hükümetin Kendi Aleyhine En Büyük Vesikadır", **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2254, 16 Ağustos 1930, s. 1, 4; İlhan Tekeli-Selim İlkin, **a.g.e.**, s. 154. Ayrıca Müller Raporunun tamamı için bkz. **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2240-2255, 2-17 Ağustos 1930, s. 1, 2, 3.

³⁴ Korkut Boratav, **a.g.e.**, 87, 88.

³⁵ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2277, 8 Eylül 1930, s. 1, 3; **Milliyet Gazetesi**, Sayı: 1644, 8 Eylül 1930, s. 1, 5.

düzenlemeler de halkın Serbest Cumhuriyet Fırkası [Partisi]'na olan ilgisini hızla artırmıştı.

Buna karşın V. İsmet [İnönü] Paşa Hükümeti, Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne sunduğu ve 2 Ekim 1930'da okunan Hükümet Programında, Serbest Cumhuriyet Fırkası [Partisi]'nin güçlenmesi ve halk üzerindeki etkisini artırması nedeniyle, halkın tepki duyduğu konularda vaatlerde bulunmuştu³⁶. Böylece, Serbest Cumhuriyet Fırkası [Partisi]'nin eleştiride bulunduğu bazı noktalar ortadan kaldırılmaya çalışılmıştı.

Yeni Hükümet Programı üzerinde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde tartışmalar devam ederken, belediye seçim bölgelerinde iki partinin genel iktisadi ve politik görüşleri sert bir şekilde tartışılmıştı³⁷. Siyasi gerginliklerin arttığı bu ortamda 1 Kasım 1930 tarihinde yaptığı konuşmada, Mustafa Kemal [Atatürk] Paşa “yeni parti ve belediye seçimleriyle halk arasında düşmanlık ve çatışma ortamı yaratılmaması gerektiğini” vurgulamıştı³⁸. Türkiye Büyük Millet Meclisi açılmasıyla birlikte tartışmaların devam ettiği bir sırada 17 Kasım 1930'da Ali Fethi [Okyar] Bey partinin kendini dağıtma kararı aldığını açıklamıştı. Bunun nedeni olarak da Serbest Cumhuriyet Fırkası [Partisi]'nin son gelişmeler nedeniyle siyasal alanda Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal [Atatürk] Paşa ile karşı karşıya kalacağı belirtilmişti³⁹.

b) İsmet [İnönü] Paşa'nın Sivas Nutku ve Demiryolu Politikasının İktisadi Öneminin Artması (30 Ağustos 1930)

İsmi ve programı liberalizmle özdeş tutulan muhalefet partisi Serbest Cumhuriyet Fırkası [Partisi]'nin kurulmasıyla, Cumhuriyet Halk Fırkası [Partisi] siyasi olduğu kadar iktisadi görüşlerini somutlaştırmak, sistemli fikirler bütünü ortaya koymak aynı zamanda Serbest Cumhuriyet Fırkası [Partisi]'nin İzmir'deki konuşmalarla artan eleştirilerine cevap vermek üzere İsmet [İnönü] Paşa, 30 Ağustos

³⁶ **Hakimiyet-i Milliye Gazetesi**, Sayı: 3314, 3 Teşrinievvel [Ekim] 1930, s. 1; **Milliyet Gazetesi**, Sayı: 1669, 3 Teşrinievvel [Ekim] 1930, s. 1, 6; **Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri (1923-1960)**, C. I, Ankara, Başbakanlık Basımevi, 1978, s. 43-48.

³⁷ İlhan Tekeli-Selim İlkin, **a.g.e.**, s. 179.

³⁸ **Ayn Tarihi**, Sayı: 79-81, C. 23-24, Birinci Teşrin-Birinci Kânun 1930, Ankara, Hariciye Vekâleti Matbaası, 1930, s. 6613-6616, **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2331, 2 Teşrinisani [Kasım] 1930, s. 1, 4.

³⁹ Şerafettin Turan, **Türk Devrim Tarihi**, 3. Kitap, Birinci Bölüm, 2. bs., Ankara, Bilgi Yayınevi, 2005, s. 308.

1930 tarihinde Zafer Bayramı'nın kutlandığı güne denk gelen, demiryolunun Sivas'a ulaşması nedeniyle yaptığı konuşmada cevap vermişti⁴⁰.

İsmet [İnönü] Paşa, 1923'ten 1930'a kadar geçen yıllar içindeki siyasal ve ekonomik durumu açıklayan uzunca bir konuşma yapmıştı. Bu açıklamaları yaparken demiryolu politikasının başlangıcından Sivas'a ulaştığı sürece kadar, yapılan eleştirilere rağmen 7 yıl içindeki masrafları ve çekilen sıkıntıları, Chester projesini, Belçika ve İsviçre gruplarıyla yapılan demiryolu görüşmelerini, Lozan Barış Andlaşması sonrasında dış borçlanmaya gidilmediğini (yalnızca, ağır faizli, kısa vadeli borç alma andlaşması Alman grup ile yapılmıştı), yabancı sermaye konusunda hükümetin tutumu anlatıldıktan sonra, Serbest Cumhuriyet Fırkası [Partisi]'nin siyasal görüşünü ve ekonomik liberal yaklaşımları karşısında Cumhuriyet Halk Fırkası [Partisi]'nin takip edeceği yolun, ülkenin ihtiyaçları ve halkın istekleriyle 'mutedil devletçilik' olacağını açıklamıştı⁴¹.

5. Mustafa Kemal [Atatürk] Paşa'nın Yurt Gezisinin İktisadi Politika Arayışlarına Etkisi (Kasım 1930-Mart 1931)

1930 yılının son aylarında Serbest Cumhuriyet Fırkası [Partisi]'nin kapatılması kararının açıklanmasından sonra siyasi açıdan yeniden tek parti yönetimi ve kontrolü kurmak, ekonomik açıdansa halkın Serbest Cumhuriyet Fırkası [Partisi] muhalefetiyle meydana çıkan isteklerini belirlemek, ticaret ve sanayi kesimleri ile esnafların dileklerini dinlemek için ülke geneline heyetler gönderilmişti⁴². Böylece, özellikle iktisadi alanda ülkenin bağımsızlığının pekiştirilmeye çalışıldığı, halkın refahını sağlamaya yönelik konular üzerinde ısrarla durulduğu gösterilmişti. Fakat bu yönde verilecek kararlar, 4 Ekim 1930'da Cumhuriyet Halk Fırkası [Partisi] grup kararında da belirlendiği üzere, Mustafa Kemal [Atatürk] Paşa'nın yukarıda belirtilen amaçlarla, 30 Eylül 1930 tarihinde duyurulan⁴³, ama 18 Kasım 1930'da gerçekleşen gezinin sonunda yani, 6 Ocak 1931'de netlik kazanmıştı⁴⁴.

⁴⁰ Esat Öz, **Tek Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım**, Ankara, Gündoğdu Yayınları, 1992, s. 106-107;

⁴¹ **Hakimiyet-i Milliye Gazetesi**, Sayı: 4542, 31 Ağustos 1930, s. 5-7; **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2269, 31 Ağustos 1930, s. 1, 4-5; **Milliyet Gazetesi**, Sayı: 1636, 31 Ağustos 1930, s. 1, 5-6; Bilsay Kuruç, **İktisat Politikasının Resmî Belgeleri (Söylev Demeç ve Yazılar)**, Ankara, Siyasal Bilgiler Fakültesi Maliye Enstitüsü, 1963, s. 9-10.

⁴² İlhan Tekeli-Selim İlkin, **a.g.e.**, s. 199.

⁴³ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2299, 30 Eylül 1930, s. 1.

⁴⁴ İlhan Tekeli-Selim İlkin, **a.g.e.**, s. 197-199.

Mustafa Kemal [Atatürk] Paşa oldukça geniş bir uzman kadrosuyla bu geziye çıkmıştı. Bu kadroda, İçişleri Bakanı Şükrü [Kaya] Bey, Parti Genel Sekreteri Recep [Peker] Bey, Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri Tevfik [Bıyıklıoğlu] Bey, Reşit Galip Bey, Memduh Şevket [Esendal] Bey ve İstanbul Liman Şirketi Genel Müdürü Ahmet Hamdi [Başar] Bey hazır bulunmuştu. Ayrıca bu danışmanların yanı sıra, her bakanlıktan teknisyenler ve müfettişler katılmıştı. Gezi hattı, Kayseri, Sivas, Tokat, Amasya, Samsun, Trabzon, İstanbul, Kırklareli, Edirne, Bursa, İzmir, Aydın, Denizli, Balıkesir, Muğla, Antalya, Mersin, Malatya, Adana, Konya ve Afyon illerini kapsamıştı⁴⁵.

Mustafa Kemal [Atatürk] Paşa'nın bu yurt gezisine çıkmasının hedefi olarak şunlar gösterilmişti: "...Serbest Fırka [Parti] hadisesi memlekette idareden memnun olmayanların çoğunluğunu ortaya koymuştu. Çünkü her şikayet, madde gösterilerek yapılıyordu. Vergilerin ağırlığı ve tahsil edenlerin yaptığı suistimallerden şikayet umumiydi. Devlet otoritesini temsil eden memurların yaptıkları haksızlıklar[dan]...geniş ölçüde misaller getirilerek bahis olunuyordu...Köy fakirleşiyor, yaşanamayacak hale geliyordu...Kısacası, şikayetlerin köyden ve şehirden bir anda toplanarak Türkiye'nin sekiz senelik sükunet havasında fırtınalar yaratması için Serbest Fırka'nın doğması kafi gelmişti. İşte Atatürk bu fırkayı feshettikten sonra şikayetleri en mütehassıs [uzman] bir heyetle yerlerinde tetkik etmek ve yapılması lazım gelen işleri tespit eylemek üzere seyahate çıkmış bulunuyordu..."⁴⁶.

Gezi süresince hemen her yerde, uzmanlar incelemeler yapmış; bu arada da Mustafa Kemal [Atatürk] Paşa toplumun çeşitli kesimleriyle ilişki kurmaya çalışmıştı. Böylece üretim tesisleri, Ticaret ve Sanayi Odaları, Cumhuriyet Halk Fırkası [Partisi] Merkezleri, Türk Ocakları gezilmiş; gençler, işçi ve iş adamlarının sorunları ve fikirleri dinlenmişti. Bu görüşmeler sırasında çeşitli kesimlerden raporlar istenmiş, belirli aralıklarla toplantılar yapılarak yeni Cumhuriyet Halk Fırkası [Partisi] programının esasları saptanmaya çalışılmıştı⁴⁷. Çünkü, bilindiği gibi bu

⁴⁵ A.e., s. 200; Ertuğrul Zekai Ökte, **Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün Yurt İçi Gezileri (1922-1938)**, C. 1., İstanbul, Tarih Araştırmaları Vakfı İstanbul Araştırma Merkezi, 2000, s. 651.

⁴⁶ Ahmet Hamdi Başar, **a.g.e.**, s. 24-25.

⁴⁷ İlhan Tekeli-Selim İlkin, **a.g.e.**, s. 201.

dönemde Partinin bir programı hazırlanmamış, daha önceki konularda değinildiği üzere 9 Umde [İlke] ile Partinin esasları belirlenmişti⁴⁸.

Bu uzun gezi sırasında en uzun ve detaylı incelemeler, ekonominin merkezleri durumunda olan İstanbul ve İzmir’de yapılmıştı. Mustafa Kemal [Atatürk] Paşa İstanbul’da bulunduğu sırada⁴⁹ İstanbul Ticaret ve Sanayi Odaları’ndan Türkiye’nin genel iktisadi durumu, ticaret ve sanayinin durgunluğuna sebep olan nedenler hakkında bir rapor istenmişti.

Oda’nın birinci derece öncelik verdiği bu raporun hazırlanmasında Oda Meclis Başkanı Necip Bey başkanlığında bir heyet, İktisat Bakanlığı Danışmanlarından Şevket Bey, Ticaret Odası Üyeleri ve iktisat uzmanlarıyla görüşmelerde bulunmuştu⁵⁰. Bunun sonunda, gezi sırasında Mustafa Kemal [Atatürk] Paşa’ya eşlik eden Şefik Bey tarafından sorulan sorulara da cevap verecek şekilde 120 sayfa kadar bir rapor hazırlanmıştı⁵¹.

Raporda, iç ve dış kredi imkanlarına dikkat çekilmiş, tütün konusunda “inhisar usulü” yerine “bandrol usulü”nün uygulanması istenmiş, vergilerde düzenleme öngörülmüş, ihracatta liman, transit rıhtım işlerinin basitleştirilmesi yer almıştı. Mustafa Kemal [Atatürk] Paşa bu rapora çok önem vermiş; ancak, rapor güçlü İstanbul tüccarlarının ve işletmecilerinin isteklerine yeni öneriler getirmekten uzak kalmıştı⁵².

Diğer önemli ticaret merkezi olan 27 Ocak 1931’de İzmir’e gelen Mustafa Kemal [Atatürk] Paşa⁵³ burada önemli bir konuşma yapmış ve ziraatten ticarete tüm iktisadi alanlara ait yapılan görüşmelerde sorunları ve çözüm önerilerini dinlemiş ve kesin sonuca ulaşabilmek için girişimde bulunacağını açıklamıştı. Ayrıca, eleştirilere neden olan vergilerin ülkenin ihtiyaçlarının karşılamak için gerekli olduğunu, ancak bu konuda talepler doğrultusunda düzenlemenin yapılacağını belirtmişti. Buna

⁴⁸ Mustafa Kemal [Atatürk] Paşa, o dönem içinde bir parti programının hazırlanmamasının nedeni olarak şunları söylemişti: “...Gerçekten de ilkeler adı altında bilinen programımız, itiraz edenlerin gördükleri ve bildikleri şekilde bir kitap değildi. Fakat temel ilkeleri içine alıyordu ve pratikti. Biz de uygulanması imkansız düşünceleri, nazarî bir takım ayrıntıları yaldızlayarak bir kitap yazabilirdik...” Mustafa Kemal [Atatürk], **Nutuk (1919-1927)**, Hazırlayan: Zeynep Korkmaz, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 2006, s. 486.

⁴⁹ Ahmet Hamdi Başar, **a.g.e.**, s. 94-100.

⁵⁰ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2367, 8 Kanunuevvel [Ekim]1930, s. 1.

⁵¹ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2366, 7 Kanunuevvel [Ekim]1930, s. 1.

⁵² İlhan Tekeli-Selim İlkin, **a.g.e.**, s. 202-203.

⁵³ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2418, 28 Kanunusani [Ocak] 1931, s. 1. Mustafa Kemal [Atatürk] Paşa’nın İzmir bölgesindeki gezisinin detayları için bkz. Ahmet Hamdi Başar, **a.g.e.**, s. 110-115.

rağmen halkın, maddi ve manevi olarak hazır olmasının amaçlara ulaşmak için gerekli olduğunu vurgulamıştı. Bununla birlikte “Cumhuriyet Halk Fırkası [Partisi]’nin takip ettiği programın halkçı olduğu, halkın da devletçi olduğu ve devletten talep ettiği” üzerinde durulan diğer bir konu olmuştu⁵⁴. Bu iki önemli ticaret merkezinde iktisadi konular üzerinde durulduktan sonra gezinin diğer duraklarında da incelemeler tamamlanmış ve seyahatin son durağı Konya’da bir müddet kalan heyet, ‘islahat raporu’nun ilk şeklini hazırlamıştı. Bunun sonunda da Mustafa Kemal [Atatürk] Paşa ‘nihai rapor’u hazırlamış yapılan Türkiye Büyük Millet Meclisi seçimlerinden sonra da hükümete vermişti⁵⁵.

Böylece, Serbest Cumhuriyet Fırkası [Partisi]’nin kurulmasıyla ülkede Cumhuriyet Halk Fırkası [Partisi] ve Başbakan İsmet [İnönü] Paşa’nın kurduğu hükümete karşı ortaya çıkan şikayetleri ve eleştirileri ve bununla birlikte ülkenin iktisadi sıkıntılarını yerinde gözlemlemek için çıkılan gezi sona ermişti. Mustafa Kemal [Atatürk] Paşa’nın uzmanlarla çıktığı bu gezinin sonunda büyük beklentiler oluşmuştu. Bu beklentilerin en önemlisi iktisadi devletçilikte, vergi işlerinde ve idari mekanizmada çok esaslı inkılaplar yapılması olmuştu.

İlk olarak, siyasi bir gelişme yaşanmış gezinin hemen bitiminde Meclis seçimleri yapılmıştı. Ardından, 10 Mayıs 1931 tarihinde Cumhuriyet Halk Fırkası [Parti] kongresinde parti programı ‘altı ok’a dayandırılarak yeniden yapılandırılmıştı. İktisadi alanda ise gelişmeleri görebilmek için 1931 yılından sonraki gelişmelere bakılmalıdır. Fakat somut bir gelişme ise ilk olarak vergilerde beklenen düzenleme ve azaltma yerine ‘ekonomik kriz vergisi’ ve daha sonra ‘muvazene vergisi’ ismiyle iki verginin daha eklenmesiydi⁵⁶.

6. Yerli Sanayinin Gelişimi İçin Açılan Sergiler ve Yapılan Kongreler

a) Milli Sanayi Numunesi Sergisi (21 Nisan 1930)

Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, kuruluşundan kısa bir süre sonra ilk başarılı girişimini 20 Nisan 1930 tarihinde, Ankara’da ‘Milli Sanayi Numune Sergisi’ni açarak gerçekleştirmişti. Bu sergi aşağıda da belirtilmeye çalışıldığı gibi

⁵⁴ **Ayn Tarihi**, Sayı: 82-83, C. 24, İkinci Kanun [Ocak]-Şubat 1931, Ankara, Hariciye Vekâleti Matbaası, 1931, s. 7067; **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2419, 29 Kânunusani [Ocak] 1931, s. 1, 3.

⁵⁵ İlhan Tekeli-Selim İlkin, **a.g.e.**, s. 205.

⁵⁶ Ahmet Hamdi Başar, **a.g.e.**, s. 130-134.

22 Nisan 1930'da gerçekleştirilecek "1930 Sanayi Kongresi"nin açılışının hemen öncesinde yapılarak ülke sanayisinin durumu açıkça gösterilmeye çalışılmıştı.

Serginin yapılması için kurulmuş olan faaliyet komisyonu, gerçekleştirdiği genel görüşmelerden sonra şu kararları vermişti: "Sergi, Türk Sanayisini en iyi temsil edebilecek şekilde bir numune sergisi olacak, serginin eşyasını Cemiyet toplayacak ve kendi araçlarıyla Ankara'ya getirecekti. Satış yapmak isteyen işletmelere ait olmak üzere pavinyonlar ayrılacaktı"⁵⁷.

Bu genel görüşler doğrultusunda düzenlenen serginin ilk konuşmasını, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti Başkanı Rahmi [Köken] Bey yapmıştı. Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal [Atatürk] Paşa katıldığı sergiyi hiçbir kısmı eksik bırakmadan detaylıca ve dikkatlice gezdikten sonra "Serginin çok güzel olduğunu, her yıl bu sergilerin yapılmasının çok faydalı olacağını, yoksa bunların unutulacağını" ifade etmişti. Başbakan İsmet [İnönü] Paşa da, Cemiyeti bu girişimi için tebrik ettikten sonra, sergiyi "...milli iktisatta yeni bir hayata giriyoruz..." diye açmış ve "Ankara ve İstanbul gibi büyük şehirlerde devamlı yapılmasını arzuladığını" belirtmişti⁵⁸.

Birkaç ay önceden hazırlıkları başlanan sergi, Ankara'daki Türk Ocakları binasında yapılmıştı. Burada, Alpullu şeker fabrikasının, Adana dokuma fabrikasının, Bursa sanayicilerinin, Eskişehir taşçıların, tütün tekeli ürünlerinin ve bunun gibi yerli malların birçoğunun sergilenebilmesi için yer ayrılmıştı⁵⁹. Ayrıca, 100 milli fabrikanın bu sergiye katılması, taleplerin çok artmasına neden olduğundan etnografya müzesinin salonları da sergi için kullanılmıştı⁶⁰. Fabrikaların yoğun talebi karşısında, halk da açılmış olan bu 'yerli malları sergisi'ne çok yoğun ilgi göstermişti. Açılışından itibaren 15 gün süreyle 180 bin kişi sergiyi ziyaret etmişti⁶¹.

Cemiyetin merkezine ülkenin çeşitli yerlerinden ürün numuneleri gönderilmişti. Tütün Tekeli, sergi dolayısıyla özel sigaralar üretmiş; paketlerinin üzerine serginin açılacağı Türk Ocakları binasının resmini koymuştu. Posta teşkilatı

⁵⁷ **Hakimiyet-i Milliye Gazetesi**, Sayı: 3061, 17 Kânunusani [Ocak] 1930, s. 1.

⁵⁸ **Ayn Tarihi**, C. 22, Sayı: 74, İstanbul Devlet Matbaası, Mayıs 1930, s. 6304-6305; **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2140, 21 Nisan 1930, s. 1, 3; **Milliyet Gazetesi**, Sayı: 1507, 21 Nisan 1930, s. 2.

⁵⁹ **Hakimiyet-i Milliye Gazetesi**, Sayı: 3120, 20 Mart 1930, s. 1.

⁶⁰ **Hakimiyet-i Milliye Gazetesi**, Sayı: 3138, 7 Nisan 1930, s. 1; **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2140, 21 Nisan 1930, s. 3.

⁶¹ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2174, 28 Mayıs 1930, s. 1.

ise sergi için özel pullar hazırlamış ve bu pulları serginin başlamasından bir ay önce kullanıma sunmuştu⁶².

Cemiyet ise serginin yapılması sebebiyle bir katalog hazırlamıştı. Bütün sanayicilerin adreslerinin yer aldığı bu katalog; 1923-1928 yılları arasında Türkiye'nin iktisadi haritalarını, ihracat mallarının miktarı ve kıymeti üzerinden o zamana kadar hiçbir yerde yayınlanmamış ve çok önemli çalışmalar içeren grafiklerle tasarrufun gücünü gösteren cetvelleri içermişti. Ayrıca devlet adamlarının, iktisat ve fen uzmanlarının sanayi kongresi hakkındaki görüşleri de bu katalogda el yazılarıyla basılmıştı⁶³.

Bu arada, Deniz Yolları İdaresi, sergiye mal getirecek olanlara ve kongre üyelerine biletlerde yüzde 50 ve malların taşınma ücretlerinde yüzde 30 indirim uygulamıştı. Devlet Demiryolları da benzer bir uygulamaya gitmiş; kişi ve mal taşınmasında çeşitli bölgelerde, yüzde 30 ila yüzde 50 arasında değişen oranlarda, indirim uygulamıştı⁶⁴.

Sergi sırasındaki gelişmeleri duyurabilmek için de Ankara'da 'Sergi ve Kongre Gazetesi' ismiyle bir gazete çıkarılmıştı. Bu gazetede kongre katılımcılarının yazıları yayımlanmıştı⁶⁵.

Böylece sergiyle; Avrupa'ya aktarılan paranın bu başarılı girişimden sonra ülkede kalacağı düşüncesi ile birlikte ülkenin ihtiyaçlarını karşılamak üzere kurulmuş fabrikaların ve işletmelerin ne kadar çok, ne denli kaliteli ve ucuz ürün üretip sattığı halka gösterilmişti. Ayrıca ülkenin durumun ne olduğu, eldekilerle neler yapılabileceği ve nelerin yapılması gerektiği de topluma anlatılmıştı⁶⁶. İçeride yaşanan bu gelişmelerle birlikte, dışarıda, uluslararası sergilere katılmak için hazırlıklar yapılmaya başlanmıştı. Daha önce bu tür uluslararası sergilere iştirak edilmesine rağmen Türk pavinyonlarında sadece ürün pazarlanmış, ekonomik bir içerik kazandırılmamıştı. Ayrıca, bundan sonraki uluslararası sergilere Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, yardım edeceğini belirtmişti⁶⁷. Cemiyet, ilerleyen yıllarda bu alanda yoğun girişimlerde bulunmuş; Ankara'da bir sergi evi inşa ettirmiş ve devamlı

⁶² **Hakimiyet-i Milliye Gazetesi**, Sayı: 3113, 3120, 13, 20 Mart 1930, s. 1, 1.

⁶³ **Hakimiyet-i Milliye Gazetesi**, Sayı: 3120, 20 Mart 1930, s. 1.

⁶⁴ **Hakimiyet-i Milliye Gazetesi**, Sayı: 3113, 13 Mart 1930, s. 1.

⁶⁵ **Hakimiyet-i Milliye Gazetesi**, Sayı: 3087, 12 Şubat 1930, s. 1.

⁶⁶ Mehmet Asım, "Ankara Nümune Sergisi", **Vakit Gazetesi**, Sayı: 4412, 20 Nisan 1930, s. 4.

⁶⁷ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2163, 17 Mayıs 1930, s. 2.

sergiler açmıştı. Bu tür sergiler ülkenin pek çok yerinde yenileri yapılarak sürdürülmüştü.

Sergi; sanayileşmede yeni bir hamlenin habercisi olmasına rağmen, sergilenen sanayi ürünleri daha önceki dönemin sanayi yapısını yansıtmıştı. Bu nedenle, Yusuf Akçura sergiyi Türkiye Büyük Millet Meclis’inde yaptığı konuşmada eleştirmişti. Yapılmış olan bu eleştiri, sergiyi hazırlayanların orta sınıfların tüketim normlarının baskısından kurtulamadığını göstermişti⁶⁸.

b) 1930 Sanayi Kongresi (22 Nisan 1930)

1923 yılında çok sayıda ziraat, sanayi, ticaret ve işçi kesiminin katılımıyla ilk büyük kongre, İzmir İktisat Kongresi gerçekleştirilmiş; ayrıca her yıl Ticaret ve Sanayi Odaları programında belirtildiği üzere, Mahalli Kongreler ve Mıntıka Kongreleri toplanmaya başlamıştı.

22 Nisan 1930 tarihinde açılıp sekiz gün devam eden Ankara Sanayi Kongresi, Ankara İktisat ve Tasarruf Cemiyeti tarafından, Türk Ocakları’nın yeni binasında, Türkiye için ortak bir sanayi programı hazırlamak üzere düzenlenmişti⁶⁹.

Saat 11:00’de açılışı gerçekleştirilen kongrede, İktisat Bakanı Şakir [Kesebir] Bey hükümetin iktisat siyaseti hakkında; Rahmi [Köken] Bey’de Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti’nin amacını belirten birer konuşma yapmışlardı⁷⁰.

Kongreye sanayici, işadamları ve sektörel uzmanlardan 96 kişi katılmıştı. Bu nedenle, sanayi kongresinden öte bir uzmanlık kongresi şeklinde yapılmıştı. Bu da onu mahalli kongrelerden ve mıntıka kongrelerinden ayıran en önemli özellik olmuştu.

Kongrede, yapılacak görüşmeler ve alınacak kararlar sonucunda yerli malların fiyatını ucuzlatılması, kalitesini artırılması, yabancı mallar kadar nitelikli hale getirilmesi hedeflenmişti⁷¹.

⁶⁸ İlhan Tekeli-Selim İlkin, **a.g.e.**, s. 120-121.

⁶⁹ Mehmet Vehbi, “1930 Sanayi Kongresi”, **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası [Dergisi]**, No. 3, Nisan 1930, s. 165; **Hakimiyet-i Milliye Gazetesi**, Sayı: 3066, 22 Kânunusani [Ocak] 1930, s. 1.

⁷⁰ **Hakimiyet-i Milliye Gazetesi**, Sayı: 3154, 23 Nisan 1930, s. 1; **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2142, 23 Nisan 1930, s. 1. Ayrıca yapılan konuşmaların metni için bkz. **Ayın Tarihi**, C. 22, Sayı: 74, İstanbul Devlet Matbaası, Mayıs 1930, s. 6305-6309.

⁷¹ Mehmet Vehbi, **a.y.**, s. 166; **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2148, 29 Nisan 1930, s. 2.

Aşağıda belirtilen maddeler üzerinde çalışmak üzere, 16 sektörel bir de genel olmak üzere 17 komisyon kurulmuştu. Üç kişiden oluşturulan bu sektörel komisyonlar şunlardan meydana gelmişti: Konserve sanayi, değirmen ve ekmekçilik sanayi, bisküvi, çikolata ve şekerleme sanayi, şeker sanayi, ıtriyat, ispirto, şarap, sirke sanayi, kimya ve zeytinyağı sanayi, pamuklu dokuma sanayi, yünlü dokuma sanayi, ipekli dokuma sanayi, trikotaj sanayi, halı sanayi, taş, çini çimento sanayi, kömür ve maden ihracı sanayi, madeni mamulât ve makine sanayi, kereste, mobilya ve orman sanayi, deri ve ayakkabı sanayi⁷².

Tüm sanayi kollarının ortak ve önemli konuları genel komisyonda şu başlıklar halinde ayrı ayrı ve detaylıca görüşülmüştü: ucuz ve iyi ham madde ihtiyacı, sanayiye uzun vadeli kredilerle işletme sermayesi sağlanması, sanayiye teşvik etmek için vergilerin düşürülmesi ve yerli üretimin lehinde gümrük politikası uygulanması, ürünlerin üretiminde ve satışında standardizasyona ve rasyonalizasyona önem verilmesi, ticaret ve sanayi odalarında sanayinin temsil derecesinin iyileştirilmesi, sanayi de eğitimin öneminin artırılması (meslek ve çıraklık okulları açılması suretiyle), nakliye tarifelerinde düzenleme yapılması. Bu dokuz maddeden başka, sanayi ile ilgili diğer konularda da uzmanlar tarafından hazırlanacak raporların da kongre kararı ile gündeme alınabileceği belirtilmişti⁷³.

Sanayi Kongresine gönderilmiş 62 adet rapor, komisyonların kendi uzmanlık alanlarında değerlendirilmiş ve görüşmeler neticesinde kabul edilen kararlar ve konuyla ilgili tartışmalar bir araya getirilerek bir kitap halinde basılmıştı⁷⁴. Tartışmalar, genel sanayi siyasetine ilişkin encümen raporları ve özel kesim temsilcilerinin istekleriyle oluşan sanayi kongresinin kararları genel itibariyle kataloga şu şekilde yansımıştı: “işlem vergisinin kaldırılması, makine muafiyet işlemlerinin basite indirilmesi, sanayi himaye esaslarının düzenlenmesi, ‘Okturva Vergisi’nin kaldırılmasının kabul edilmesi”⁷⁵.

⁷² Mehmet Vehbi, a.y., s. 233; **Ziraat Bankası Dergisi**, C. VI, Sayı: 4, Ankara, Hakimiyeti Milliye Matbaası, Nisan 1930, s. 21-23; **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2141, 22 Nisan 1930, s. 1.

⁷³ Mehmet Vehbi, a.y., s. 166-168; **Hakimiyet-i Milliye Gazetesi**, Sayı: 3097, 22 Şubat 1930, s. 4; Vedat Nedim, “Sanayi Kongresinin Ehemmiyeti”, **Hakimiyet-i Milliye Gazetesi**, **Milliyet Gazetesi**, Sayı: 3115, 1470, 15 Mart 1930, s. 1; **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2137, 18 Nisan 1930, s. 3.

⁷⁴ Mehmet Mehmet Vehbi, “1930 Sanayi Kongrası Muvaffak Olmuş ‘Eser’dir”, **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, No. 4, Nisan 1930, s. 234; **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2163, 17 Mayıs 1930, s. 2.

⁷⁵ **Hakimiyet-i Milliye Gazetesi**, Sayı: 3161, 30 Nisan 1930, s. 1; **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2149, 30 Nisan 1930, s. 3; **Milliyet Gazetesi**, Sayı: 1516, 30 Nisan 1930, s. 2.

Özel girişimin desteklenmesi yönünde alınan bu kararlar dışında, sanayicilerin örgütlenme sistemi hakkında yeni bir düzenleme yapılmıştı. Çünkü, Ticaret ve Sanayi Odaları'nda, sanayicilerin temsil oranının 1/6 olması yani, 30 kişilik oda meclisinde 5 sanayici üye bulunması, ticaret odası ile fabrikatörler arasında sorun yaratmıştı. Yapılan bu düzenleme ile temsil oranı sorunu meclisteki üye sayıları eşitlenmesiyle çözülmüş; sanayici üye sayısı 15, tüccar üye sayısı da 15 olarak belirlenmişti⁷⁶.

c) 1931 Birinci Ziraat Kongresi (14 Ocak 1931)

1930 Sanayi Numune Sergisi ve Kongresi daha sonra, 12 Aralık 1930 tarihinde başlatılan 'tasarruf ve yerli malı haftası' Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti'nin çalışmalarının sonucu olarak Türkiye iktisadi gelişmelerinin önündeki sorunları çözmeye yönelik olarak yapılmıştı. Bunlarla birlikte sıra, Türkiye'nin topraklarının ziraata elverişli olması, halkının kabiliyetli köylü ve çiftçilerden oluşması ve uzun süredir bu topraklarda yaşamış olmaları, ayrıca ülke gelirinin büyük bir kısmının ziraattan elde ediliyor olması nedeniyle çok daha önemli ve hassas bir konu olan ziraata gelmişti. Bu nedenle ve 1930 Sanayi Kongresinde yapılan çalışmaların bir tamamlayıcısı olarak, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti tarafından 14 Ocak 1931'de Birinci Ziraat Kongresi düzenlenmişti⁷⁷.

Ayrıca, 1930 Sanayi Kongresi öncesinde Sanayi Numune Sergisi'nin açılmasına benzer şekilde 5 Ocak 1931 tarihinde saat on buçukta İktisat Bakanı Mustafa Şeref [Özkan] Bey tarafından Ankara Ziraat Sergisi açılmış ve 19 Ocak 1931 tarihinde de sona ermişti.

Kongreye üç yüzden fazla uzman, üye ve murahhas katılmıştı. Bunların içinde çeşitli Bakanlık ve dairelerde uzmanlık görevi yürüten yabancılar da bulunmuştu. İktisat Bakanı Kongre'nin açılışında yaptığı konuşmada, Birinci Ziraat Kongresinin toplanma sebeplerini ve amaçlarını belirttikten sonra ülkenin çıkarlarına ve çiftçilerin refahına ne kadar faydası olacağını anlatmıştı. Daha sonra yapılan çeşitli konuşmalardan sonra Başkanlık ve Başkan Yardımcılığı seçimleri gerçekleştirilmiş; Kongre'nin 22 müteceviz encümeni [alt kurul] ve bir genel encümeni olmak üzere toplam 23 muhtelif encümen için üye atanmıştı. Genel

⁷⁶ **Vakit Gazetesi**, Sayı: 4421, 29 Nisan 1930, s.3.

⁷⁷ Mehmet Vehbi, "1931 Birinci Ziraat Kongresi", **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası [Dergisi]**, No. 12, Kanunuevvel [Aralık] 1930, s. 594.

encümen de kendi içinde dört adet ikincil komisyona ayrılmıştı⁷⁸.

Birinci ziraat kongresinin toplanmasındaki amaç, Milli Tasarruf ve İktisat Cemiyeti tarafından hazırlanan on bir sayfalık önemli bir talimatnamede detaylı bir şekilde anlatılmıştı: “Ziraat ürünlerinin ihracat şartları, ziraat kredisi, ziraat vergisi, ürünlerin fiyatlar, ürünlerin satış şekli ve kuralları, standardizasyon ve ambalajlama, zirai asayiş ve zirai kurumlar, zirai eğitim ve yayıncılık, nakliyat tarifeleri, iktisadi yollar, zirai ayrıcalıklar ve teşvikler, ziraata özel konular, hayvancılık, ve genel konular”⁷⁹.

Yukarıda da görüldüğü gibi, Sanayi ve Ziraat Kongrelerinin amaçları birbirine benzemesine rağmen, Ziraat Kongresi’ne daha çok ziraat ve fen memurları yani teknisyenler katılmıştı. Yapılan bir oturumda kimlerin katılacağı belirlenmediği ve bu teknik uzmanların sayıca çok olması Kongrede tarım politikasından çok tarım tekniğine ilişkin hususların tartışılmasına neden olmuştu. Kongreye, büyük çiftçiler çoğunlukla katılmış olmasına karşın çok az sayıda küçük çiftçi katılmıştı. Bunlarla birlikte bir üçüncü grup olabilecek kuramsal iktisatçılar da bu kongreye katılmış, fakat sayıları az olduğundan tartışmalara katılmamışlardı⁸⁰.

Ziraat kongresinin çok geniş kapsamlı olan gündeminde ziraatı ilgilendiren hemen her konu üstünde durulmuştu. Kongreye sunulan, yüz elliye yaklaşan, çok ayrıntılı teknik bilgiler veren ve öneriler getiren uzmanlık raporlarının tarımsal teknolojiye ve tarımsal üretimin ülke içindeki örgütlenmesine ilişkin sorunların ötesinde ihracat bakımından üzerinde durduğu sorunlar başlıca dört grup altında toplanmıştı: Sorunlardan birincisi, Sovyetler Birliğinin dünya pazarlarında tarımsal ürün ihracatında damping yapması; ikinci sorun, Dünya Ekonomik Krizi yüzünden her ülkenin kendi tarımını koruyucu tedbirler alarak tarımsal madde ithalatını azaltması; ele alınan üçüncü önemli sorun, Türk tüccarının Avrupa pazarları ile araçlar yoluyla kurulan ilişkilerin Türkiye aleyhine sonuç vermesi; dördüncü ve son sorun ise, Türkiye’nin artık birçok tarımsal üründe teknelci olma özelliğini kaybetmesi

⁷⁸ **Hakimiyet-i Milliye Gazetesi**, Sayı: 3407, 6 Kânunusani [Ocak] 1931, s. 1; **Hakimiyet-i Milliye Gazetesi**, Sayı: 3421, 20 Kânunusani [Ocak] 1931, s. 1.

⁷⁹ Mehmet Vehbi, “1931 Ziraat Kongresi: ‘Milli Gelir Artırılmalıdır’”, **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası [Dergisi]**, No. 8, Ağustos 1930, s. 464-465; **Hakimiyet-i Milliye Gazetesi**, Sayı:3408, 7 Kânunusani [Ocak] 1931, s. 1,2.

⁸⁰ Muhittin, “Ziraat Kongresi İntibaları”, **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2415, 25 Kânunusani [Ocak] 1931, s. 1.

olmuştu⁸¹.

Türkiye tarımının karşılaştığı bu dört önemli soruna karşı kongreye önerilen ya da kongrede geliştirilen çözümler, başlıca iki çizgi üzerinde ortaya çıkmıştı. Birincisinde, Türk tarımının daha çok kendi kendine yeterli içe dönük bir piyasa yapısına getirilmesi savunulmuştu. İkinci öneride ise ihracatın artırılabilmesi için yeniden örgütlenmesi öngörülmüştü. Kongrede daha çok birinci öneri ağırlık kazanmıştı.

d) İhraç Ürünleri Bazında Örgütlenmiş Uzmanlık Kongreleri

Türkiye'nin Dünya Ekonomik Krizi içinde, tarım kesimine getirdiği önlemlerin niteliği, tarımsal ürünlerin niteliğine göre çok önemli farklılıklar göstermişti. Afyon da tüm dış ticaretin tekel altına alınmasına giden müdahalelerde bulunmuş; buğday da ise yalnızca piyasada yapılacak düzenleme alım ve satımlarıyla, dolaylı yoldan denetlemeye gidilmişti. Tütün, yumurta, üzüm, incir vb. gibi ihracat içinde önemli payları olan ürünlerde devlet, üreticilerden tüccara ve teknisyenlere kadar uzanan değişik kesimleri uzmanlık kongrelerinde bir araya getirerek, bu gruplar arasındaki çelişkileri çözümlenmeye çalışmış ya da değişik biçimlerde örgütlenmelerini özendirme yoluyla müdahalede bulunma yolunu seçmişti⁸². İktisat Bakanlığı'nın kongreler düzenleyerek, tarımsal üretimi etkileme çabaları aşağıda anlatılmıştır.

İktisat Bakanlığı'nın girişimi ile 1 Şubat 1932 Pazartesi günü Ankara'da Türkiye genelinde bir Tütün Kongresi düzenlenmişti. Kongreye Ticaret ve Sanayi Odaları'nın tütüncülükle ilgili üyeleri, Tütün Tekel İdaresinden davet edilen uzmanlar ve belli başlı Milli bankaların temsilcileri katılmıştı⁸³.

5 Şubat 1932 Cuma günü sona eren bu kongre beş sene önce yani, 1927 yılında Akhisar Ticaret ve Sanayi Odası'nın önderliğinde gerçekleştirilen ilk Tütün Sergisi ve Tütün Kongresi'nden sonra yapılan ikinci Tütün Kongresi olmuştu⁸⁴.

⁸¹ İlhan Tekeli-Selim İlkin, **a.g.e.**, s. 192-193.

⁸² İlhan Tekeli-Selim İlkin, **Uygulamaya Geçerken Türkiyede Devletçiliğin Oluşumu**, s. 118.

⁸³ Ali Süreyya, "Tütün Kongresi", **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2791, 26 Kânunusani [Ocak] 1932, s. 3.

⁸⁴ Asaf, "Tütüncülüğümüzü Nasıl Kurtarabiliriz?", **Yeni Gün Gazetesi**, Sayı: 359, 24 Kânunusani [Ocak] 1932, s.1.

Türkiye'nin ihracatının 1/3 ünü oluşturan tütün, ülkeye aşağı yukarı 50 milyon lira para girişi sağlamıştı. Fakat, 1932 yılına gelindiğinde hem üretimdeki düşüş hem de üretilen ürünün düşük fiyattan alıcı bulması ile birlikte, tütün tekelinin elindeki stokların çoğalması nedeniyle piyasadan ürün alamamasıyla başlayan sorunlarla ilgili olarak bir tütün kongresi yapılmasına karar verilmişti⁸⁵.

Sorunların çözümü için çeşitli fikirler ortaya atılmışsa da, Kongrenin gündeminde şu kararlar alınmıştı: Tütün ziraatının tahdidi, kaçakçılığın önlenmesi, Türk tütününü içeride ve dışarıda değerinin düşürülmesinin engellenmesi için çarelerinin aranması, tütünler için genel veya mevzi tipler tayin edilmesi, Türk tütününün ülke içinde işlenmesi, Türk ihracatının sukutu esbabı, tütün ihracatının artırılması için yeni çarelerinin aranması, ihracata kredi sağlanması⁸⁶. Bu kararlar doğrultusunda Kongrenin ilk oturumunda üç encümen tayin edilmiş ve kendi alanlarında çalışmaları sağlanmıştı. Son üç madde üzerinde ise üçüncü encümen çalışmıştı.

Bu kongrenin başlamasından bir ay sonra 1932 Mart ayı içinde İstanbul'da Bulgar ve Yunan hükümetlerinin de katılımıyla 'Şark Tütünleri Konferansı' yapılmıştı. Bu konferans, Şark Tütünlerinin ihracatını düzenlemek ve tüketimini sağlamak için yapılmıştı⁸⁷. Konu hakkındaki sorunların hem milli hem de uluslararası kongre ve konferanslarla aşılmaya çalışılması dönem içerisinde tütüne verilen önemin ne kadar üst düzeyde olduğunu göstermişti.

15 Nisan 1934 tarihinde Ankara'da yeni bir Tütün Kongresi toplanmış ve üç gün sonra yani, 18 Nisan 1932 Çarşamba günü sona ermişti. Kongreye tütün yetiştiren yörelerden gelen üretici temsilcileri, Türk tütün tüccarlarının temsilcileri, tütün alımı yapan yabancı firmaların müdürleri, İnhisarlar Bakanlığı ve tütün tekeli temsilcileriyle İktisat Bakanlığı temsilcileri katılmıştı. Kongrenin esasını, üretici ile tüccar arasında özel bir konu olan, alım ve satımda sorun yaratan 'ıskarta ve iskonto' işinin son senelerde almış olduğu genişlik nedeniyle bu soruna karşı alınabilecek önlemlerin düzenlenmesi oluşturmuştu. Bu konuda görüşmeler ve tartışmaların

⁸⁵ **Cumhuriyet Gazetesi Haftalık Malî ve İktisadî İlavesi**, Sayı: 2775, 26 Kânunusani [Ocak] 1932, s. 1; Halil Mithat, "Haftalık İcmal: 1-Tütün kongresi, 2-Osmanlı borçları, 3-Türk İtalyan Turizmi", **Cumhuriyet Gazetesi Haftalık Malî ve İktisadî İlavesi**, Sayı: 2782, 2 Şubat 1932, s. 1.

⁸⁶ H. Nezihi, "Ankara Tütün Kongresi (1-5 Şubat) 1932", **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası [Dergisi]**, C. 48, No. 1, Kânunusani [Ocak] 1932, s. 5-6; Ali Süreyya, a.y., s. 3; **Kooperatifçilik Dergisi**, No. 2, Birinci ve İkinci Kânun [Aralık-Ocak] 1932, s. 165.

⁸⁷ **Cumhuriyet Gazetesi Haftalık Malî ve İktisadî İlavesi**, Sayı: 2775, 26 Kânunusani [Ocak] 1932, s. 6.

sonunda 12 maddelik genel hükümler kabul edilmişti. Bu maddelerden 5'ncisi esas sorunu ortadan kaldırmaya yönelik olarak alınmıştı⁸⁸.

Türkiye'nin dış ticaretinde yumurta ihracatı, tütün ve üzümden sonra en çok maddi kazanç sağlanan üçüncü ürün olması nedeniyle önemli bir yer tutmuştu⁸⁹. Fakat Türkiye'nin yumurta sattığı ülkeler, özellikle İspanya, Dünya Ekonomik Krizi'nin de etkisiyle ihracatlarını azaltmışlar ve koruyucu tedbirler almışlardı. Bunlarla birlikte, bu pazarlara yeni satıcılar da girmişti. Böylece ihracat yapılan pazarlar daralmıştı⁹⁰.

İktisat Bakanlığı ihracatında karşılaştığı bu tür sorunları çözebilmek için 12 Şubat 1934'te Samsun'da bir kongre toplamıştı. İktisat Bakanlığını İhracat Ofisi raportörü Halûk Bey, İstanbul Ticaret Odası'nı da odanın eski raportörlerinden Hilmi Bey temsil etmişti. Ayrıca toplanan kongreye Karadeniz sahillerindeki şehirlerden başka iç şehirlerden de birçok yumurta üreticisi ve tüccarlar katılmıştı.

Kongre de yumurta ihracatı işlemlerinin tek elden daha hızlı yürütülmesi amaçlanmıştı. Bununla birlikte, ihracatın ağırlıklı yapıldığı İspanya ile ticari sorunların yaşanması nedeniyle yeni ülkelere yönelinmesi, uzun zamandır üzerinde araştırmalar yapılan yumurtanın toz haline getirilerek satılması, bunu için çeşitli yerlerde imalathaneler açılması ile yumurtanın sevk, paketleme ve düzenleme işleri hakkında yeni kararlar alınmıştı⁹¹.

Yumurta Kongresi'nin tütün kongresinden farklı biçimde sadece tüccarlardan oluşmuştu. Çünkü yumurta üretimi, çiftçilerin bu yıllarda tarımsal üretimin yanı sıra uzmanlaşmadan bir yan faaliyet alanı olmuştu. Böylece, çıkarları olan belirli bir üretici kitlesi oluşmamıştı. Bu nedenle de kongre daha çok tüccarlar kongresi halinde geçmişti⁹².

Türkiye'nin ihracatında önemli yer tutan ürünlerden biri olan üzümün fiyatı 1934 yılında da düşüşüne devam etmişti. Bu nedenle, üzüm alanında üreticilerin ve ihracatçıların durumunu incelemek üzere, 20 Şubat 1934 tarihinde İktisat Bakanı Celal [Bayar] Bey, esas gezi ve inceleme alanı olan Ege Bölgesinden başlayarak,

⁸⁸ H. Nezihi, "Tütün Kongresi Mukarreratının İktisadi Büyük Ehemmiyeti", **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası [Dergisi]**, No. 2, Şubat 1934, s. 141-144; İlhan Tekeli-Selim İlkin, **a.g.e.**, s. 119-120.

⁸⁹ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 3483, 14 Kânunusani [Ocak] 1934, s. 4.

⁹⁰ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 3496, 29 Kânunusani [Ocak] 1934, s. 4.

⁹¹ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 3509, 11 Şubat 1934, s. 1-2.

⁹² İlhan Tekeli-Selim İlkin, **a.g.e.**, s. 120-121.

İzmir, Aydın ve Nazilli daha sonra da Balıkesir Akhisar, Bursa ve İstanbul'u kapsayan bir gezi yapmıştı⁹³.

Hükümetin asıl çözüm bulmak istediği konu 'alabes' satışları olmuştu. Ürünün daha yetiştirilmeden önce büyük bir kısmının satılmasını sağlamak amacıyla faydalı, fakat iyi tahminlere ve iyi bilgiye dayanmadığı takdirde de zararlı olan alivre satışlar birkaç seneden beri ihracat tüccarları tarafından hep kırılarak 'alabes' yapılmıştı. 1933-1934 yılında da bu yaygın şekilde uygulanmakta olan 'alabes' pratiği üreticiyi çok sıkıntılı duruma düşürmüştü.

İhracatçıların 'alabes' satışlara cesaret edebilmeleri başlıca iki nedenden doğmuştu. Bunlardan birincisi, üreticinin örgütsüzlüğü; ikinci neden ise, ihracatçıların rekolteyi az tahmin etmeleri olmuştu. Bu durumda alıcı alivre satışı kolayca bozmuş ve istediği fiyatı dikte ettirebilmişti. İktisat Bakanı Celal [Bayar] Bey Londra Konferansı sırasında, Avrupa'da kaldığı üç ay içinde yaptığı incelemelerde, pazarlamanın ve ihraç ürünlerinin standardizasyonunun önemini görmüş ve bunun için yeni teşkilatlanmalara gidilmesinin gerektiğini görmüştü. Devletçilikle birlikte kooperatifçilik konusunda yapılmaya başlanan yayınların da etkisiyle, Ege Bölgesi'ndeki duruma çözüm getirebilmek için üreticilerin satış kooperatifleri içinde örgütlenmesi öngörülmüştü. İktisat Bakanı Celal [Bayar] Bey yurt içi gezisinde bu kooperatifleri üreticilere ve ihracatçılara detaylı bir şekilde anlatmıştı⁹⁴.

İncir alanında da durum üzüm alanından farklı gelişme göstermemişti. Ayrıca, üzüm ihracatçılarının bir kısmı aynı zamanda incir ihracatı da yapmaktaydı. Üzümde görülen 'alabes' satışlar sorunu incir üretiminde de oluşmuştu. Fakat incirin üretim alanında Cumhuriyet öncesinde bir kooperatif kurulmuştu. Bu kooperatif, diğer tarımsal ürün alanlarına yeni satış kooperatifleri önerilirken, örnek olarak gösterilmişti⁹⁵.

⁹³ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 3487, 3490, 3491, 3492, 3496, 3497, 3502, 3503, 20, 23, 24, 25, 29, 30, Kânunusani [Ocak], 4, 5 Şubat 1934, s. 1, vd.

⁹⁴ İlhan Tekeli-Selim İlkin, **a.g.e.**, s. 122-123. İktisat Bakanı Celal [Bayar] Bey'in Ege gezisi, sonuçları ve genel değerlendirme için bkz. Ali Süreyya, "İktisat Vekilimizin Tetkik Seyahati", **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 3504, 6 Şubat 1934, s. 1-2.

⁹⁵ İlhan Tekeli-Selim İlkin, **a.g.e.**, s. 124-127.

7. Banka ve Para Konusunda Devletçilik Politikaları Dahilinde Yapılan Düzenlemeler

a) T.C. Merkez Bankası (20 Eylül 1931)

Kurtuluş Savaşı sonunda devlet bankası kurulmasıyla ilgili ilk görüşler 1923 yılında İzmir İktisat Kongresi'nde ortaya atılmıştı. Kongrede, kredi ve bankacılıkla ilgili konular, birinci bölümde değinildiği gibi, etraflıca tartışılmıştı. Ziraat ve sanayi alanlarında kurulması istenen bankaların yanında milli bir devlet bankasının kurulmasının zorunlu olduğu belirtilmişti. Buna rağmen Cumhuriyet'in ilanından sonraki ilk yıllarda bir devlet bankası kurulması yoluna gidilmemişti⁹⁶.

1924 yılında Mustafa Kemal [Atatürk] Paşa'nın desteğiyle İş Bankası kurulmuştu. Böylece İzmir İktisat Kongresi'nde hedeflenen 'bir ticaret bankasının kurulması' işlemi gerçekleşmişti. Özel sektörün bir bankası gibi görünen fakat devlet tarafından desteklenen bu bankadan sonra tamamıyla devlet tarafından kurulan iki banka, Sanayi Maadin Bankası (1925) ve Emlak ve Eytam Bankası (1926) faaliyete geçmişlerdi. Böylece sanayi sektörünün gelişmesine olanak sağlayan bankalar kurulmuştu.

Uluslararası alanda Merkez Bankalarını, hükümetlerin olası etkisinden kurtarabilmek ve paranın değerindeki ani değişimleri en aza indirebilmek için 1922 yılından itibaren 'altın standardı' esasını yerleştirmeye çalışılmıştı. Bu ortam içerisinde Türkiye de, Türk parasının değerinde düşümlere karşı daha kesin önlemler alabilmek için 5 Kasım 1927'de üçüncü İnönü Hükümeti'nin kuruluşuna kadar geçen süre içerisinde, fikri alanda çalışmalar yapılmıştı. Bu konuyla ilgili çeşitli kurumlar girişimlerde bulunmuş ancak, bu kurumlar arasında yaşanan çekişmelerden sonra bir sonuca ulaşılabilmemişti⁹⁷.

1924 yılında Osmanlı Bankası'nı devlet bankasına çevirebilmek için girişimlerde bulunulmuş ama dönemin mali ve iktisadi koşulları bunu engellemişti. Buna karşın, Maliye Bakanlığı ile Osmanlı Bankası arasında 10 Mart 1924 tarihinde Banka'nın imtiyazını bazı ödümler karşılığında 1 Mart 1935 tarihine kadar uzatan bir andlaşma imzalanmıştı. Fakat 22 Nisan 1924 tarihinde Türkiye Büyük Millet

⁹⁶ İlhan Tekeli-Selim İlkin, **Para ve Kredi Sisteminin Oluşumunda Bir Aşama Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası**, Ankara, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, 1981, s. 237-238.

⁹⁷ İlhan Tekeli-Selim İlkin "Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası", **Cumhuriyetin Harcı**, İkinci Kitap, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004, s. 186.

Meclisi'nde bu andlaşmanın yeniden değerlendirilmeye alınması için Hükümete iade edilmesi önerisi kabul edilmişti.

1925 yılına gelindiğinde imtiyaz hakkına ilişkin sürenin dolması nedeniyle Osmanlı Bankası sorunu tekrar gündeme gelmişti. Devlet bankası kurulması için ekonomik koşulların imkan vermemesi nedeniyle 2 Mart 1925'de 1924 tarihli eski andlaşmaya ek yeni bir andlaşma daha yapılmıştı. Bu andlaşmanın getirdiği en önemli yeniliklerden biri, imtiyaz süresi içinde bir devlet bankası kurulması halinde, Osmanlı Bankası'nın itiraz hakkının olmayacağına dair hüküm konulması olmuştu⁹⁸. Bu tarihten sonra da Osmanlı Bankası; kurulacak bir devlet bankasının kendi çıkarlarına ters düşecek olması nedeniyle çalışmalarına hız vermiş, değişik önerilerle hükümete gitmişti⁹⁹.

Devlet bankası kurulması için önemli çalışmalardan birisi de İş Bankası tarafından yapılmıştı. İş Bankası yöneticileri 1927 yılında İtibar-ı Milli Bankasıyla birleşip mali gücünü artırdıktan sonra yabancı şirketlerle temasa geçmiş ve devlet bankası kurulması için yardım istemişlerdi. 22 Aralık 1927 tarihinde de 'Oriental Bankers Corporation' adlı bir şirketle prensip anlaşmasına varılmıştı¹⁰⁰.

1928 Şubat ayında bankanın kuruluş hazırlıklarını hızlandırmak için yabancı uzmanların getirilmesi kararlaştırılmış ve Hollanda Bankası İdare Meclisi Başkanı G. Vissering Türkiye'ye davet edilmişti. Vissering Haziran 1928'de Ankara'ya gelmiş ve raporunu hazırlamıştı. Bunlara rağmen Oriental Bankers Corporation böyle bir kurumun kurulması için gerekli girişimleri yürütebilecek kadar güven sağlayamadığı için bu çalışmalardan bir sonuç alınamamıştı.

Çeşitli kurumların yaptığı çalışmalar devam ederken 8 Mart 1927 tarihinde Maliye Bakanlığı Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal [Atatürk] Paşa'ya devlet bankası kurulması konusunda çok genel bir tasarı sunmuş; Cumhurbaşkanı da bu tasarıyı onaylanmıştı. Aynı yıl içerisinde 'Başvekalet Muamelat Müdüriyeti'nin hazırladığı 'Kambiyo Meselesi' başlıklı bir rapor hükümetin bu konuya verdiği önemi göstermişti¹⁰¹. Raporda, tedavüle çıkarılacak olan paranın altın karşılığı sağlanıncaya

⁹⁸ İlhan Tekeli-Selim İlkin, **Para ve Kredi Sisteminin Oluşumunda Bir Aşama Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası**, s. 239-243.

⁹⁹ İlhan Tekeli-Selim İlkin, **a.g.e.**, s. 270-275; Mustafa A. Aysan, **Atatürk'ün Ekonomik Görüşleri**, 5. bs., İstanbul, İ.Ü. İşletme Fakültesi İşletme İktisadi Enstitüsü Araştırma ve Yardım Vakfı Yayınları, 1999, s. 135.

¹⁰⁰ İlhan Tekeli-Selim İlkin, **a.g.e.**, s. 248-250.

¹⁰¹ İlhan Tekeli-Selim İlkin, **a.g.e.**, s. 246; Mustafa A. Aysan, **a.g.e.**, s. 44, 137.

kadar, devlet bankası kurulmasına fiilen imkan olmadığı belirtilmişse de; Rapor, bu kurumun kurulması aşamasında önemli bir çalışma niteliği taşıyordu.

Ayrıca, 1927 yılında ayrıntılı bir proje geliştirilememesine karşın bununla ilgili çalışmalar hızlandırılmış; değişik ülkelerin devlet bankalarının statüleri özellikle Balkan devletlerindeki devlet bankalarının kuruluşuyla ilgili gelişmeler dikkatlice incelenmişti. Bunlara rağmen, devlet bankası yasasına ilişkin esas gelişmeler Şükrü [Saraçoğlu] Bey'in yeni Maliye Bakanı olduğu üçüncü İnönü Hükümeti'nin kuruluşunda okunan Hükümet Programında, ilk kez açıkça devlet bankası tasarısının hazırlanacağı vurgulanmıştı.

Türk Hükümeti, konu ile ilgili incelemeler yapmak için Reichsbank Başkanı Hjalmar Schacht'ı Türkiye'ye davet etmişti. Fakat Schacht ağır görevleri olduğu için çalışma arkadaşı olan ve daha önce Türkiye'de bulunmuş olan Karl Müller'i tavsiye etmişti. Karl Müller de Hükümetin daveti üzerine Nisan 1929'da Türkiye'ye gelmiş ve araştırmalarına başlamıştı. Haziran ayı ortalarına kadar çalışmalarını Türkiye'de sürdüren Müller, raporu tamamlamak için Almanya'ya dönmüş ve incelemelerini Schacht'la paylaşmıştı. Schacht da kendi hazırladığı bir değerlendirmeye birlikte raporu 1929 yılı son günlerinde Türkiye'ye yollamıştı. İki bölümden oluşan bu raporda genel ifadeyle, Türkiye'de bir devlet bankası kurulması için mevcut şartlar oluşmadığı belirtilmişti¹⁰².

Ocak 1930'da Maliye Bakanlığı'na gelen raporlar, hazırlandıkları süre içinde Türk ekonomisinin içinde bulunduğu koşulların, bu koşullar karşısında alınan tedbirlerin ve yaşanan gelişmelerin dikkate alınmadığı düşünülmüş¹⁰³ ve devlet bankası kurulması yönündeki görüşler dikkate alınarak yeni temaslara başlanmıştı.

İngiltere ve Fransa ile anlaşmazlıkların devam ettiği bir dönemde İtalya'dan destek aranmaya çalışılmıştı¹⁰⁴. Bu nedenle Dışişleri Bakanı Tefik Rüşti [Aras] Bey İtalya'nın eski Maliye Bakanı ve milletlerarası iş çevrelerinin önemli kişilerinden biri olan Kont Volpi'yi Kasım 1929'da Türkiye'ye davet etmişti. Volpi de hazırladığı raporda Schacht'ın ve Müller'in fikirlerinin tam tersi Türkiye'ye dış

¹⁰² İlhan Tekeli-Selim İlkin, **a.g.e.**, s. 261-263.

¹⁰³ **A.e.**, s. 264.

¹⁰⁴ **A.e.**, s. 265.

politikada prestij kazandıracak önerilerde bulunmuş ve bir devlet bankasının hemen kurulmasını önermişti.¹⁰⁵

Hükümet, Devlet Bankası kanununu geliştirmek için yurtdışı kaynaklı girişimlerin yanında Türk uzmanlara da bir rapor hazırlatmıştı. Mili Eğitim Bakanı Cemal Hüsnü [Tarlan] Bey, dönemin önemli iktisat profesörlerinin de görüşleri alınarak, Ziraat Bankası Müdürü Şükrü [Ataman] Bey ve Prof. İbrahim Fazıl Pelin'in birlikte hazırladığı kanun tasarısı 1929 yılı sonunda tamamlanmıştı. 12 Aralık 1929 tarihinde yaptığı konuşmada Başbakan İsmet [İnönü] Paşa, kurulacak bankanın kuruluş yönteminin temellerinin bu tasarıya dayandırılacağını açıklamıştı¹⁰⁶.

Hükümet hazırlanan tasarının kurulan bir komisyonda görüşülmesini istemiş ve 13 Mart 1930 tarihinde de Bakanlar Kurulu'nun gündemine alınmıştı. Hükümet, tasarı üzerinde incelemelerini yaparken, tasarıyı değerlendirmek için bir teknik komisyon kurulmuştu. 1929 yılı Mart ayı sonunda, kurulan bu komisyon çalışmalarını sonuçlandırmıştı. Fakat hazırlanan tasarının yasalaşması karşısında oluşan muhalefet nedeniyle Hükümet, devlet bankası kurulması için başka çalışmalara başlamıştı¹⁰⁷.

Tasarıyı inceleme görevi Lozan Üniversitesi Profesörü Leon Morf'a verilmişti. Morf, yerli uzmanların raporunu incelemiş uygun bulmadığı yerleri işaretlemiş ve tasarının 113 maddesinin her biri üzerinde çalışmalarını gerekli gördüğü yerlerdeki düzeltmeleri yaparak tamamlamış ve son halini Hükümete sunmuştu¹⁰⁸.

Uzun bir hazırlık dönemi geçiren kanun tasarısı Bakanlar Kurulu tarafından kabul edildikten sonra, 28 Mayıs 1930 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne sunulmuştu¹⁰⁹. Bütçe encümeninde küçük değişikliklere uğradıktan sonra, tasarı 9 Haziran 1930 tarihinde Meclis gündemine alınmıştı¹¹⁰. Ancak, Maliye Bakanı Şükrü Saraçoğlu tasarıyı geri çekip, Düyun-u Umumiye taksitlerinin ödenmesinin durdurulmasına ilişkin incelemelerde bulunmak için Türkiye'ye gelmiş olan Fransız

¹⁰⁵ A.e., s. 265-267.

¹⁰⁶ Mustafa A. Aysan, a.g.e., s. 138.

¹⁰⁷ İlhan Tekeli-Selim İlkin, a.g.e., s. 275-278.

¹⁰⁸ A.e., s. 278-281.

¹⁰⁹ **Hakimiyet-i Milliye Gazetesi**, Sayı: 3185, 28 Mayıs 1930, s. 1; M. Vehbi, "Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası", **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası [Dergisi]**, Sayı: 10, Teşrinievvel [Ekim] 1930, s. 523.

¹¹⁰ **Hakimiyet-i Milliye Gazetesi**, Sayı: 3199, 10 Haziran 1930, s. 1.

iktisatçısı Profesör Charles Rist ile aynı gün görüşmüştü. Buna göre Prof. Rist, kağıt paranın devletin sorumluluğunda olacağı, altın esaslı banknot emisyonunun ise devlet bankasına ait olacağı ikili para sisteminin sakıncalarına dikkat çekerek Hükümetin ilk önerisine uygun olarak tüm kağıt paranın bankanın sorumluluğuna verilmesini önermiş ve yasa tasarısında son anda değişiklik yapmıştı. Böylece, Milli ve istikrarlı bir parayı, iktisadi bağımsızlığın sembolü olarak gören Türk Hükümeti, 11 Haziran 1930 tarih ve 1715 sayılı kanunla ‘Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB)’nı yasalaştırmıştı¹¹¹.

Kanunun ikinci maddesinde ‘memleketin iktisadi ilerlemesine yardım’ olarak belirlenmiş ana amaç doğrultusunda 15 milyon Türk Lirası sermayeli karma bir ‘anonim şirket’ olarak kurulan banka, banknot ihracı imtiyazına sahip olmuş ve bu süre 30 yıl olarak belirlenmişti. Toplam sermayesinin % 15’ ini oluşturan A sınıfı hükümet hisseleri altın olarak ödenmişti. B sınıfı hisse senetleri ise milli bankalara ayrılmıştı. Sermayenin % 10’nu oluşturan C hisse senetleri milli bankaları, D sınıfı hisse senetleri Türk Ticaret kuruluşlarıyla hakiki ve hükmi kişilere ayrılmıştı¹¹².

Merkez Bankasının faaliyete geçebilmesi için öncelikle altın karşılığı olan bir miktar dövize ihtiyaç duyulmuştu. Fakat iktisadi buhranın olumsuz koşulları altında bu döviz elde edebilmek için ihtiyaç duyulan krediyi sağlamak zorlaşmıştı. Bu nedenle dış kaynağın önemli bir bölümü, kibrit imtiyazı karşılığında ‘American-Turkish Investment Corporation’ tarafından sağlanmıştı¹¹³.

Maliye Bakanlığı devlet memurlarını Merkez Bankası hisselerini satın almaları için teşvik etmiş ve basın kampanyası başlatmıştı. Ayrıca bankalar hisse senetleri hakkında halka bilgi vermişti. Diğer taraftan (C) kategorisine ait hisse senetlerinden satın almaları için Türkiye’de faaliyette bulunan yabancı bankalar ve şirketlerle temasa geçilmişti¹¹⁴.

Kuruluş için zorunlu işlemlerin tamamlanması için ulusal ve yabancı bankaların temsilcilerinden oluşan bir ‘Tesis Heyeti’ kurulmuştu. Tesis Heyeti 14

¹¹¹ **Ayın Tarihi**, C. 23-24, Sayı: 75-81, Haziran-Eylül 1930, s. 6506-6520; **Hakimiyet-i Milliye Gazetesi**, Sayı: 3201, 12 Haziran 1930, s. 1.

¹¹² İlhan Tekeli-Selim İlkin “Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası”, **Cumhuriyetin Harcı**, s. 189; A. Afetinan, **Medeni Bilgiler ve M. Kemal Atatürk’ün El Yazıları**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1998, s. 325-326; M. Vehbi, **a.y.**, s. 526.

¹¹³ İlhan Tekeli-Selim İlkin, **Para ve Kredi Sisteminin Oluşumunda Bir Aşama Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası**, s. 297-300.

¹¹⁴ **A.e.**, s. 301-302.

Şubat 1931’de ilk toplantısını yapmıştı. Hisse senetleriyle ilgili resmi kayıt işlemleri 1 Mart ile 15 Nisan 1931 tarihleri arasında yürütülmüştü. Yabancı bankalar ve şirketler (C) sınıfı, ulusal bankalar ise (B) sınıfı hisse senetlerine büyük ilgi göstermişlerdi¹¹⁵.

1 Haziran 1931’de hissedarlar, yönetim kurulu üyeleri ile denetçilerini seçmek üzere toplanmış ve yönetim kurulu oluşturulmuştu. Yönetim Kurulu Başkanlığı’na ise Nusret [Metya] Bey atanmıştı. ‘Tesis Heyeti’nde görev almış olan Ziraat Bankası Genel Müdür Yardımcısı olan Selahattin [Çam] Bey ise Merkez Bankası Genel Müdürü olarak atanmıştı.

1 Eylül 1931 tarihinde Hükümet tarafından kabul edilen Banka ana sözleşmesi, 20 Eylül 1931 tarihli Resmi Gazete’de yayınlanarak yürürlüğe girmiş; Merkez Bankası 3 Ekim 1931 tarihinde Ziraat Bankası binasında faaliyete geçmişti¹¹⁶.

Devlet Bankasının başlıca faaliyet alanları, iskonto fiyatının belirlenmesi, para piyasasının ve tedavüldeki para miktarının düzenlenmesi, hazine işlemlerinin yapılması, bankaların tevdi edeceği senetleri mükerrer iskonto edilmesi, ve Türk parasının iktisadi istikrarını hükümetle birlikte hazırlanması olarak belirlenmişti¹¹⁷.

b) Devlet Sanayi Ofisi (3 Temmuz 1932)

Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası’nın işlevlerinin ikiye ayrılması kararının sonucu olarak, “özel kanunlar gereğince kurulmuş olanlar dışında Devlet sermayesiyle kurulmuş ve kurulacak fabrikaların ve Devlet iştiraklerinin ve kurulması izne veya sözleşmeye bağlı olan fabrikaların yönetim biçimi ve Devlet Ofisi kurulması hakkında” İktisat Bakanlığı tarafından hazırlanmış olan kanun tasarısı 22 Mayıs 1932’de TBMM Başkanlığı’na sunulmuştu.

Cumhuriyet Hükümetleri’nin ‘halkın yapamadığı işler’ kapsamında, devletçilik politikasının ilk deneyimi olan Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası’nı kurmuştu. Ancak, bankaların fabrika işletmesiyle uğraşmalarının sakıncaları yaşanan deneyimlerle anlaşılıyordu. Bu nedenle, İstanbul’daki fabrikaların iyi bir şekilde yönetilmesi, Devlet ve halk sermayesiyle bunlara yapılan yatırımların korunması ve

¹¹⁵ A.e., s. 302-303

¹¹⁶ A.e., s. 304-307.

¹¹⁷ Mülkiye Mektebi Mecmuası, Sayı: 13, Nisan 1932, s. 31-33; M. Vehbi, a.y., s. 525.

artırılması için yakından denetimini sağlamak amacı ile sanayi tesis ve işletme görevlerini Sanayi ve Maadin Bankası'ndan ayırarak İktisat Bakanlığı'nın doğrudan denetiminde iktisadi bağımsız bir idareye verilmesine gerek görülmüştü.

Kanun tasarısı, İktisat ve Bütçe Encümenlerinde incelenerek bazı değişiklikleri içeren 27 ve 30 Haziran 1932 tarihli raporlarla gündeme alınmıştı. 3 Temmuz 1932'de görüşülerek 2058 sayılı kanunla ve 2146 sayılı Resmi Gazete'nin 10 Temmuz 1932 tarihinde yayınlanmasıyla Devlet Sanayi Ofisi (DSO) kurulmuştu¹¹⁸.

Kanun maddelerine göre, İktisat Bakanlığı'nın denetimi altında faaliyet gösterecek olan ve özel hukuk hükümlerine tabi tüzel kişiliğe sahip Devlet Sanayi Ofisi'nin görevlerini şunlar oluşturmuştu: “Sanayi devlet girişimlerinin, fabrikaların doğrudan doğruya veya dolaylı olarak kurulmasına proje hazırlamak, projeyi uygulayarak yardım etmek, devlet sermayesiyle kurulmuş ve kurulacak bütün fabrikaları yönetmek, ham maddelerin imal ve sürümünü artıracak girişimlerde bulunmak, İktisat Bakanlığı'nın isteği doğrultusunda istenen konularda incelemeler yapmak ve görüşlerde bulunmak, yönetimiyle sorumlu olduğu kurumların program ve bütçelerini hazırlamak”¹¹⁹.

Kurulan Devlet Sanayi Ofisi'nin görevi sadece Sanayi ve Maadin Bankası tarafından devredilecek mevcut devlet fabrikalarının yönetimi olmamıştı. Son zamanlarda bazı Avrupa firmalarından şeker ve kimya sanayi tesisleri için büyük miktarda krediler önerilmekte olduğu gibi Rusya ile yapılan görüşmelerde sağlanacağı belirtilen kredi ile birçok fabrikalar kurulması gündeme gelmekle bütün bu fabrikaların kurulması ve işletilmesi ile Devlet Sanayi Ofisi'nin görevlendirilmesinin uygun görüldüğü belirtilmişti¹²⁰.

c) Türkiye Sanayi Kredi Bankası (7 Temmuz 1932)

19 Nisan 1925 günlü 633 sayılı kanunla kurulmuş olan Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası 1932 yılına geldiğinde kendisine verilen görevleri tam anlamıyla gerçekleştirmedi. Çünkü, Banka'ya kuruluşu sırasında iyi şekilde

¹¹⁸ **Düster**, III. Tertip, C. 13, Ankara, Başvekâlet Müdevvenat Matbaası, 1932, s. 1199; **Türk Parlamento Tarihi (TBMM-IV. Dönem 1931-1935)**, C. I, Ankara, TBMM Basımevi Müdürlüğü, 1996, s. 259-261; Korkut Boratav, **a.g.e.**, s. 255-256.

¹¹⁹ **Düster**, **a.y.**, s. 1199-1204; Hazım Atıf Kuyucak, **Para ve Banka**, C. II. 2. bs., İstanbul, İsmail Akgün Matbaası, 1948, s. 224; Korkut Boratav, **a.g.e.**, s. 255-256.

¹²⁰ **Türk Parlamento Tarihi (TBMM-IV. Dönem 1931-1935)**, **a.g.e.**, s. 260.

işletmesi sorumluluğu ile devredilmiş fabrikaların hem tesislerinin iyileştirilmesine ihtiyaç duyulması, hem de işletme sermayelerinin eksikliğini giderilmeye çalışılması sürekli harcamalarda bulunulmasına neden olmuştu. Diğer taraftan, bu fabrikalarla rekabet etmek isteyen özel girişimcilerin ihtiyaç duydukları kredilerin sağlanması koşulu Banka için çelişkili bir durum yaratmıştı. Bu nedenle bankanın fabrika kurma ve işletme görevleri ile sanayi kredisi işlerini birbirinden ayırmaya ve Sanayi ve Maadin Bankasının kaldırılması ile fabrikalar için özel bir kanunla saptanacak yeni bir yönetim usulü konulması ve yalnız sanayi kredisi işleriyle meşgul olmak üzere yeni bir bankanın kurulmasına karar verilmişti¹²¹.

Bu durum gerekçe gösterilerek hazırlanan kanun tasarısı 23 Mart 1932 gün Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne sunulmuştu. Tasarıya göre bankanın sermayesinin 10 milyon Türk Lirası olmasına, Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası'nın işlettiği fabrikalara ait işletme sermayeleri ayrıldıktan sonra geriye kalacak sermaye ve bu fabrikalar haricinde bankanın tasarrufunda bulunan menkul ve gayrimenkul mallar Sanayi Kredi bankasına devir olunmasına bu suretle yukarıda belirtilen miktar sermayenin temin edilmesine karar verilmişti. Ayrıca Banka'nın, kredi açmak, borçlanarak para toplamak, komisyonculuk yapmak vb. banka işlemlerini gerçekleştirmesi yapacağı işler arasında sıralanmıştı. Banka'nın asli görevine gelince bunun yalnız sanayi işletmelerine açılması ve üç çeşit olması ve bunun karşılığında alınacak komisyonu verilen kanun tasarısında belirlenmişti¹²².

Fakat bu tasarı, İktisat ve Bütçe Encümenlerinde incelenerek bazı değişiklikleri içeren 27 Haziran ve 4 Temmuz 1932 tarihli raporlarla Genel Kurul gündemine alınmıştı. Bunun sonucunda, 7 Temmuz 1932'de görüşülen tasarı, 2064 numaralı kanunla kabul edilmiş ve 14 Temmuz 1932 tarihinde 2150 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanarak, kanunun birinci maddesinde de belirtildiği üzere, Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası, Türkiye Sanayi Kredi Bankası (TSKB)'na dönüştürülmüştü. Kanunun birinci maddesinde belirtilen görevleri şunlardan oluşmuştu: Sanayi işletmelerine kredi sağlamak, milli sanayinin ham madde sağlanmasına aracılık etmek, sanayi teşvik primlerine aracılık etmek, küçük sanayiciye ayrıca kredi açmak, makine piyasası kurmak ve bu işlemlerle ilgili her türlü bankacılık işlemini gerçekleştirmek. Kanunun on birinci maddesinde,

¹²¹ **Düster**, a.y., s. 1216; Hazım Âtîf Kuyucak, a.g.e., s. 222-223; Korkut Boratav, a.g.e., s. 259; **Türk Parlamento Tarihi (TBMM-IV. Dönem 1931-1935)**, a.g.e., s. 257-258.

¹²² **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2831, 24 Mart 1932, s. 2.

Banka'nın 5 milyon Türk Lirası olan sermayesinin nelerden oluşturulduğu belirtilmişti¹²³.

d) Sümerbank (3 Haziran 1933)

Devlet, sermaye ihtiyacını karşılamak için 1055 sayılı Teşvik Sanayi Kanunu'nun sağladığı bazı muafiyetlerin kaldırılması ve bu yolla elde edilecek gelirin sermaye ve zorunlu tasarruf şeklinde Sanayi ve Kredi Bankası'na ayrılması düşünülmüşse de bunlardan makine muafiyetinin kaldırılması, gümrük vergilerine işlem vergisinin eklenmesi ile makine fiyatların yükselerek yeni sanayi girişimlerinin sağlanmasına engel olmuştu.

Böylece, Sanayi Kredi Bankası sanayi için yararlı bir kredi kuruluşu olmaktan çıkmıştı. Devlet Sanayi Ofisi'nin de kuruluş kanunun içerdiği hükümlere göre milli sanayinin gelişmesine yardımcı olacak sermaye yapısına sahip olmaması nedeniyle fiilen devamına imkan kalmamıştı. Bu nedenle, Sanayi Kredi Bankası ve Devlet Sanayi Ofisi'nin yaptığı görevleri üstlenmek ve amaçlanan hedeflere daha hızlı bir şekilde ulaşılmasını sağlamak üzere yeni bir kanun tasarısı hazırlanmıştı.

Bu gerekçe ile İktisat Bakanlığınca hazırlanmış olan yeni kanun tasarısı, 3 Haziran 1933'te görüşülmüş ve aynı gün 2262 sayılı kanunun kabul edilmesi sonucunda Sümerbank adıyla yeni bir banka kurulmuştu¹²⁴.

Kanunun birinci maddesine göre, genellikle ağır sanayi ve bankacılık işleri ile ilgilenmek ve merkezi Ankara'da bulunmak üzere, "Sümerbank" adı ile bir banka kurulduğu, bankanın tüzel kişiliğe sahip olduğu böylece bütün işlemlerinde bu kanun ve özel ve ticari haklar hükümlerine tabi tutulacağı belirtilmiş ve uğraşacağı konular şöylece sıralanmıştı: "Devlet Sanayi Ofisi'nden devralacağı fabrikaları işletmek, devlet sermayesi ile kurulacak bütün sanayi işletmelerinin etüt ve projelerini hazırlamak, yönetimini üstlenmek, ülke için iktisadi açıdan verimli olan sanayi işlerine sermayesinin imkan verdiği oranda iştirak veya yardım etmek"¹²⁵.

¹²³ **Düster**, a.y., s. 1216-1223; Hazım Âtîf Kuyucak, a.g.e., s. 237-238.

¹²⁴ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 3257, 3 Haziran 1933, s. 1; Korkut Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**, s. 264; **Türk Parlamento Tarihi (TBMM-IV. Dönem 1931-1935)**, a.g.e., s. 262-263.

¹²⁵ **Düster**, III. Tertip, C. 14, Ankara, Başvekâlet Matbaası, 1933, s. 1291-1295; **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 3257, 3 Haziran 1933, s. 2; Hazım Âtîf Kuyucak, a.g.e., s. 225-226; Korkut Boratav, a.g.e., s. 265-266.

Kanunda ayrıca, Sümerbank'ın itibari sermayesi 20 milyon lira olup bu miktar Hükümetin önerisi ve Banka Genel Kurulu'nun kararı ile bir katına kadar artırabileceği, ilk sermayenin hangi mal ve binalardan oluşacağı, borç para alma yetkisi, Ziraat ve Emlak Bankaları gibi milli kredi işletmelerine ait haklar ve ayrıcalıklardan yararlanacağı, yönetim biçimi, İdare Meclisi, Genel Müdür ve yardımcılarının atama şekli, Genel Kurul'un oluşumu, denetçiler, yıllık bilanço, devir alacağı fabrikalar hakkında yapacağı işlemler ve bunların yönetim ve denetimi, sanayi kredileri, şube açma yetkisine dair hükümler yer almıştı¹²⁶.

Ayrıca, Banka'nın aktif sermayesinin asgari yarısının, bankanın iştirakleri dışındaki özel sanayi işletmelerine kredi olarak kullandırması zorunluluğu getirilerek özel sektörün kredi ihtiyacı karşılanmıştı. Böylece, Sümerbank'ın özel girişime yardım sağlamak için kurulan bir banka olduğu belirtilmişti¹²⁷.

Böylece, faaliyetlerine başlayan Sümerbank; elindeki Bakırköy bez fabrikası, Beykoz, deri ve ayakkabı fabrikası, Feshane yünlü dokuma fabrikası, Hereke yünlü ve ipekli dokuma fabrikası, Uşak şeker fabrikasına ek olarak Rusya'dan sağlanan makinelerle Kayseri'de yeni ve büyük bir pamuklu dokuma fabrikası kurmuş; ayrıca, Bakırköy bez fabrikasını da yenilemişti. Bunlarla birlikte Banka Eskişehir'de, Ziraat ve İş Bankalarıyla ortak yeni bir şeker fabrikası kurmuştu¹²⁸.

B. YENİ İKTİSADİ KALKINMA MODELİNİN OLUŞUM SÜRECİNDE SOVYETLER BİRLİĞİ İLE YAPILAN İŞ BİRLİĞİ

1. Türkiye Cumhuriyeti-Sovyetler Birliği Siyasi İlişkileri

a) Siyasi Gelişmelerin İkili İlişkilere Yansıması

(1) Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü [Aras] Bey'in Moskova Ziyareti (20 Eylül-7 Ekim 1930)

Sovyetler Birliği Dışişleri Komiser Yardımcısı M. Karahan'ın Aralık 1929'da 1925 Andlaşması'nın devamı için ek bir protokol imzalanmasıyla sonuçlanan ziyaretine karşılık, Türkiye Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü [Aras] Bey'in Ekim

¹²⁶ **Hakimiyet-i Milliye Gazetesi**, Sayı: 4264, 4 Haziran 1933, s. 3; **Türk Parlamento Tarihi (TBMM-IV. Dönem 1931-1935)**, a.g.e., s. 264.

¹²⁷ Korkut Boratav, a.g.e., s. 265.

¹²⁸ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 3408, 29 Teşrinievvel [Ekim] 1933, s. 25.

ayından önce bir ‘iade-i ziyaret’ yapacağıyla ilgili haberler 1930 Temmuz ayı içinde basında yer almıştı¹²⁹. Fakat, bundan önce M. Karahan’ın 1929 yılında yaptığı ziyaret sırasında bir iade-i ziyaret gerçekleştireceği belirtilmişti. Buna karşın, net bir tarih belirlenmemişti¹³⁰.

29 Temmuz 1930 tarihinde M. Karahan ve Türkiye’nin Rusya Büyükelçisi Hüseyin Ragıp [Baydur] Bey arasında 1929 tarihli protokole bağlı görüşmelerin yapıldığı sırada ikili ilişkiler sürdürülürken Türkiye iç siyasetinde, 1930 yılı başında sanayi politikaları arayışı içinde Kongreler düzenlenmiş, sergiler açmış; ayrıca, çok partili hayata geçme arayışları, hükümetin uyguladığı iktisadi politikalar etrafında hareketlenmeye başlamıştı.

Uluslararası alanda ise özellikle Yunanistan’la 1923 Lozan Barış Andlaşması’ndan kalan mübadele sorunu 10 Haziran 1930’da bir mukavele imzalanmasıyla çözümlenmişti. Aynı zamanda Yunanistan Devlet Başkanı M. Venizelos; hazırlanmakta olan dostluk, tarafsızlık, Deniz Kuvvetlerini Sınırlama ve ticaret konularında andlaşmalar imzalamak üzere Türkiye’ye davet edilmişti¹³¹. Türkiye diğer komşusu İran ile Haziran 1930’da Ağrı’da başlayan ayaklanmalar nedeniyle sınır problemi yaşamaya başlamıştı¹³².

Türkiye komşuları haricinde 1930’lu yılların başlangıcında, Avrupa devletleriyle sorunlarını çözmüş gibi görünse de tam anlamıyla sonuçlandıramamıştı. Örneğin; İngiltere ile 1926’da Musul sorununu çözümlenmesine karşın, iki ülke arasında ilişkiler gergin bir hava içinde 1930’lu yıllarda da sürmüştü. Aynı şekilde, İtalya ile 1928’de tarafsızlık uzlaşma anlaşması imzalanmış olmasına rağmen, adalar sorunu ileriki yıllarda gündeme gelmek üzere önemini korumuştur. Fransa ile 1930’un hemen başında bir dostluk andlaşması imzalanmış olmasına rağmen, başlayan dünya bunalımı nedeniyle çözülemeyen Osmanlı Borçları ve Hatay meselesi ileriki yılların önemli konularını oluşturmuştu.

Bu gelişmeler dahilinde, Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü [Aras] Bey, Bolu Milletvekili Falih Rıfkı [Atay] Bey, Genel Müdür Nuri Bey ve Özel Kalem Müdürü

¹²⁹ *Cumhuriyet Gazetesi*, Sayı: 2211, 4 Temmuz 1930, s. 2.

¹³⁰ *Cumhuriyet Gazetesi*, Sayı: 2018, 20 Kanunuevvel [Aralık] 1929, s. 1, 3.

¹³¹ Kâmurân Gürün, *Savaşın Dünya ve Türkiye*, İstanbul, İnkılâp Kitabevi, 1997, s. 175-176.

¹³² *A.e.*, s. 165, 167.

Kemal Aziz Bey¹³³, Rusya'nın Türkiye Büyükelçisi Suriç ile birlikte 20 Eylül 1930 tarihinde İstanbul'dan 'Çiçerin Vapuru' ile yola çıkmışlardı. Türk Dışişleri Bakanı; hareketten önce amacının sadece Moskova'ya giderek Sovyet Hükümet erkanını ziyaret etmek, Sovyet Dışişleri Bakanı Litvinof ile görüşmek ve 'dostu' Karahan'ı görmek olduğunu belirtmişti. Ayrıca dış ilişkilerde ara sıra böyle ziyaretlerin dostluğu arttırdığını vurgulamıştı.

Bunlara rağmen Türkiye; uluslararası alanda yakın komşuları ve Avrupalı devletlerle ilişkilerini 'Yurtta Barış Dünyada Barış' politikası dahilinde düzenlemeye çalışırken, 20 Eylül 1930'da başlayıp, 7 Ekim 1930'da bitecek Türk Dışişleri Bakanı'nın bu gezisi yukarıda belirtilen amacıyla birlikte Rusya ile kurulmuş iyi ilişkilerin devamı ve siyasi ve iktisadi destek sağlamak amacıyla gerçekleştirilmişti. Bakanın geziye çıkmadan önce dünya siyasetinde Türkiye'nin yeri, hedefleri, yakın komşuları ve diğer devletlerle olan ilişkileri ile ilgili olarak yaptığı değerlendirme, gezinin bu amaçları da içerdiğini kanıtlar nitelikte olmuştu¹³⁴.

Tevfik Rüştü [Aras] Bey 24 Eylül'de Moskova'ya gelmiş, Dışişleri Komiseri M. Litvinof ve yardımcısı Karahan ile Bakanlık bürokratları tarafından karşılanmıştı¹³⁵. Türk Dışişleri Bakanı gelir gelmez şerefine davetler düzenlenmiş ve buralarda Türk ve Rus dostluğunun ulaştığı en üst nokta karşılıklı beyanatlarla vurgulanmıştı¹³⁶. Bu arada özellikle Rus basın mensupları tarafından Tevfik Rüştü [Aras] Bey'e Türkiye'deki iç siyasi gelişmeler ve Türkiye'nin dış siyasetindeki görüşleri sorulmuş; devlet bakanı da sorulara açıklıkla cevaplar vermişti. Rusya ile ilişkileri konusunda da, devam etmekte olan bu iyi ilişkilerin daha da gelişeceğini belirtmişti¹³⁷. Ayrıca ilk kez 1921 yılında geldiği Rusya'nın özellikle son ziyaretini gerçekleştirdiği 1926 yılından sonra iktisadi alanlarla birlikte diğer alanlarda da çok fazla ilerleme kaydettiğini gözlemlediğini belirtmişti¹³⁸.

Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü [Aras] Bey; ziyareti süresince M. Litvinof ve Karahan'la birçok kez baş başa, iki kere de Türk ve Rus elçilerinin hazır bulunduğu birkaç saat süren toplantılarda görüşmeler gerçekleştirmişti. Ayrıca, Rus ittifadını

¹³³ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)**, Dosya No: 238-100, Fon Kodu: 30..18.1.2, Yer No: 13.58..2.

¹³⁴ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2287, 2290, 18, 21 Eylül 1930, s. (1, 2), (1, 3).

¹³⁵ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2294, 25 Eylül 1930, s. 4.

¹³⁶ **Ayın Tarihi**, C. 23-24, Sayı: 79-81, Ankara, Hariciye Vekâleti Matbaası, 1930, s. 6711; **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2295, 26 Eylül 1930, s. 3;

¹³⁷ **Ayın Tarihi**, a.y., s. 6714; **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2302, 3 Teşrinievvel [Ekim] 1930, s. 3.

¹³⁸ **Milliyet Gazetesi**, Sayı: 1678, 8 Teşrinievvel [Ekim] 1930, s. 5.

temsil eden Devlet Başkanı M. Kalenin ile de samimi bir görüşme yapmıştı.

Dışişleri Komiseri M. Litvinof ve yardımcısı Karahan ile yaptığı görüşmeler sırasında Tefik Rüştü [Aras] Bey'e Rusya'nın Milletler Cemiyeti'ne önem vermemekte ısrarlı olduğu, Rusya için her geçen gün önemi artan ticaret yollarının koruma altına alınmasının da gerekli olduğu düşüncesiyle Karadeniz'de Rus savaş gemilerinin arttırılması ile ilgili hazırlanmış bir proje sunulmuştu¹³⁹.

Bu siyasi görüşmelerin yanında iktisadi konular da ele alınmış; görüşmeler sırasında Türk tüccarları Tefik Rüştü [Aras] Bey'e Rusya ile ticaret konularında oluşan sorunların giderilmesini rica eden bir telgraf göndermişlerdi. Bundan dolayı Bakan, siyasi görüşmeler sırasında ticaret andlaşmasına ilişkin görüşmelerin sürdüğünü, bu konuda Türkiye Büyükelçisi ile M. Karahan'ın temaslarının devam ettiğini belirtmişti¹⁴⁰.

Rusya'da görüşmeleri tamamlayan Dışişleri Bakanı; Türkiye'de İsmet [İnönü] Paşa Hükümeti'nin 25 Eylül 1930'da istifası sonrasında Ekim ayı başında V. İsmet [İnönü] Paşa Hükümeti kurulduğu, çok partili hayatın ikinci denemesinin sona ermek üzere olduğu bir zamanda, Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal [Atatürk] Paşa'nın yurt gezisine çıkmasından kısa bir zaman önce 7 Ekim 1930'da Türkiye'ye gelmişti.

(2) Türkiye-Sovyetler Birliği Arasında Deniz Kuvvetleri'nin Sınırlandırılmasına İlişkin Protokol (7 Mart 1931)

Uluslararası alanda 27 Ağustos 1928 yılında imzalanan Kellog Paketi'nin oluşturduğu barışçı hava içinde 21 Ocak 1931 tarihinde Japonya'nın desteğini sağlayan İngiltere, Washington Konferansı'nda alınan kararlar doğrultusunda Amerika Birleşik Devletleri'nin savaş gemileri yapımını sınırlandırabilmek amacıyla Londra'da 'Deniz Silahlarının Sınırlandırılması Konferansı'nın toplanmasını sağlamıştı. 22 Nisan 1930'da sonuçlanan 'Londra Deniz Konferansı'nda katılımcı ülkeler arasında görüş ayrılıkları olmasına karşın Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere ve Japonya küçük tonajda savaş gemilerinin sınırlandırılması konusunda andlaşmaya varmışlardı. Ayrıca deniz sınırlarının düzenlenmesi hükümleri de bu andlaşmanın maddeleri arasında yer almıştı¹⁴¹.

¹³⁹ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2301, 2 Teşrinievvel [Ekim] 1930, s. 1.

¹⁴⁰ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2307, 8 Teşrinievvel [Ekim] 1930, s. 1.

¹⁴¹ Abidin Daver, "Deniz Silâhlarının Tahdidi", **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2064, 4 Şubat 1930, s. 5; Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1914-1995)**, C. 1-2, 11. bs., İstanbul, Alkım Yayınevi,

Uluslararası alanda yaşanan bu gelişmenin bir yansıması olarak Türkiye komşusu Yunanistan ile 30 Ekim 1930 tarihinde imzaladığı üç andlaşmadan birisi olan ‘Ticaret ve Seyrisefain Andlaşması’ ile bu devletin her ne sebepten dolayı olursa olsun Karadeniz’de deniz kuvvetlerinin arttırılmasını engellemiştir.

Türk-Rus ilişkileri açısından ise yukarıda değinilen Dışişleri Bakanı Tefvik Rüştü [Aras] Bey’in 1930 Eylül ayı ortalarında başlayıp Ekim ayı başında son bulan Moskova ziyaretinden sonra Türkiye diğer Karadeniz’e komşu ülkesiyle deniz kuvvetlerinin sınırlandırılmasına ilişkin bir protokol imzalamıştı¹⁴².

Türkiye ve Sovyetler Birliği arasında 17 Aralık 1925 tarihli andlaşma ve bu andlaşmaya ekli 17 Aralık 1929 tarihli protokol’ün içerdiği temel ilkelerden hareketle, aralarındaki barış ve dostluk ilişkilerini güçlendirmek, sahip oldukları her türlü silahların etkili biçimde azaltılmasının sürekli bir barışın tek sağlam güvencesi olduğuna inanarak ve dünya ölçüsünde silahların azaltılması amaçlayan çabaları sürdürmek konusundaki sarsılmaz özelemlerini belirterek, iki ülke arasında mutlu bir biçimde kurulmuş olan karşılıklı güvenin yeni kanıtını ortaya koymak üzere 7 Mart 1931 tarihinde ‘Karadeniz ve Ona Bitişik Denizlerde Deniz Kuvvetlerinin Sınırlandırılmasına İlişkin Protokol’ Ankara’da Dışişleri Bakanı Tefvik Rüştü [Aras] Bey ve Sovyetler Birliği Türkiye Büyükelçisi Suriç tarafından imzalanmıştı¹⁴³.

17 Aralık 1929 tarihli protokolün ayrılmaz bir parçası olarak sayılan bu yeni protokole göre; taraflardan biri diğerine altı ay önceden bildirmeden Karadeniz’deki veya ona bitişik denizlerdeki donanmasını güçlendirecek bir savaş gemisi yapmayacak veya başka bir ülkeye yaptırmak üzere sipariş vermeyecek ya da söz konusu denizlerde bulunan kendi savaş donanmasının şimdiki gücünü arttırmaya neden olabilecek herhangi başka bir önlem almayacaktı¹⁴⁴.

Bu protokole göre andlaşmaya konu olan denizler Karadeniz, Marmara ve Ege Denizi ile Akdeniz’in Türkiye sahillerinden oluşmuştu. İki taraf da bu denizlerde

[t.y.], s. 218-221; Vladimir Potyemkin, v.d., **Uluslararası İlişkiler Tarihi**, Çeviren: Atilla Tokath, C. 7, İstanbul, May Yayınları, 1980, s. 95-97.

¹⁴² Muharrem Feyzi, “Türk ve Rus Donanmaları”, **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2458, 11 Mart 1931, s. 2.

¹⁴³ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Dosya No: 431-37, Fon Kodu: 30..18.1.2, Yer No: 18.14..8; **Hakimiyet-i Milliye Gazetesi**, Sayı: 3467, 10 Mart 1931, s. 1; **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2456, 9 Mart 1931, s. 3. Bu andlaşmanın tarihi başka bir kaynaktan 17 Mart olarak verilmiştir; bilgi için bkz. İsmail Soysal, **Türkiye’nin Siyasal Andlaşmaları (1920-1945)**, C. I, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2000, s. 281.

¹⁴⁴ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2456, 9 Mart 1931, s. 3; İsmail Soysal, **a.g.e.**, s. 281; Kâmuran Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1991, s. 126.

olan kuvvetlerini kendileri inşa etmek ya da yurt dışına sipariş vererek arttırmak isterlerse altı ay önce anlaşmanın tarafı olan diğer devlete haber vermeyi taahhüt etmişti. Böylece, anlaşma yapılma nedeni itibariyle, statükoyu korumak üzerine kurulmuştu. Ayrıca bu protokol, iki ülke arasında yapılmış olsa da bütün dünyada deniz silahlarının azaltılması fikrini savunmuş; yani, ortak bir barış ortamı yaratılmasının bir göstergesi sayılmıştı.

Bununla birlikte bu protokol, uluslararası bir öneme sahip olan Karadeniz ve Çanakkale Boğazları nedeniyle Karadeniz'e sahil ülkeler için verilmiş bir güvence özelliğini taşıyordu. Çünkü Rusya'nın donanmasının takviye edilmesi amacıyla Baltık Denizi'nden gemi getirmek suretiyle tehlikeye neden olabileceği ihtimaller dahilinde düşünülmüştü.

Böylece silahlanmanın azaltılması için yapılan bu protokol, hem Türkiye ve Rusya arasında ilişkilerin gelişmesine yardımcı olmuş hem de tüm dünyada bu konuda atılan adımlar nedeniyle takdir görmüştü¹⁴⁵.

(3) 1925 Tarihli Türkiye-Sovyetler Birliği Saldırmazlık Paktı'nın İki Yıl İçin Uzatılmasına İlişkin Protokol (30 Ekim 1931)

1931 yılı Türk-Rus ilişkileri açısından birçok siyasi ve iktisadi görüşmelerin yaşandığı önemli bir yıl olmuştu. Bununla birlikte uluslararası alanda iki ülkeyi ilgilendirecek ve ilişkilerine yön verecek bazı gelişmeler yaşanmıştı. 1931 yılında, bir Avrupa Birliği kurulması düşüncesi üzerinde Fransa yoğun girişimlerde bulunarak insiyatifi ele almış ve Milletler Cemiyeti içinde kurulan bir komisyon bu yöndeki çalışmalara başlamıştı. Milletler Cemiyeti üyesi olmayan Türkiye ve Sovyetler Birliği de bu komisyon çalışmalarına davet edilmişlerdi. Türk ve Rus Heyetleri bu komisyonlarda her iki ülkenin de ilgilendiği konularda hemen hemen aynı görüşleri savunmuşlardı¹⁴⁶.

Bunun dışında ikili ilişkilere etki edecek bir başka gelişme de; Türkiye'nin Balkan Devletleriyle olan ilişkileri dahilinde Başbakan İsmet [İnönü] Paşa ve Dışişleri Bakanı Tefik Rüştü [Aras] Bey'in 1930 yılı içinde toplanan Birinci Balkan Konferansı Toplantısı ve diğer konularla ilgili olmak üzere Atina ve Budapeşte

¹⁴⁵ Yunus Nadi, "Komşumuz Rus'ya ile Deniz Kuvvetleri Üzerinde Son Yapılan İtilâf", **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2458, 14 Mart 1931, s. 1.

¹⁴⁶ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2684, 26 Teşrinievvel [Ekim] 1931, s. 3.

ziyaretlerinden sonra, İkinci Balkan Konferansı'nın Ekim 1931'de yapılmış olmasıydı. Bu konferansta Türkiye'nin Baserabya konusunda Sovyetler Birliği ile Romanya arasında bir çözüm yolu aradığı ve Sovyetler Birliği ile Bulgaristan'ı yakınlaştırma imkanlarını görüşme isteğinde olduğu öne sürülmüştü.

Ayrıca, Türkiye'nin bazı gelişmeler nedeniyle ekonomik yardım sağlamak için batıya yöneldiği ileri sürülen diğer konular içinde yer almıştı. Türkiye'nin Batıya yönleme konusundaki bu girişimleriyle birlikte, daha sonraki konularda belirtileceği üzere Milletler Cemiyeti'ne girmek istemesi, Rusya ile ilişkilerin daha da arttırılması ve yapılacak andlaşmaların bağlayıcı maddeler içermesi girişimleri içinde olduğu görülmüştü¹⁴⁷.

Bu uluslararası gelişmelerin de etkisiyle iki ülke arasında 17 Aralık 1925'de Paris'te imzalanan 'Dostluk ve Tarafsızlık Andlaşması', 17 Aralık 1929'da imzalanan bu andlaşmayı uzatma ve ek üç protokol ile birlikte 1931 yılı içinde imzalanan deniz kuvvetlerinin sınırlandırılması ile ticaret ve seyrisefain andlaşmalarını bir bütün halinde uzatılmasını görüşmek ve bir andlaşma imzalamak üzere Rus Dışişleri Komiseri M. Litvinof 26 Ekim 1931 tarihinde 'İliç Vapuru' ile Türkiye'ye gelmişti¹⁴⁸.

Türkiye'ye ilk defa gelen M. Litvinof'un, iki ülke arasında çeşitli konular hakkında görüşmelerin yapılıp, görüşlerin birbirlerine bildirilip andlaşmalarını sağlama amacı taşıyan bu gezisi, Cumhuriyet'in ilanının sekizinci yılına denk getirilmesi nedeniyle daha bir önem kazanmıştı¹⁴⁹.

Gezinin bu önemi nedeniyle Rus Dışişleri Komiserine ilk önce geldiği İstanbul'da ve daha sonra üç gün kalacağı Ankara'da hem bir gezi hem de 29 Ekim Cumhuriyet Bayramı kutlama töreni için birer program hazırlanmıştı. M. Litvinof, İstanbul'daki görüşmelerini ve gezi programını tamamladıktan sonra beraberindekilerle birlikte Haydarpaşa Garı'nda hazır bulundurulmuş bir trenle Ankara'ya gitmiş; programın ilk gününde Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal [Atatürk]

¹⁴⁷ Kâmuran Gürün, a.g.e., s. 126; Kâmuran Gürün, **Savaşın Dünya ve Türkiye**, s. 127; Rifat Uçarol, **Siyasi Tarih (1789-2001)**, 6. bs., İstanbul, Der Yayınları, 2006, s. 724.

¹⁴⁸ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2685, 2686, 27, 28 Teşrinievvel [Ekim] 1931, s. (1, 5), (1, 5, 6); **Hakimiyet-i Milliye Gazetesi**, Sayı: 3694, 3695, 26, 27 Teşrinievvel 1931, s. 3, (1, 3); **Türk Parlamento Tarihi T.B.M.M. IV. Dönem (1931-1935)**, a.g.e., s. 515.

¹⁴⁹ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2684, 26 Teşrinievvel [Ekim] 1931, s. 3.

Paşa'yla ve ardından resmi ziyaretlerine devam ederek Başbakan, Dışişleri Bakanı, Meclis Başkanı ile görüşmeler yapmıştı¹⁵⁰.

Bu görüşmelerin sonunda 30 Ekim 1931'de yukarıda bahsedilen andlaşmaların da bir sonucu olarak bir tarafta Türkiye Dışişleri Bakanı Tefik Rüşti [Aras] Bey, Türkiye Moskova Büyükelçisi Hüseyin Ragıp [Baydur] Bey ile diğer tarafta Sovyetler Birliği Dışişleri Komiseri M. Litvinof ve Sovyetler Birliği Türkiye Büyükelçisi Suriç arasında bir 'uzatma protokolü' imzalanmıştı¹⁵¹. Ankara'da iki nüsha olarak düzenlenen iki maddelik bu protokolün birinci maddesinde belirtildiği üzere bu andlaşmayla daha önceki andlaşmalar ve protokoller beş yıl daha uzatılmıştı¹⁵².

Rus Dışişleri Komiseri, 1 Kasım 1931'de Ege Vapuru ile Türkiye'den ayrılmış¹⁵³ ve ayrılırken de Türkiye ziyareti ve imzalanan protokolle ilgili beyanatta bulunmuştu¹⁵⁴. Bu gezi Sovyetler Birliği'ndeki gazetelerde de yankı bulmuştu¹⁵⁵. 7 Kasım'da Rus Başbakanı Molotof, Dünya siyasi ve iktisadi durumunu değerlendiren bir nutkunda bu geziye de değinmişti¹⁵⁶. Aynı yıl Kasım ayı içinde iyi ilişkilerin bir göstergesi olarak Sovyet İhtilali'nin yıl dönümü nedeniyle Türkiye ile Rusya arasında tebrik ve teşekkür telgrafları gönderilmişti¹⁵⁷.

(4) Türkiye Cumhuriyeti'nin 10. Kuruluş Yılı Kutlamaları Nedeniyle Rus Heyeti'nin Ziyareti (1933)

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunun 10. yılı nedeniyle, 29 Ekim 1933 yılında Ankara'da yapılacak resmi kutlama törenine katılmak ve aynı zamanda Başbakan İsmet [İnönü] Paşa'nın 1932 yılı Mayıs ayında Moskova'da İşçi Bayramı törenine katılmak için yaptığı ziyarete karşılık 'iade-i ziyaret' gerçekleştirmek üzere, Sovyetler Birliği Merkezi İcra Komitesi ile Sovyet Şurası İcra Komiserleri heyetinin

¹⁵⁰ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Dosya No: 239-52, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 25.1..2; **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2684, 2685, 2686, 2687, 26, 27, 28, 29 Teşrinievvel 1931, s. 3, (1, 6), (1, 5, 6), (1, 6); **Hakimiyet-i Milliye Gazetesi**, Sayı: 3695, 3696, 27, 28 Teşrinievvel, [Ekim] 1931, s. (1, 3), (1, 5).

¹⁵¹ Protokolün metni için bkz. **Düştur**, III. Tertip, Teşrinisani [Kasım] 1931-Teşrinievvel [Ekim] 1932, C. 13, Ankara, Başvekâlet Müdevvenat Matbaası, 1932, s. 732-734.

¹⁵² **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2688, 31 Teşrinievvel [Ekim] 1931, s. 1, 2; **Hakimiyet-i Milliye Gazetesi**, Sayı: 3698, 31 Teşrinievvel [Ekim] 1931, s.1, 3.

¹⁵³ **Hakimiyet-i Milliye Gazetesi**, Sayı: 3700, 2 Teşrinisani [Kasım] 1931, s. 3.

¹⁵⁴ **Hakimiyet-i Milliye Gazetesi**, Sayı: 3701, 3 Teşrinisani [Kasım] 1931, s. 3.

¹⁵⁵ **Hakimiyet-i Milliye Gazetesi**, Sayı: 3705, 7 Teşrinisani [Kasım] 1931, s. 3.

¹⁵⁶ **Hakimiyet-i Milliye Gazetesi**, Sayı: 3706, 8 Teşrinisani [Kasım] 1931, s. 1, 3.

¹⁵⁷ **Hakimiyet-i Milliye Gazetesi**, Sayı: 3715, 17 Teşrinisani [Kasım] 1931, s. 1.

Harbiye ve Bahriye Nazırı ve Sovyet Rusya İhtilal Savaşı Meclisi Başkanı M. Voroşilof Başkanlığı'nda Maarif Komiseri Bubnoff, Süvari Müfettişi Budanni, Sovyetler Birliği Dışişleri Komiser Yardımcısı M.Karahan, Rusya'nın Türkiye Büyükelçisi Suriç, Dışişleri Bakanlığı yüksek memurlarından Stern, Cukermann Naymann, büyük Rus gazetelerinden Pravda başyazarı M. Poldof, İzvestiya başyazarı M. Cazozki ile Türkiye'nin Rusya Büyükelçisi Hüseyin Ragıp [Baydur] Bey'den oluşan Sovyetler Birliği Heyeti 26 Ekim 1933 günü Türkiye'ye gelmişti. Daha önce gelmesi kararlaştırılan Sovyetler Birliği İcra Komitesi Başkanı M. Molotof çok yoğun olduğu için, Dışişleri Komiseri M. Litvinof da Amerika Birleşik Devletleri Cumhurbaşkanı'nın daveti üzerine Amerika'ya gideceği için katılamamışlardı¹⁵⁸.

Türkiye Cumhuriyeti'nin 10. yılı kutlama törenine birçok ülke davet edilmiş olmasına karşın, Sovyetler Birliği ile Kurtuluş Savaşı sırasında başlayan ve devam eden siyasi, ekonomik, kültürel ve iyi dostluk ilişkileri nedeniyle verilen önemin gösterilmesi amacıyla Denizyolları İşletmesi İdaresi'nin 'İzmir Vapuru' Sovyetler Birliği Heyetini Türkiye'ye getirmek için 23 Ekim 1933 tarihinde Rusya'nın Sivastopol limanına gönderilmişti¹⁵⁹. Aynı gün, yani 23 Ekim 1933'de Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye hediye olarak gönderdiği üç adet uçak ile General İligin'in başkanlığında bir Kaymakam, iki yüzbaşı, altı mülâzım ve üç makinistten oluşan bir Rus pilot heyeti İstanbul'a gelmişti¹⁶⁰.

Rus Heyet İstanbul'a geldiği 26 Ekim 1933 Perşembe günü büyük bir törenle karşılanmıştı. Resmi görevlilerin haricinde yoğun bir halk kitlesi ellerinde Türk ve Rus bayraklarıyla karşılamaya katılmıştı. Heyetin geçeceği tüm yollara bayraklarla birlikte 'Priyezdım', Türkçe 'Hoşgeldiniz' yazılı pankartlar asılmıştı. Heyet kısa bir süre İstanbul'da kaldıktan sonra 27 Ekim Cuma günü Ankara'ya gelmiş, Başbakan İsmet [İnönü] Paşa, Genelkurmay Başkanı Fevzi [Çakmak] Paşa, Milli Müdafaa, Dışişleri, Milli Eğitim Bakanları, Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF) [Partisi] Genel Sekreteri Recep [Peker] Bey, Ordu Müfettişi Salih ve Fahri Paşalar, Genelkurmay İkinci Başkanı, Başvekalet Müsteşarı, Ankara Valisi, Dışişleri Bakanlığı Protokol

¹⁵⁸ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 3401, 3402, 24, 25 Teşrinievvel [Ekim]1933, s. 1, 3.

¹⁵⁹ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 3400, 23 Teşrinievvel [Ekim] 1933, s. 1.

¹⁶⁰ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 3401, 24 Teşrinievvel [Ekim] 1933, s. 5.

Müdürü Numan ve Rifat Bey'lerle Polis Müdürü ve birçok milletvekili tarafından karşılanmıştı¹⁶¹.

Sovyetler Birliği'nin iki önemli ismi Molotof ve Litvinof'un gelmemiş olmasına rağmen, önce İstanbul'da ve ardından Ankara'da Başbakanlık düzeyinde ve geniş bir bürokrat kadroyla yapılan bu karşılama töreni, Sovyet Rusya'ya verilen önemin açık bir göstergesi olmuştu. Aynı gün Rus Heyet Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal [Atatürk] Paşa tarafından kabul edilmiş ve üç saat süren bir görüşme yapılmıştı¹⁶². 28 Ekim 1933'de, yukarıda belirtildiği üzere Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye hediye ettiği üç uçak Ankara'ya 6 Rus pilot tarafından getirilmişti¹⁶³. Kutlamalardan bir gün önce Sovyet Heyeti, Türk Refakat Heyeti eşliğinde Ankara Kayseri hattında bir inceleme ve ziyaret gezisi yapmıştı¹⁶⁴.

29 Ekim 1933 Pazar günü Cumhuriyet'in 10. Yılı dolayısıyla üç günlük resmi bir kutlama programı da hazırlanarak bir kanunla belirlenmiş ve tüm Türkiye'de coşkuyla kutlanmıştı¹⁶⁵. Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal [Atatürk] Paşa, meşhur '10. Yıl Nutku'nu kutlamaların ilk pazar günü gerçekleştirmişti. Türkiye'de basın organları da 29 Ekim sayılarında Cumhuriyet'in 10. yılı kutlamalarını detaylı şekilde değerlendiren sayfalarca yazı, fotoğraf, tablo ve şemalara yer vermişti¹⁶⁶. Ertesi gün yayınlanan kutlama fotoğraflarında Rus Heyetinin fotoğrafları çokça yayınlanmıştı¹⁶⁷. Ayrıca Türk basınında "bu bayramın sadece Türk bayramı olmadığı, aynı zamanda Sovyet Rusya milletleri için de bir bayram" niteliği taşıdığını vurgulamıştı¹⁶⁸.

Cumhuriyet kutlamalarının devam ettiği sırada 30 Ekim 1933'de Rus heyet Eskişehir ve Afyonkarahisar'da bir günlük incelemede bulunmak üzere Ankara'dan ayrılmıştı¹⁶⁹. Ertesi gün Ankara Numune Hastanesi'nin 'İsmet Paşa Pavyonu'nun ve Sıhhat Enstitülerinin açılışı için tekrar Ankara'ya dönen heyet, gün içinde Ankara'da Ticaret Lisesi'ni ve lisede açılan Türkiye'nin on yıllık iktisadi faaliyetlerini gösteren

¹⁶¹ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 3405, 28 Teşrinievvel [Ekim] 1933, s. 1.

¹⁶² **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 3405, 28 Teşrinievvel [Ekim] 1933, s. 1.

¹⁶³ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 3407, 30 Teşrinievvel [Ekim] 1933, s. 2.

¹⁶⁴ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 3406, 29 Teşrinievvel [Ekim] 1933, s. 5.

¹⁶⁵ **Düster**, III. Tertip, Teşrinisani [Kasım] 1932-Teşrinievvel [Ekim] 1933, Ankara, Başvekâlet Matbaası, 1933, s. 1531-1531.

¹⁶⁶ **Hakimiyet-i Milliye Gazetesi**, Sayı: 4411, 29 Birinci Teşrin [Ekim] 1933, s. 1 vd; **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 3406, 29 Teşrinievvel [Ekim] 1933, s. 1 vd.

¹⁶⁷ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 3408, 31 Teşrinievvel [Ekim] 1933, s. 8, 9.

¹⁶⁸ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 3406, 3408, 29, 31 Teşrinievvel [Ekim] 1933, s. 5, 1.

¹⁶⁹ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 3408, 31 Teşrinievvel [Ekim] 1933, s. 3.

sergiyi gezmişti. Heyet Başkanı Voroşilof ziyaretini tamamladıktan sonra ayrılırken lise defterine “... genç Türk sanayisinin güzel bir göstergesi olan bu okulu ve sergisini gezdim. Bunlar bana Türkiye’nin büyük bir sanayi atılımı ile daha ileriye doğru sağlam adımlarla gittiğini göstermektedir...” notunu düşmüştü¹⁷⁰.

Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal [Atatürk] Paşa 1 Kasım 1933’te, Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin açılışında yaptığı konuşmada, kutlamalara katılan Rus Heyeti’nin ‘iade-i ziyarette’ bulunmasının iki ülke arasındaki iyi komşuluk ilişkilerinin gelişmesine aracılık ettiğini, 15 yıldır çeşitli aşamalardan geçen bu dostluğun daha fazla öneme sahip olduğunu belirtmişti¹⁷¹.

Ertesi gün 2 Kasım’da Rus Heyet, Türkiye’ye hediye edilen uçaklarla birlikte Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü [Aras] Bey ve Milli Savunma Bakan Yardımcısı Zeki Bey eşliğinde Eskişehir’e bir seyahat yapmıştı¹⁷².

Rus Heyet, Ankara’da bulunduğu süre içerisinde, Türk-Rus ilişkilerinin o tarihe kadarki gelişimi ve ileriki yıllarda iyi ilişkilerin devam ettirilmesi konusunda çeşitli görüşmeler yapmıştı¹⁷³.

Bu arada heyet bazı diğer illere de geziler gerçekleştirmişti. Bu nedenle Eskişehir’den sonra Kütahya-Balıkesir yolu üzerinden bir gezi de 3 Ekim 1933 tarihinde İzmir’e gerçekleştirilmişti. Rus Heyet burada sosyal, kültürel bir ziyaretin yanında iktisadi açıdan İzmir iplik fabrikasına da bir inceleme gezisi yapmıştı. Heyet Başkanı Voroşilof, burada yaptığı konuşmada hem dostluk mesajları vermiş; hem de iktisadi ve kültürel alanlarda Türkiye’nin gelişmesinden memnuniyet duyduğunu belirtmişti¹⁷⁴.

İzmir’den hareket eden heyet ‘İzmir Vapuru’ ile 5 Kasım’da Çanakkale’ye uğramış; burada, Truva Antik Kenti’ni ve Çanakkale Savaşları’nın yapıldığı bölgeyi gezdikten sonra 6 Kasım 1933’de Türkiye ziyaretinin başlangıç noktası olan İstanbul’a geri gelmişti¹⁷⁵. Burada katılmaları için dört günlük sosyal, kültürel, ve ekonomik bir gezi programı hazırlanmıştı. Ticaret Odasından, Evkaf Müzesi’ne, İstanbul Kız Lisesi Müzesi’nden Dolmabahçe Sarayı’na, Beykoz Deri Fabrikası’ndan

¹⁷⁰ **Hakimiyet-i Milliye Gazetesi**, Sayı: 4414, İkinci Teşrin [Kasım] 1933, s. 1, 3.

¹⁷¹ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 3410, 2 Teşrinisani [Kasım] 1933, s. 6.

¹⁷² **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 3411, 3 Teşrinisani [Kasım] 1933, s. 5.

¹⁷³ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 3412, 4 Teşrinisani [Kasım] 1933, s. 1.

¹⁷⁴ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 3413, 5 Teşrinisani [Kasım] 1933, s. 1, 3.

¹⁷⁵ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 3415, 7 Teşrinisani [Kasım] 1933, s. 1, 5.

Darülbedayi [Güzel Sanatlar]'e kadar İstanbul'un çeşitli yerlerini kapsayan geziler gerçekleştirilmiş; ayrıca, bir günlük Bursa ve Mudanya gezisi yapılmıştı¹⁷⁶.

Rus Heyet, 'Sovyet İhtilâli'nin 16. Yıldönümü'nün Rusya'da kutlanıyor olmasına karşın, Türkiye'de kalmış ve 9 Kasım 1933 gecesi Türkiye'den ayrılmak üzere yola çıkmıştı¹⁷⁷.

İsmet [İnönü] Paşa Rus Heyeti giderken verdiği beyanatta; gerek resmi ziyaretler, gerekse halk arasında yapılan gezilerin, iki ülkenin birbirine karşı iyi niyetinin bir göstergesi olarak yorumlanması gerektiğini ve Türk ve Rus dostluğunun daha iyi işler çıkaracağını vurgulamıştı¹⁷⁸.

Rus Heyeti 11 Kasım'da Rusya'ya ulaştıktan sonra Heyet Başkanı Vorosilof İsmet [İnönü] Paşa'ya, M. Karahan da Dışişleri Bakanı Tefik Rüştü [Aras] Bey'e birer telgraf çekerek yapmış oldukları gezilerden dolayı teşekkürlerini sunmuşlardı¹⁷⁹.

b) Çok Taraflı Andlaşmalar İçinde İkili İlişkiler

(1) 1930 Tarihinden Sonra Toplanan Silahsızlanma Konferanslarında İkili İlişkilerin Gelişimi

Birinci Dünya Savaşından sonra, uluslararası alanda silahların azaltılması yönünde gösterilmiş olan çabalar neticesinde kurulmuş olan Hazırlık Komisyonu 9 Aralık 1930 tarihinde çalışmalarını sonuçlandırmıştı. Bu döneme kadar meydana gelen gelişmeler içinde Türkiye ile Sovyetler Birliği'nin gerçekleştirdikleri yakın ilişkiler birinci bölümde detaylandırılmaya çalışılmıştır. Konuların tarihi gelişimi içinde Silahsızlanma Konferansları'nın 1930'dan sonraki toplantılarında Türkiye ve Sovyetler Birliği'nin ikili ilişkilerini etkileyen olaylar ve ortak hareket ettikleri tezler aşağıda belirtilmeye çalışılmıştır.

Uzun yıllardır devam eden çalışmaların sonucunda 2 Şubat 1932 tarihinde Cenevre' de açılan Silahsızlanma Konferansı İngiltere ve Fransa'nın egemenliği altında gerçekleştirilmişti. Milletler Cemiyetine katılmasından hemen önceki aylarda

¹⁷⁶ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 3411, 3414, 3415, 3416, 3, 6, 7 Teşrinisani [Kasım] 1933, s. 1, 1, (1, 5), 1.

¹⁷⁷ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 3416, 3417, 8, 9 Teşrinisani [Kasım] 1933, s. 1, (3, 6).

¹⁷⁸ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 3418, 10 Teşrinisani [Kasım] 1933, s. 1, 2.

¹⁷⁹ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 3420, 12 Teşrinisani [Kasım] 1933, s. 1, 5.

Konferans'a davet edilen Türkiye, buradaki görüşmelerde silahsızlanmada eşitlik tezini savunmuştu. Daha açık bir ifadeyle Türkiye; silahsızlanma ve asker sayısı konusunda üst sınır tespit edilmesi ve bunu aşan devletlerin aşamalı olarak indirime gitmesini teklif etmişti. Ayrıca hava kuvvetlerinin, tankların ve ağır topların da kaldırılması ve silah fabrikalarının devletler arasında paylaşılması ve her devletin siparişine eşit oranda yanıt verilmesi gibi radikal sayılabilecek öneriler getirmişti. Fakat gerçekte Türkiye, o dönem içinde genel bir silahsızlanmanın gerçekleştirebileceğine inanmamakla birlikte yine de bu hedefe ulaşılabilmesi çıkarları açısından uygun olduğundan destek sağlamıştı¹⁸⁰.

1932 yılı başında Türkiye gibi daha Milletler Cemiyeti'ne girmemiş olan Sovyetler Birliği'nde bu konferansa davet edilmişti. Rus Temsilciler Heyeti konferans boyunca topyekun ve fiili silahsızlanmayı teklif etmişti. Çünkü savunulan bu tezle yeterli bir barış ortamı yaratılabileceği düşünülmüştü. Bu fikri destekler biçimde Litvinof, 11 Şubat 1932 tarihinde konferansta yaptığı bir konuşmada Rus hükümetinin ulusal politikasına aracı olarak savaştan vazgeçmiş olduğunu belirtmişti. Bununla birlikte, Rus heyeti tarafından dünyanın içinde bulunduğu koşullar altında önerilerinin tamamıyla reddedilebileceği düşüncesiyle, Türkiye'nin savunduğu tezle benzerlikler taşıyan, silahların orantılı bir şekilde sınırlandırılmasını öngören ikinci bir anlaşma tasarısı da hazırlanmıştı¹⁸¹.

Fakat Konferansta, iki ülkenin tezi de reddedilmişti. Buna karşın, Türk Heyeti konferansın devam ettiği süre içinde Rus Heyeti ile temaslarda ve fikir alışverişinde bulunmuştu. Ayrıca Türk Heyetine konferans süresince Rusya'yı destekleme emri verilmişti. Türkiye'nin öne sürdüğü, yukarıda açıklanan tezin de bu nedenle oluşturulmuş olabileceği düşünülmüştü¹⁸².

Bilindiği gibi Türk-Rus ilişkileri ile ilgili en önemli konulardan birisi belki de en önemlisi, Türk Boğazları sorunu olmuştu. Yukarıda açıklanmaya çalışıldığı gibi Lozan Barış Antlaşmasında, Rusya'nın da katılımıyla belirlenen Boğazlar rejiminin Türkiye'nin çıkarlarına ters düşmesi sebebiyle birçok girişimde bulunulmuştu.

¹⁸⁰ İlhan UZGEL, "Uluslararası Güvenlik Sorunları ve Türkiye", **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar (1919-1980)**, Editör. Baskın Oran, 12. bs., C. I, İstanbul, İletişim Yayınları, 2006, s. 309.

¹⁸¹ Vladimir Potyemkin, v.d., a.g.e., s. 140-141.

¹⁸² Aptülahat Akşin, **Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991, s. 76.

Bunlardan birisi, Mart 1933'te toplanan diğeri bir Silahsızlanma Konferansı toplantısında yapılmıştı. Konferansta boğazların silahtan arındırılmasına dair Lozan Boğazlar Antlaşması hükümlerinin değiştirilmesi konusunda Türk Heyetinin yaptığı teklifi siyaset temsilcisi de desteklemişti¹⁸³.

Silahsızlanma konferansları 1936 yılı başında Milletler Cemiyeti Konferansı tatil edilinceye kadar sürmüştü. Böylece 1919 yılında başlayıp 1936 yılına kadar süren silahsızlanma çabaları sonuçsuz kalmıştı.

(2) Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne Girmesi (18 Temmuz 1932) ve Sovyetler Birliği'nin Bu Konu Hakkında Tutumu

Lozan Barış Antlaşması sırasında çözümlenemeyen Musul meselesinin, Milletler Cemiyeti gözetiminde 1925 yılında İngiltere'nin çıkarları doğrultusunda çözülmesi, Cemiyet'e karşı güvensizlik uyandırmıştı. Birinci bölümde üzerinde durulduğu gibi buna bir tepki olarak nitelendirilebilecek 17 Aralık 1925 tarihli Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Paktı ve sonrasında Türkiye'yi 1929 yılında ziyaret eden Karahan aracılığıyla bu paktı uzatan Litvinof Protokolü imzalanmıştı. Türkiye'nin zaman zaman Milletler Cemiyeti'ne girmesi söz konusu olduğu halde, üye olmaktan acele etmemesinde Sovyetler Birliği'nin bu girişimleri ile her iki ülkenin bu kuruma karşı güvensizlik duyması etkili olmuştu¹⁸⁴.

1930'lu yıllarda Batılı ülkelerin gruplaşmaya başlaması, Birinci Dünya Savaşı sonrasında uluslararası barış ve güvenlik ortamını yeni tehlikelerle tehdit etmeye başlamıştı. Ancak, Türkiye'nin dış politikasında yukarıda belirtildiği gibi Sovyetler Birliği ile yakınlaşması, ayrıca Birinci Dünya Savaşı'ndan geriye kalan sorunları halletmiş olması, Batılı devletleri Türkiye ile iş birliği yapmaya yönelten nedenlerden bazıları olmuştu. 1930'dan hemen önceki birkaç yıl içinde Türkiye, Kellog Paktı'na ve Saldırmazlık Konferansı'na katılmıştı. Ancak bunlar, sadece Batılı devletlerle Türkiye'nin uluslararası iş birliği ve kolektif barış çalışmalarında bulunmasını sağlamıştı. Fakat bu barış ve iş birliğini sağlamayı amaçlayan Milletler Cemiyeti gibi bir kurumun çatısı altında gerçekleştirilmemişti.

¹⁸³ Mehmet Gönlübol-Cem Sar, **Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938)**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 1997, s. 112.

¹⁸⁴ Rifat Uçarol, **a.g.e.**, s. 723; Özden Zeynep Alantar, "Türk Dış Politikasında Milletler Cemiyeti Dönemi", **Türk Dış Politikasının Analizi**, Derleyen: Faruk Sönmezoğlu, İstanbul, Der Yayınları, 2004, s. 114.

1931 yılından itibaren Türkiye'nin 'Yurtta Barış Dünyada Barış' genel politikası etrafında uluslararası alanda üzerinde önemle durduğu iki konudan biri, Balkan Devletleriyle olan iş birliğinin geliştirilmesi, diğeri de Milletler Cemiyetine girilmesi olmuştur.

Sonraki konularda ekonomik yönleri açıklanmaya çalışılan Başbakan İsmet [İnönü] Paşa'nın 1932 Mayıs ayı sonunda yaptığı Rusya gezisinde, Sovyetler Birliği Büyükelçisi Suriç, Rus Hükümeti adına, siyasi alanda bu iki konuda yapılan girişimleri hatalı gördüklerini belirterek, Türkiye'nin uluslararası alanda kendisinden başka bir ülkeyle iş birliği içinde bulunmasını engellemeye çalışmıştı. Çünkü Rusya, özellikle Milletler Cemiyetine iki ülkenin birlikte girmesini tercih etmişti. Buna karşılık İsmet [İnönü] Paşa yaptığı görüşmeler sırasında Rus Dışişleri Komiseri ile Milletler Cemiyeti'ne girme konusunda tartışmaları bitirdiği düşüncesinde olduğunu belirtmişti¹⁸⁵.

Bu konuda tartışmalar sürerken Milletler Cemiyeti 1932 Haziran ayı sonunda Çin-Japon uyuşmazlığını görüşmek üzere olağanüstü toplantı düzenlemişti. Bu sırada 2 Temmuz 1932'de Yunanistan Dışişleri Bakanı M. Mihalakopulos ile İspanya Delegesi M. Madarioga tarafından Türkiye'nin Milletler Cemiyeti üyesi olabilmesi için, Milletler Cemiyet Misakı [Andlaşması]'nın birinci maddesinde belirtilen davet için üçte iki çoğunluğu sağladığı belirtilmiş ve Cemiyete katılımıyla çalışmalarından yararlanmayı sağlamak için davet edilmesi teklif edilmişti¹⁸⁶. Teklife Arnavutluk, Almanya, Avusturya, İngiltere, Bulgaristan, Kolombiya, Küba, Danimarka, İspanya, Estonya, Finlandiya, Fransa, Yunanistan, Guetemala, Macaristan, İtalya, Japonya, Yeni Zellanda, Panama, Hollanda, İran, Lehistan, Romanya, İsveç, İsviçre, Çekoslovakya ve Yugoslavya'nın bulunduğu 27 ülke destek sağlamıştı.

6 Temmuz 1932'de yapılan olağanüstü oturumda Milletler Cemiyeti, Türkiye'nin katılımıyla ilgili 'kesin davet'in yapılmasına karar vermişti¹⁸⁷. Bunun üzerine Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde 9 Temmuz 1932 tarihinde yapılan görüşmeler ve konu hakkında Dışişleri Bakanı Tefik Rüştü [Aras] Bey'in

¹⁸⁵ Mehmet Gönübol-Cem Sar, "1919-1939 Yılları Arasında Türk Dış Politikası", **Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1965)**, Ankara, Sevinç Matbaası, 1969, s. 102-106; Kâmuran Gürün, **Savaşın Dünya ve Türkiye**, s. 345-346; Rifat Uçarol, **a.g.e.**, s. 722-724.

¹⁸⁶ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2929, 3 Temmuz 1932, s. 1, 4.

¹⁸⁷ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2933, 7 Temmuz 1932, s. 1.

hükümetin dış siyasetine dair yaptığı konuşma sonrasında davet kararı kabul edilmiş ve aynı gün Milletler Cemiyeti Genel Sekreterliği'ne gönderilmişti¹⁸⁸.

Ertesi gün 10 Temmuz 1932 tarihinde yapılan Türkiye Büyük Millet Meclisi oturumunda Dışişleri Bakanı Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne katılmasıyla ilgili Sovyetler Birliği'nin Ankara Maslahatgüzarı M. Aştakof'a gönderdiği mektubu okumuştur. Bakan, gönderilen mektupla birlikte gelen Milletler Cemiyeti davet mektubunun ve Türkiye'nin gönderdiği cevap mektubunun da bir suretini gönderdiğini belirtmişti. Mektupta, Türkiye'nin bir barış birliğine katılmaktan başka bir şey yapmadığını, bunun devam eden iyi ilişkilerini bozmayacağını ve ilişkilerinin belirlenmiş esaslarını etkilemeyeceğini, kısa bir süre sonra daha geniş kapsamlı ve Almanya Dışişleri Bakanı tarafından Sovyetler Birliği Berlin Büyükelçisine hitaben Almanya'nın Milletler Cemiyeti'ne katılmasından kısa bir süre önce gönderilmiş olan mektup benzeri bir mektup gönderileceği açıklanmıştı¹⁸⁹.

Bunu üzerine, Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'nin üyesi olmasına Cemiyet'in 43 üyesinin oy birliğiyle karar verildiği 18 Temmuz 1932¹⁹⁰ tarihinden birkaç gün önce Dışişleri Bakanı Tefik Rüştü [Aras] Bey M. Aştakof'a 10 Temmuz 1932 tarihli mektuba ek olmak üzere gönderdiği yeni mektupta; Türkiye'nin Milletler Cemiyeti üyeliğinin Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında gelecekleri için giriştikleri mücadele sırasında iyi dostluk ilişkilerinin devamında ve geliştirilmesinde bir engel oluşturmayacağını, 17 Aralık 1925 Andlaşması ve 17 Aralık 1929 protokolünün şartlarının oluşturduğu koşulların hiçbir şekilde azalmayacağını ve azaltamayacağını, Türkiye'nin Sovyetler Birliği'ne karşı oluşacak durumlara karşı koyacağı ve Milletler Cemiyeti sözleşmesinin 16. ve 17. maddeleri gereğince saldırgan devletlere karşı alınacak tedbirlere uymasının, Sovyetler Birliği hakkındaki Türk siyaset prensiplerinin değişmesine neden olmayacağını, yalnızca bu şartların, Sovyetler Birliği'nin üçüncü ülkelere bir savaş ilan etmesi durumunda düşünülebileceğini ve

¹⁸⁸ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2936, 10 Temmuz 1932, s. 1. Ayrıca, cevabın metni için bkz. **Düstur**, III. Tertip, C. 13, Teşrinisani [Kasım]-Teşrinievvel [Ekim], Ankara, Başvekâlet Müdevvenat Matbaası, 1932, s. 1231-1232; **Hakimiyet-i Milliye Gazetesi**, Sayı: 3946, 11 Temmuz 1932, s. 1; İsmail Soysal, **a.g.e.**, s. 408.

¹⁸⁹ **Hakimiyet-i Milliye Gazetesi**, Sayı: 3946, 11 Temmuz 1932, s. 1.

¹⁹⁰ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2945, 19 Temmuz 1932, s. 1, 6.

16. maddeye göre böyle bir durumda Türkiye'nin Rusya'ya karşı herhangi bir iş birliğine mecbur edilemeyeceğini belirtmişti¹⁹¹.

Bu nota ile Türkiye, 1925 Andlaşması ve 1929 protokolü gereğince Sovyetler Birliği'nin onayını almaya çalışmış, ayrıca Sovyetler Birliği aleyhindeki bir uygulamaya, Sovyetler Birliği saldırısı ile başlayacak bir savaşta uyabileceğini, saldırının Sovyetler Birliği tarafından yapılıp yapılmadığına ancak Türkiye'nin karar vereceğini açıklamıştı¹⁹².

Böylece, Türkiye Cumhuriyeti Milletler Cemiyeti'ne üye olmakla uluslararası bir yapı içinde ve aynı zamanda dışında barışın korunmasına katkıda bulunmaya devam etmiş; fakat iki ülke arasında problem yaratan bu gelişme Rusya'nın 1934 yılında Milletler Cemiyeti'ne katılmasıyla çözülmüştü.

(3) Saldırının Tanımı Andlaşması'nda Türkiye ve Sovyetler Birliği'nin Görüşleri (1933)

1933-1936 yılları arasında Türkiye ile Sovyetler Birliği hem siyasi hem de iktisadi alanda işbirliklerini kuvvetlendirmişlerdi. Bunun başlıca nedeni olarak Avrupa'nın büyük devletleri arasındaki gruplaşma hareketi gösterilmişti. Bunun en belirgin örneği ise 1932 yılında Mussolini'nin girişimi ile revizyonist Almanya ve İtalya ile statükocu İngiltere ve Fransa arasında dörtlü bir pakt imzalanması gündeme gelmesi söz konusu olmuştu.

Bunun en büyük nedeni de kendisine eşit haklar tanınmadığı için Silahsızlanma Konferansı'na gelmekten vazgeçen Almanya olmuştu. Bunu da önlemenin tek yolunun dört büyük devletin onayı olmadan Versay Andlaşması'nın hiçbir maddesinin değiştirilemeyeceğini kararlaştırmak ve Almanya'ya silahsızlanınca görüşmelerinde eşit haklar tanınmasını sağlamak olduğu düşünülmüştü. Bu düşünce Roma'da yapılan görüşmelerden sonra Nisan 1933'te parafe edilmiş ama imzalanmamıştı.

Uluslararası alanda böyle bir gelişmenin meydana gelmesi Almanya ile İtalya'nın topraklarını genişletme çabaları doğrultusunda değerlendirilmiş ve bazı

¹⁹¹ **Hakimiyet-i Milliye Gazetesi**, Sayı: 3953, 18 Temmuz 1932, s. 1, **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2947, 21 Temmuz 1932, s. 3.

¹⁹² Kâmuran Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)**, s. 129; Mehmet Gönübol-Cem Sar, **a.y.**, s. 103-105.

devletlerde endişe yaratmıştı. Mustafa Kemal [Atatürk] Paşa'nın Ankara'daki yabancı devlet temsilcilerine verdiği bir davette, Türkiye'nin Dörtlü Paktı iyi karşılayamayacağını söylemesi Türkiye'de de böyle bir endişe yaratmış olduğunu göstermişti. Aynı şekilde revizyonist ve statükocu devletlerin Milletler Cemiyeti dışında bir anlaşma zemini yaratılmış olması Sovyetler Birliği'ni de Türkiye gibi endişelendirmiş ve bu pakta karşı dengeleyici güç yaratılması amaçlanmıştı.

İki devletin bu pakta parafe edilmesini memnuniyetsizlikle karşılamalarının bir nedeni de; bir ölçüde Locarno Andlaşmaları'nın yarattığı olumsuz havayı geri getireceği düşüncesi olmuştu. Bu nedenle Sovyetler Birliği, Türk Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü [Aras] Bey' in aracılık etmesi üzerine Avrupa ve Yakın Doğu'daki bütün komşuları ile Dörtlü Pakt devletlerine karşı iş birliği içine girmişti.

Bu girişim, 1933 yılında Londra'da toplanan Dünya İktisat Konferansı sırasında ilgili devletler arasında görüşmelere yol açmış ve bu devletler 'Saldırının Tanımı' hakkında 3 ve 4 Temmuz 1933 tarihlerinde iki anlaşma imzalamıştı. Burada şu da belirtmelidir ki; saldırının tarif edilmesiyle ilgili bir öneri 1933 yılı başında toplanan uluslararası Silahsızlanma Konferansı sırasında Sovyetler Birliği tarafından yapılmıştı. Buna gerekçe olarak da Almanya'da yükseliş içinde bulunan Hitler' in, barışçı demeçler vermesine rağmen faşizmin saldırgan karakterini ortaya çıkardığı böyle bir ortamda ülkelerin bunun farkına varmasını sağlamak ve silahsızlanma ile kolektif güvenlik sorunlarında pratik sonuçlar elde etmek istemesi gösterilmişti.

Dünya İktisat Kongresi sırasında imzalanan bu anlaşmalardan birincisine; Türkiye, Sovyetler Birliği, Estonya, Letonya, Polonya, Romanya, İran ve Afganistan; ikincisine de Türkiye, Sovyetler Birliği, Romanya, Çekoslovakya ve Yugoslavya taraf olmuşlardı¹⁹³.

Bu anlaşmaların amacı; anlaşma tarafları arasında mevcut olan barışı kuvvetlendirmek, daha önce imzalanan Kellogg Paktı'nın her türlü saldırıyı göz önüne alarak saldırıyı haklı gösterebilecek her bahanenin önüne geçmek için mümkün olduğunca açık bir şekilde saldırının tarif edilmesini sağlamak, tüm devletlerin bağımsızlığa, güvenliğe, ülkelerini savunmaya ve kendi işlerinde serbestçe ilerleme hakkını vermektir. Ayrıca bu anlaşmalarla, ülkeler arasında saldırının kesin bir

¹⁹³ Kâmuran Gürün, **a.g.e.**, s. 130-131; Mehmet Gönübol, Cem Sar, **Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası**, s. 111; Vladimir Potyemkin, v.d., **a.g.e.**, s. 163-169, 174-175.

şekilde tarif edilmesinin genel dünya barışı çerçevesinde etkili olacağı düşünülmüştü¹⁹⁴.

Bununla birlikte her iki andlaşmanın amaçları aynı olmasına karşın ikinci andlaşma devletlerin imzasına açık olduğuna dair fazladan bir madde içermiştir.

2. Türkiye Cumhuriyeti ve Sovyetler Birliği Arasındaki Ekonomik İlişkiler

a) Türkiye-Sovyetler Birliği Ticaret Andlaşması'nın İmzalanmasının Ekonomik İlişkilere Etkisi (16 Mart 1931)

7 Temmuz 1929 tarihinde, Türkiye Moskova Büyükelçisi Hüseyin Ragıp [Baydur] Bey Rusya ile ticaret yapan Türk tüccarların şikayetleri üzerine Moskova'da temasları ve girişimleriyle ilgili bilgi vermek ve Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında yapılacak olan yeni ticaret andlaşması hakkında Türk Hükümeti'nden talimatlar almak üzere Ankara'ya gelmişti. Aynı zamanda İktisat Bakanlığı Dış Ticaret Müdürü Avni Bey de Türk tüccarlar ile Ruslar arasındaki Sovyetler Birliği'ne gönderilen ürünlerden özellikle derilerin Türk malı olmadığı konusunda yaşanan ihracat sorunları nedeniyle araştırma yapmak için Ankara'ya bir ziyaret gerçekleştirmişti¹⁹⁵.

Hüseyin Ragıp [Baydur] Bey Ankara'da bu konuda Dışişleri Bakanı, İktisat Bakanı ve bürokratlarıyla ayrıca, Rus ticaret temsilcileriyle bir dizi görüşmeler yapmıştı¹⁹⁶. Bu görüşmelerden sonra 1929 Ağustos ayı başında Türkiye'den Rusya'ya, Rusya'dan Türkiye'ye ithalat ve ihracat konularında araştırma yapmak üzere Türk ve Rus uzmanlardan oluşan bir komisyon kurulmuş ve toplantılar düzenlenmişti¹⁹⁷.

Sorunların çözümü için çalışmalar devam etmiş, Türk dericilerin derilerini, Türk tüccarların ürünlerini 1 Eylül 1929'a kadar yeniden gönderme fırsatı yaratılmışsa da¹⁹⁸ sorunlar halledilememiş, Ruslar'ın istedikleri gibi serbest ticaret

¹⁹⁴ **Düster**, III. Tertip. C. 15, Teşrinisani [Kasım] 1933-Teşrinievvel [Ekim] 1934, Ankara, Başvekâlet Matbaası, 1934, s. 90-96.

¹⁹⁵ **Hakimiyet-i Milliye Gazetesi**, Sayı: 2868, 2869, 7, 8 Temmuz 1929, s. 3, 3; **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 1850, 1854, 4, 8 Temmuz 1929, s. 1, (1, 3).

¹⁹⁶ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 1860, 14 Temmuz 1929, s. 1.

¹⁹⁷ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 1883, 6 Ağustos 1929, s. 1.

¹⁹⁸ **Hakimiyet-i Milliye Gazetesi**, Sayı: 2899, 7 Ağustos 1929, s. 1; **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 1883, 6 Ağustos 1929, s. 1.

yapmasına karşın Türk tüccarların Rusya’da yaşadığı sıkıntılar devam etmişti¹⁹⁹. Tüccarların yaşadığı bu sıkıntılar üzerine Rusya’ya yapılacak ihracat hakkında Ziraat Bankası ile Sanayi ve Maadin Bankası gibi Milli Bankalar aracılığıyla bir ticaret şirketi kurulmuş, ama İstanbul, İzmir, Adana ve Mersin tüccarları ihracat hakkının bu bankalara verilmesinden şikayet etmişlerdi²⁰⁰. Buna rağmen, 11 Aralık 1929’da kurulan bu şirket işe başlamıştı²⁰¹. Bu arada, Türkiye ile Rusya arasında ilişkiler dolayısıyla Rus Dışişleri Komiserliği Şark Genel Müsteşarı M. Karahan’ın Ankara’yı ziyaret edeceği bir ay önce basında çıkan haberlerde yer almıştı²⁰². Aynı zamanda Rus İhtilali’nin 12. yıl dönümü nedeniyle Ankara Rus Büyükelçiliği’nde davet düzenlenmiş²⁰³ ve Türkiye tarafından en üst düzeyde kutlama mesajları gönderilmiş, Rusya da aynı şekilde teşekkürlerini bildirmişti²⁰⁴.

Birinci bölümde de belirtildiği gibi siyasi ve ekonomik diğer bazı uluslararası gelişmeler üzerine M. Karahan Türkiye’ye gelmiş ve 1925 andlaşmasına ek 1929 protokolü imzalanmıştı. Bu gelişmelerle birlikte Karahan’ın Türkiye’den ayrılmasının hemen sonrasında, Ocak 1930’un ilk günlerinde Türk-Rus ticaretindeki karışıklık 1929 yılı ortasındaki halini muhafaza etmişti. Bu arada ‘vesika ticareti’nin önüne geçmek üzere ihracat işlerini yürütmek üzere kurulan Dış Ticaret Türk Limited Şirketi, 1930 yılındaki ihracat hakkını Rus Arkos şirketine devrettiği hakkında haberler gündeme gelmeye başlamış; böylece Rusların Türk piyasasından ucuz fiyatlı mal temin edebileceği belirtilmişti²⁰⁵.

Bu konuda girişimler hemen gerçekleşmiş, Arkos şirketi Ocak ayının ilk birkaç gününde Rusya’ya ihracat yapılamaması nedeniyle denize dökülen başlıca ihracat maddelerinden biri olan portakalları²⁰⁶, piyasadan yüklü miktarda almaya başlamıştı²⁰⁷.

Tüm bu gelişmeler üzerine, 14 Ocak 1930 tarihinde Türkiye ile Sovyet Ticaret Andlaşması’nın düzenlenmesi amacıyla Moskova’da bir ‘Ticaret

¹⁹⁹ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 1924, 16 Eylül 1929, s. 3.

²⁰⁰ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 1979, 11 Teşrinisani [Kasım] 1929, s. 3.

²⁰¹ Bernard Lewis, **Modern Türkiye’nin Doğuşu**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2004, s. 284.

²⁰² **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 1976, 8 Teşrinisani [Kasım] 1929, s. 1.

²⁰³ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 1977, 9 Teşrinisani [Kasım] 1929, s. 1, 2.

²⁰⁴ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 1981, 13 Teşrinisani [Kasım] 1929, s. 3.

²⁰⁵ **Milliyet Gazetesi**, Sayı: 1402, 6 Kânunusani [Ocak] 1930, s. 1.

²⁰⁶ **Milliyet Gazetesi**, Sayı: 1399, 3 Kânunusani [Ocak] 1930, s. 1.

²⁰⁷ **Milliyet Gazetesi**, Sayı: 1410, 14 Kânunusani [Ocak] 1930, s. 1.

Konferansı' Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanlığı'nda ve M. Karahan Başkanlığı'nda açılmıştı²⁰⁸.

M. Karahan şu beyanatta bulunarak konferansı açmıştı: "...1927 yılında yapılan ticaret andlaşmasının son iki senesi içinde uygulanmasında yaşanan bazı sorunlar yeni kararların alınmasına neden olmuştur. Bu nedenle Rus Hükümeti tarafından teklif edilen bu konferans Türkiye ile Sovyet Rusya arasında ürün alımı ve satışını daha iyi hale getirmek için açılmıştır. Bu konferans görüşmeler Türkiye ve Sovyet iktisadi çıkarlarını göz etmek zorundadır..."²⁰⁹. Bu konferansta Türkiye'nin baş delege olarak belirlediği Türkiye Sovyet Büyükelçisi Hüseyin Ragıp [Baydur] Bey ise açılışta yaptığı konuşmada Türkiye ve Sovyetler Birliği arasında yaşanan iyi ilişkiler neticesinde gittikçe artan iktisadi ilişkileri daha iyi noktalara getirecek olan konferansın, iki ülke için yararlı bir netice vermesi temennisinde bulunmuştu.

Konferans devam ettiği sıralarda Türkiye'nin Moskova Büyükelçiliği ihtiyaç dahilinde bir uzman gönderilmesini talep etmiş, bunun üzerine Türkiye İktisat Bakanlığı da, Ticaret Andlaşmaları İnceleme Dairesi Başkanı Enis [Behiç] Bey'i danışman sıfatıyla Moskova'daki Ticaret Heyeti Üyeleri arasına dahil edilmesi amacıyla göndermişti. Ayrıca, Moskova Büyükelçiliği Başkatibi Numan Tahir Bey'in de ikinci danışman olarak Heyete katılmasına karar verilmişti²¹⁰. Bu gelişmelerden sonra Konferansta Sovyetler Birliği ile Türkiye arasında Rus Dış Ticareti Teşkilatına Rusya'ya Türkiye'den ürün sevkıyatı hakkı tanınmıştı. Bu süre içinde Türkiye ve Sovyetler Birliği arasındaki müzakereler devam etmiş, yeni bir ticaret andlaşması yapılması konusunun daha sonraya bırakılacağı belirtilmişti²¹¹.

Bu arada 1930 yılı içinde Türkiye Sovyetler Birliği arasındaki ilişkiler iyi bir noktaya gelmişti. Amerika Birleşik Devletleri Sovyetler Birliği'ni bu yıla kadar hala tanımadığı için, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'ndeki Türkiye Konsolosluklarının, Rus-Amerikan Ticaretini kolaylaştırmak için Amerikan Konsoloslukları yerine belge tasdik işlerini dahi yapmaya başlamaları bunun somut

²⁰⁸ Bu konuda bir müzakerenin yapılacağı M. Karahan'ın 1929 yılı sonunda Türkiye'ye gelmesinden önce basında yer almıştı. **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2004, 6 Kânunuevvel [Aralık] 1929, s. 1.

²⁰⁹ **Hakimiyet-i Milliye Gazetesi**, Sayı: 3060, 16 Kânunusani [Ocak]1930, s. 1; **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2044, 16 Kânunusani [Ocak]1930, s. 1; **Milliyet Gazetesi**, Sayı: 1412, 16 Kânunusani [Ocak] 1930, s. 2.

²¹⁰ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Dosya No: 431-36, Fon Kodu: 30..18.1.2, Yer No: 9.12..8.

²¹¹ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2063, 3 Şubat 1930, s. 4.

bir kanıtı olarak gösterilmişti²¹². Ticaret alanında bu gelişmeler devam ederken yukarıda belirtildiği üzere Dışişleri Bakanı Tefik Rüştü [Aras] Bey, Karahan'ın 1929 yılı sonunda Türkiye'ye geldiğinde açıklanan 'iade-i ziyareti' gerçekleştirmek üzere Eylül 1930'da Rusya'ya gitmişti. Burada yapılmakta olan ticaret andlaşması görüşmeleri hakkında soruları cevaplayan Bakan, "...Moskova'da siyasi temaslarda bulunduğum sırada ticaret andlaşmasına ilişkin mesele de mevzu bahis oldu. Bu mesele zaten Moskova'da Türk Büyükelçisi Hüseyin Ragıp [Baydur] Bey'le M. Karahan arasında devam etmekte olduğundan pek yakında sonlandırılacaktır. Esasen mühim sorunlardan birçoğu halledilmiştir. Türk Elçisi ticari ilişkilerin bir an evvel gelişmesine gayret etmektedir..." demişti²¹³.

Mart 1931'e gelindiğinde, 16 Mart 1921 'Türk-Rus Dostluk ve Kardeşlik Andlaşması'nın onuncu yıl dönümü nedeniyle Dışişleri Bakanı Tefik Rüştü [Aras] Bey ve Sovyet Dışişleri Komiseri Litvinof arasında karşılıklı kutlama mesajları gönderilmişti. Ayrıca bu sırada, Ankara'da Cumhurbaşkanı M. Kemal [Atatürk] Paşa Sovyet Büyükelçisi Suriç'i, Moskova'da Kalenin'de Türkiye Büyükelçisi Hüseyin Ragıp [Baydur] Bey'i kabul etmişlerdi. Aynı gün Moskova'da Rus Dışişleri Komiserliği'nde Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında yukarıda da anlatılmaya çalışıldığı gibi oluşan sorunların çözüme kavuşturulması için ticaret ilişkilerini düzenleyecek otuz maddeden oluşan ve iki nüsha olarak düzenlenen 'Ticaret ve Seyrisefain Andlaşması' 16 Mart 1931'de Türk ve Rus temsilcileri Hüseyin Ragıp [Baydur] Bey ile Karahan tarafından imzalanmıştı. Ayrıca bu anlaşmaya ek bir de nihai protokol imzalanmıştı. Bu andlaşma T.B.M.M. tarafından 22 Mayıs 1931 tarihinde 1876 sayılı kanunla kabul edilmişti²¹⁴.

Andlaşmaya göre; iki ülke vatandaşları mevcut kanun ve nizamnamelere uyararak ithalat ve ihracat yapabileceklerdi. Bu hususta karşı tarafça 'en ziyade mazharı müsaade millet' esasları dahilinde sanayi ticari faaliyette bulunup, fikri ve bedeni işlerde çalışabileceklerdi. Bununla birlikte başka bir madde ile Türkiye'nin Doğu ve Batı ülkelerine serbest transit hakkı sağlanmıştı. Andlaşmada tarafların her biri diğerinin ülkesinde ikamet eden vatandaşların oturdukları bölge mahkemesine tabii oldukları belirtilmişti. Ticaret işleri için kurulmuş tüzel kişiler karşı tarafın tüzel

²¹² Mete Tunçay, **Türkiye'de Sol Akımlar-II (1925-1926)**, İstanbul, BDS Yayınları, 1992, s. 91.

²¹³ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2307, 8 Teşrinievvel [Ekim] 1930, s. 1.

²¹⁴ Andlaşma'nın metni için bkz. **Düştur**, III. Tertip, C. 12, Teşrinisani 1930-Teşrinievvel 1931, Ankara, Başvekâlet Müdevvenat Matbaası, 1931, s. 1014-1037.

kişilerini tanıyacaktı. Ayrıca, bu andlaşmaya ilişkin imzalanan nihai protokolde dikkat çeken hükümlerden birisi; iki ülkede ürünlerin taşınmasına demiryolları ücretlerinin en düşük tarifieden yapılmasının kabul edilmesine ilişkindi. Bundan başka, 1930 yılında yedi buçuk milyon lira olan Rus satın almasının 1931’de on beş milyon liraya çıkarılması kararlaştırılmıştı²¹⁵.

b) İsmet [İnönü] Paşa’nın Sovyetler Birliği’ne Yaptığı Gezinin İktisat Politikalarına Etkisi (25 Nisan-10 Mayıs 1932)

1930 yılı başında başlayan ve yukarıda devletçilik tanımlamalarını yaparken belirtilmeye çalışılan farklı yorumlar, Cumhuriyet Halk Fırkası [Partisi] Üçüncü Büyük Kurultayı’nda (10 Mayıs 1931) devletçilik ilkesinin benimsenmesinden sonra da devam etmiş; daha da çeşitlenmiş ve genişlemiştir. Fakat bu yorumların ortak noktası, devletçiliğin ‘planlı’, ‘programlı’ bir ilke olarak benimsenmesi olmuştur.

Bu nedenle, farklı devletçilik görüşlerine bağlı olarak plan önerileri 1931 yılı sonlarıyla 1932 yılı başlarında önemli bir yer kazanmıştı. Ayrıca Türkiye’deki plan fikrinin gelişmesinde, ülkedeki sanayileşme fikirlerinin yanında, Sovyetler Birliği’ndeki plan deneyiminin başarılı olması, kapitalist ülkelerin de devlet müdahaleciliğini planlı şekilde yapmaya başlaması vb. gibi faktörler etkili olmuştur²¹⁶.

Özellikle, Sovyetlerin plan uygulamasında sağladığı başarılar, Türkiye’de bu konuya duyulan ilgiyi iyice artırmıştı. 1930 yılı sonlarında, yukarıda da anlatıldığı gibi, Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü [Aras] Bey’in Sovyetler Birliğine yaptığı ziyaret bu ilginin daha da genişlemesine neden olmuştu²¹⁷. Ayrıca, Sovyet Planlama deneyimini Türkiye açısından dikkatlice inceleyenlerin başında gelen gazeteci ve yazar Falih Rıfkı [Atay] Bey, Dışişleri Bakanıyla birlikte katıldığı gezisinin sonunda Moskova’da kalarak incelemelerine devam etmiş; iki ülke arasındaki benzerliklere dikkat çekmiş ve Rusya’nın iktisadi, siyasi ve sosyal yapısı hakkında bilgi vermişti²¹⁸.

1932 yılının ilk aylarına kadar geçen bu süre içinde Sovyet dampinginden etkilenen Türk ihracatçıları nedeniyle, ilişkilerde belirli bir duraklama yaşanmıştı.

²¹⁵ Ali Süreyya, “Türkiye-Rusya Ticaret Muahedesi’nin Esasları”, **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2589 [2590], 23 Temmuz 1931, s. 4.

²¹⁶ İlhan Tekeli-Selim İlkin, **Uygulamaya Geçerken Türkiyede Devletçiliğin Oluşumu**, s. 134-135.

²¹⁷ **A.e.**, s. 137.

²¹⁸ Falih Rıfkı [Atay], **Yeni Rusya**, Ankara, Hakimiyeti Milliye Matbaası, 1931.

Fakat 21 Aralık 1931 yılında basında Başbakan İsmet [İnönü] Paşa'nın özellikle, işçi bayramı kutlamalarına katılmak için Mayıs 1932'de Moskova'da bulunacağına dair çıkan haberler, ilişkilerde yeni bir döneme girileceğinin habercisi olarak görülmüştü²¹⁹.

Bu arada, Başbakan İsmet [İnönü] Paşa'nın başka bir seyahat çıkması kararlaştırılırken, Rus yöneticileri Türkiye'deki siyasal ve ekonomik gelişmeler hakkında doğru bilgi edinmek için bu gezinin öncelikle kendi ülkelerine yapılmasını istemişlerdi. Aslında bu davet, ilk olarak, yukarıda belirtildiği gibi, M. Litvinof'un 1931 Ekim ayında hem Türkiye Cumhuriyeti'nin Bayram kutlamalarına katılmak hem de Türk-Rus Dostluk Andlaşması'nı imzalamak için geldiği Ankara'da, daha önce de Rus Büyükelçisi Suriç'in davetini yenilemesiyle gerçekleşmişti. Gezinin bir nedeni de, politik açıdan, Balkan Paketi girişimleri nedeniyle Rus yöneticilerinin kuşularını gidermek olmuştur²²⁰.

1932 Şubat ve Mart aylarında basında, yapılacak olan bu geziyle ilgili, kısa haberler yer almış ama detaylı haberler Nisan ayı içerisinde verilmişti. 8 Nisan 1932'de çıkan bir habere göre ise Moskova Büyükelçisi Hüseyin Ragıp [Baydur] Bey'in birkaç gün içinde Rus Hükümetinin Başbakan İsmet [İnönü] Paşa'nın gezisi dolayısıyla hazırladığı gezi programını getireceği belirtilmişti²²¹.

Bu gelişmelerden sonra Başbakan İsmet [İnönü] Paşa ve beraberindeki Türk Heyetini Odesa limanına götürmek üzere 19 Nisan 1930'da Rusya tarafından 'Grugion' adlı bir vapur Türkiye'ye gönderilmişti²²².

Başbakan İsmet [İnönü] Paşa 25 Nisan-10 Mayıs 1932 tarihleri arasında gerçekleştireceği gezi için 25 Nisan'da Ankara'dan İstanbul'a geçmiş ve aynı gün Rusya'ya doğru yola çıkmıştı²²³.

Bu gezide İsmet Paşa'ya Sovyetler Birliği Türkiye Büyükelçisi Suriç eşlik etmişti. Türk Heyetinde ise Dışişleri Bakanı Tefik Rüşdü [Aras] Bey Cumhuriyet Halk Fırkası [Partisi] Genel Sekreteri Recep [Peker] Bey, çeşitli illerden

²¹⁹ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2739, 21 Kanunuevvel [Aralık] 1931, s. 1.

²²⁰ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2688, 31 Teşrinievvel [Ekim] 1931, s. 1, 2; Şerafettin Turan, **İsmet İnönü: Yaşamı, Dönemi ve Kişiliği**, s. 121-122; İsmet İnönü, **Hatıralar**, 2. Kitap, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1987, s. 244-245.

²²¹ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2846, 8 Nisan 1932, s. 3.

²²² **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2855, 20 Nisan 1932, s. 1.

²²³ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2859, 2860, 24, 25 Nisan 1932, s. 1,1; **Yeni Gün Gazetesi**, Sayı: 445, 24 Nisan 1932, s. 1

milletvekilleri, Bakanlıkların değişik kadrolarından bürokratlar, bazı devlet fabrikalarının genel müdürleri, uzmanlar, Ankara ve İstanbul gazetelerinden başyazarlar bulunmuştu²²⁴. Ayrıca, giden bu Heyete günlük çalışma bedeli olarak belli bir miktar yol harçlığı ödenmiş ve ihtiyaç dahilinde 'siyasi pasaport' çıkarılmasına Bakanlar Kurulunca karar verilmişti²²⁵.

26 Nisan 1932'de Rusya'nın Odesa limanına gelen Türk Heyetini Odesa, Ukrayna Hükümeti temsilcisi M. Brodovski, İcra Komiserleri Başkanı M. Molotof ve Hariciye Komiserliği adına M. Pastukof, Jandarma ve Gepeu yani inkılab siyasi polisi kumandanları ve diğer Sovyet Rusya temsilcileri karşılamıştı²²⁶.

Başbakan, 27 Nisan'da Moskova'ya gitmeden önce Sovyetler Birliği'nin en büyük limanı olan Odesa'nın imalathanelerini ziyaret etmişti. 28 Nisan'da Moskova'ya ulaşan İsmet [İnönü] Paşa ve Heyetini Halk Komiserleri Meclisi Başkanı M. Molotof, Hariciye Komiseri M. Litvinof ve diğer bürokratlar karşılamışlardı²²⁷. İsmet Paşa Tevfik Rüştü [Aras] Bey ve Moskova Büyükelçisi Hüseyin Ragıp [Baydur] Bey önce M. Molotof'u ziyaret etmişler, sonra Hariciye Komiseri M. Litvinof'un resmi kabulünde hazır bulmuşlar, daha sonra da Sovyetler Birliği İcra Komitesi Reisi M. Kalenin'le uzunca bir süre görüşmüşlerdi. Görüşmelerde iki ülkenin dostluğu ve bu dostluğun gelişim safhaları tekrar tekrar vurgulanmıştı.

Siyasi açıdan ziyaretler bu şekilde devam ederken heyetle birlikte gelen uzmanlarda Sovyetler Birliği'nin iktisadi alanlarını bir bir ziyaret ederek tespitlerde bulunmuşlardı. Türk Heyeti Moskova'ya geldiğinin birinci günü ayrı gruplar halinde Sovyet işletmelerini gezmişlerdi. Sanayi Genel Müdürü Ahmet Şerif [Önay], Kumaş Fabrikası Müdürü Şevket Turgut, Uşak Şeker Fabrikası Müdürü Remzi Bey'lerden oluşan sanayiciler grubu, Ağır ve Hafif Sanayi Komiserlikleri ile Ticareti Hariciye Komiserliğini ziyaret etmişlerdi. Ağır Sanayi Komiseri Vekili Kolej Üyelerinden Piétokof, Hafif Sanayi Komiseri Luibinof, Harici Ticaret Komiser Vekili Eliana gelen heyeti ağırlamıştı. Yozgat Milletvekili Tahsin Bey, Ziraat

²²⁴ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2860, 25 Nisan 1932, s. 4.

²²⁵ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Dosya No: 11-6, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 27.25..1.

²²⁶ **Hakimiyet-i Milliye Gazetesi**, Sayı: 3871, 27 Nisan 1932, s. 1; **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2862, 27 Nisan 1932, s. 1; Alâettin Cemil, "Moskova'ya Doğru!.." **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2870, 5 Mayıs 1932, s. 1.

²²⁷ **Hakimiyet-i Milliye Gazetesi**, Sayı: 3872, 28 Nisan 1932, s. 1; **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2864, 28 Nisan 1932, s. 1,3.

Komiserliğini ve Kolkhoze'lar idare merkezini ziyaret etmişti. Ayrıca İsmet [İnönü] Paşa, Tevfik Rüştü [Aras] Bey ve beraberindekiler siyasi ziyaretlerini tamamladıktan sonra Amo Fabrikasıyla Kusine bilyaları imal eden fabrikayı ziyaret etmişlerdi. Fabrikalarda çalışma yöntemlerini görmüşler imalat için izlenen yolları çeşitli aşamalarında incelemişlerdi²²⁸.

Moskova'da bulunan üçüncü günde İsmet [İnönü] Paşa şerefine verilen resmi davetler, konserler devam ederken, Türk Sanayi ve Ticaret Uzmanları Rus ileri gelenleri eşliğinde iktisadi temaslarını sürdürmüştü. Türk sanayi grubu, başta Ahmet Şerif [Önay] Bey önderliğinde, Sovyet Sanayi Komiserliği Kolej Üyelerinden M. Davtion ile Şeker Sanayi Fenni Tetkikat Enstitüsünü ziyaret etmişlerdi²²⁹.

1 Mayıs Bayramı Rusya'da coşkuyla kutlanmış, kutlamalara Türk Heyeti de katılmıştı. Resmi gösterilerde Rus Sanayi girişimlerinin 1. ve 2. sanayi programlarının başarılarını kanıtlarcasına gruplar meydanlara çıkmıştı. Bu arada Ahmet Şerif [Önay] Bey'in beraberindekiler, Sanayi Komisyonu Ağır ve Hafif Sanayi Komiserlikleriyle birçok işletmeyi ziyaret etmeye devam etmişler ve buralardan yardım ve iş birliği teklifleri almışlardı.

Ayrıca, 1 Mayıs günü Moskova Belediye Dairesinde Türk Heyeti şerefine Sovyet Rusya Ticaret Odası tarafından resmi kabul töreni düzenlenmişti. Türk Heyeti ile Türkiye Büyükelçilik görevlileri, Rus Hükümet görevlileri, Sovyet Sanayi ve Ticaret yöneticileri, Halk Komiserlik görevlileri, Sovyet Basını ile Genel Kurumlar Üyeleri bu törende hazır bulunmuşlardı. Sovyet Rusya Ticaret Odası Başkanı M. Eliva İktisat kuruluşları yöneticilerini Türk Milli iktisadiyatıyla yeni Türkiye'nin gelişme ve imar faaliyeti hakkında derin inceleme yapmaya davet etmişti. Ayrıca toplantıda Ticaret Odası adına söz alan M. Begge, Türkiye siyaset ve ticaret yöneticileri ile Sovyet Rusya iktisadi kuruluşları yöneticileri arasındaki ticari ilişkilerin gelişme göstereceğine şüphesi olmadığını belirtmişti. İsmet [İnönü] Paşa da yaptığı konuşmada iki ülke arasındaki dostluğun sadece siyasi alanda değil, iktisadi ve ticari alanda da genişletilmesi gerektiğini vurgulamıştı²³⁰.

²²⁸ **Hakimiyet-i Milliye Gazetesi**, Sayı: 3874, 30 Nisan 1932, 1, 3; **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2865, 30 Nisan 1932, s. 1; **Yeni Gün Gazetesi**, Sayı: 451, 30 Nisan 1932, s. 1.

²²⁹ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2866, 1 Mayıs 1932, s. 6; **Yeni Gün Gazetesi**, Sayı: 452, 1 Mayıs 1932, s. 2.

²³⁰ **Hakimiyet-i Milliye Gazetesi**, Sayı: 3878, 4 Mayıs 1932, s. 1, 3; **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2869, 4 Mayıs 1932, s. 1, 3; **Yeni Gün Gazetesi**, Sayı: 455, 4 Mayıs 1932, s. 2; Yunus Nadi, "Moskova Ticaret Odasında", **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2874, 9 Mayıs 1932, s. 1.

4 Mayıs'ta Heyet Leningrad'a ulaşmıştı. Burada gruplar halinde ziyaretlere ve incelemelere devam etmişlerdi. Üçüncü grup Leningrad'daki fabrikaları gezmiş ve incelemelerini sürdürmüştü. Bununla birlikte aralarında Şeref, Şevket Turgut ve Kamil İbrahim Beylerin bulunduğu bir grup petrol enstitüsünde, Remzi Bey Şeker Üretimini Araştırma Enstitüsü ile şeker tröstünü inceleme gezisinde bulunmuştu. Daha sonra Sanayi ve Ticaret Uzmanları Heyeti bir araya gelerek Ağır Sanayi Komiserliğine giderek M. Bitker ile sanayi üretiminin düzenlenmesi ve gelişimi hakkında bilgi almıştı²³¹.

Heyet üyeleri Leningrad'da buldukları iki günde Karasnaia Zaria imalathanesini ziyaret etmişler ve telefon aletlerinin imalatı hakkında bilgi almışlardı. Daha sonra başta İsmet [İnönü] Paşa olmak üzere Türk Heyeti özellikle Lenin Ziraat Akademisini ziyaret etmişti. M. Vavilov, akademisinin çeşitli şubelerinin faaliyetleri hakkında geniş açıklamalarda bulunmuştu. İsmet [İnönü] Paşa neredeyse bütün bitkileri incelemiş, bunlar hakkında bilgi almış, Türkiye'ye döner dönmez Lenin Akademisi çalışmalarına katılmak üzere Türk uzmanları göndermeye çalışacağını beyan etmişti. Aynı gün içinde, kuvvetli türbinler imal eden Elektrosila Fabrikası ve Lomonosov Porselen Fabrikasında incelemelerde bulunulmuştu.

İsmet [İnönü] Paşa ve Türk Heyeti 10 Mayıs 1932'de 17 günlük ziyaret tamamlayarak Türkiye'ye geri dönmüştü. İsmet Paşa döndükten sonra Rusya gezisinde iyi niyet ve dostluk içinde ziyaretler ve incelemeler yapıldığını açıklamıştı²³².

Ayrıca, heyetle birlikte giden Sanayi Genel Müdürü Ahmet Şerif [Önay] Bey, Sanayi Genel Müfettişi İbrahim Kamil Bey, Milli Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Başkanı İhsan Bey, Uşak Şeker Fabrikası Müdürü Remzi Bey, Feshane Kum Fabrikası Müdürü Şevket Turgut Bey, Himaye-i Etfal Cemiyeti Başkanı [Çocuk Esirgeme Kurumu] Dr. Fuat, İstanbul milletvekili Alâettin Cemil ve Yozgat milletvekili Tahsin Beyler sanayi, kültür ve zirai durum hakkındaki incelemelerine devam etmek üzere on günlük ek bir süre için Rusya'da kalmışlardı.

Kalan Heyeti Sovyet uzmanlar çok iyi şekilde ağırlamışlardı. Heyet 18 Mayıs'ta Moskova civarında Ariston Kooperatifi'ni gezmiş ve Heyet üyelerinden

²³¹ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2869, 5 Mayıs 1932, s. 4.

²³² **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2875, 11 Mayıs 1932, s. 1, 6.

Alâettin Cemil Bey burada bir konuşma yapmıştı²³³. Ivanovznesenlesk dokuma fabrikası işçileri İsmet [İnönü] Paşa'ya Türk uzmanları aracılığıyla Lenin'in ipekle işlenmiş bir resmini hediye etmişti. Pamuk sanayisinde büyük ilerleme gösteren iki icat sanayicilere gösterilmişti. Ayrıca, Anadolu yün ve tiftiği kullanan iplik fabrikalarıyla dokuma enstitüsü gezilmişti²³⁴.

21 Mayıs'ta Heyet önce Harkof Traktör ve İmalat Fabrikasını, sanayi sarayını ve stadyumu, sonra da kooperatif merkezini ziyaret etmişti. Daha sonra da Rostov'daki büyük ziraat fabrikası gezilmişti²³⁵. Türk uzmanlar Mayıs ayının sonuna doğru Kafkasya'da çeşitli sanayi şubelerini gezmişler ve Tiflis'deki zirai ve iktisadi işletmelerde incelemeler yaptıktan sonra Batum'daki dünyanın en büyük çay fabrikasını ziyaret etmişlerdi²³⁶. Moskova'da gezilerine devam eden Heyet Harkof, Rostov, Viladikafkas, Tiflis, Batum şehirlerinde de incelemelerde bulunduktan sonra Haziran ayının ilk günlerinde Türkiye'ye dönmüştü²³⁷.

1932 yılında Başbakan İsmet [İnönü] Paşa'nın gerçekleştirmiş olduğu bu gezi, iki ülke arasında yapılan görüşmelerin sonucunda önemli sonuçlar meydana getirmişti. Öncelikle, iktisadi açıdan Sovyetler Birliği, Türkiye'ye 8 milyon altın dolarlık [16 milyon Türk Lirası] tutarında bir kredi vermeyi taahhüt etmişti. Hatta Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü [Aras] Bey "Rusların Türkiye'ye açtığı 8 milyon dolarlık kredi miktarını kendilerinin belirlediğini, Sovyetlerin bunun daha üzerinde bir miktar kredi verebileceğini" yabancı gazetecilere 8 Mayıs 1932 tarihinde verdiği beyanatta dile getirmişti²³⁸.

Bu kredi ile bir takım makineler alınacağı ve bu makinelerin bedelinin 20 yılda ürünle ödeneceği belirtilmişti. Ayrıca, bu konuda yapılan açıklamaya göre de, Sovyetler Birliği'nden iki milyon dolarlık şeker fabrikası alet ve edevatı, kalan kredi ile de dokuma fabrikası için makineler alınacağı vurgulanmıştı²³⁹. Bu nedenle,

²³³ Kooperatifler hakkında geniş bilgi için bkz. Alâettin Cemil "Dost Sovyet Memleketi'nde Neler Gördüm?", **Kooperatifçilik Dergisi**, No: 3-4-5, Şubat-Temmuz 1932, s. 234 vd.

²³⁴ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2884, 19 Mayıs 1932, s. 1.

²³⁵ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2888, 23 Mayıs 1932, s. 3.

²³⁶ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2894, 2895, 29, 30 Mayıs 1932, s. 3, 1.

²³⁷ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2899, 30 Haziran 1932, s. 1.

²³⁸ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2873, 2874, 8, 9 Mayıs 1932, s. 1, 4.

²³⁹ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2872, 12 Mayıs 1932, s. 2.

krediye karşılık olarak Türkiye’den ihraç edilecek malların listesi bile düzenlenmişti²⁴⁰.

1932 yılında verilmesi kararlaştırılan bu kredi için protokol 21 Ocak 1934 tarihinde Ankara’da Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü [Aras] Bey ile Sovyetler Birliği Türkiye Büyükelçisi Suriç arasında imzalanmıştı²⁴¹. 13 madde ve bir ‘munzam zabıtname’den oluşan bu protokolle imzalanan sanayi kredisinin ne şekilde işletileceği de belirlenmişti²⁴². Mayıs ayı içinde de bu protokol Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde tartışılmış²⁴³ ve 12 Mayıs 1934’de onaylanmıştı²⁴⁴.

İktisadi alandaki başka bir sonuç da Sovyetler Birliği Planlama Dairesi’ni gezen Türk Heyeti planlı kalkınma hakkında bilgiler edinmeleri ve Rusların da plan hazırlanması için Türkiye’ye teknik yardım yapmayı ve uzman bir heyet göndermeyi kabul etmeleridir.²⁴⁵

Bu konuda girişimler hemen gerçekleştirilmiş İsmet [İnönü] Paşa’nın Türkiye dönmesinden kısa bir süre sonra Rus Uzmanlar Heyeti Türkiye’ye gönderilmişti. Bu konu hakkında geniş bilgi bir başlık halinde bir sonraki konuda verilmiştir.

c) Rus Uzmanların Türkiye’deki Sanayi Alanlarında Yaptığı İncelemeler (12 Ağustos-1 Kasım 1932)

Yukarıda anlatıldığı üzere, Başbakan İsmet [İnönü] Paşa’nın 25 Nisan-10 Mayıs 1932 tarihleri arasında Sovyetler Birliği’nde gerçekleştirdiği gezi sırasında beraberinde geziye katılan uzmanlar heyeti çeşitli incelemelerde bulunmuşlardı. Bu incelemeler sonucunda, daha önce de belirtilen Ahmet Şerif [Önay] Bey’in üç yıllık raporunda üzerinde durduğu dokuma sanayi konusunda önerileri de dikkate alınarak, Türk Uzmanlar Heyeti, Türkiye’de dokuma sanayinin kurulması için gerekli tüm incelemelerin yapılması ve uygun makinelerin alınmasında Rusya’dan sağlanacak sekiz milyon dolarlık krediye ek olarak teknik destek alınabileceğini, bu nedenle de bir Sovyet Heyetinin Türkiye’de inceleme yapmasını önermişti²⁴⁶. Bunun üzerine

²⁴⁰ Şerafettin Turan, **a.g.e.**, s. 122.

²⁴¹ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Dosya No: 2-369, Fon Kodu: 30..18.1.2, Yer No: 42.3..5; **Hakimiyet-i Milliye Gazetesi**, Sayı: 4491, 22 İkinci Kanun [Ocak] 1934, s. 1.

²⁴² **Düstur**, C. 15. Ankara, Başvekâlet Matbaası, 1934, s. 475-482; **Hakimiyet-i Milliye Gazetesi**, Sayı: 4541, 13 Mart 1934, 1, 6; **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 3539, 13 Mart 1934, s. 1, 6.

²⁴³ **Ayın Tarihi**, Sayı: 6, 1-31 Mayıs 1934, s. 13-14.

²⁴⁴ **Hakimiyet-i Milliye Gazetesi**, Sayı: 4595, 13 Mayıs 1934, s. 1, 5.

²⁴⁵ Şerafettin Turan, **a.g.e.**, s. 122.

²⁴⁶ İlhan Tekeli-Selim İlkin, **a.g.e.**, s. 140-141.

bazı sanayi kuruluşlarının plan ve projelerinin düzenlenmesi için bir grup Sovyet Uzman Heyeti Türkiye'ye davet edilmişti.

Bu arada şu da belirtilmelidir ki, bu Sovyet Uzmanların Türkiye'deki ilk inceleme ziyareti olmayacaktı. 1931 yılı ortalarında Sovyetler Birliği Dışişleri Temsilcisi M. Kodorovski, Anadolu'da büyük bir sahayı kapsayan bir inceleme gezisi gerçekleştirmişti. Kodorovski; İzmir, Manisa, Adana, Mersin, Konya, Akşehir ve Eskişehir bölgelerinde hububat, pamuk, portakal, üzüm, incir, susam ürünlerini incelemiş; ürünlerin çok bol ve kaliteli olduğunu vurgulamıştı. Özellikle Türk pamuklarıyla çok fazla ilgilenmişti. Ayrıca, Sovyetler Birliği fabrikalarında yapılmış 'orak, biçer, bağlar' makinelerinin Türkiye'de çok fazla miktarda kullanılıyor olmasından dolayı memnuniyetini bildirmişti²⁴⁷.

Bu tarihten sonra tekrar bu tür bir çalışma yapmak üzere daha kalabalık bir heyetin Türkiye'ye gelmesinden az önce, Türkiye'ye gezi sırasında hediye edilen traktörler kamyonet ve tankları 'Franz Mering' gemisiyle gönderilmiş; bunlarla birlikte Rus mühendis ve işçilerinden oluşan heyet de gelmişti. Heyette bulunan beş kişilik uzman ekip, Leningrad ve Moskova Fen Enstitüsü Müdürü Vladislav Vago, Ziraat Komiserliği makine ve traktör Şubesi şefi Andre Pavlof, Ziraat Komiserliği memurlarından Kandakof, Makine Enstitüsü fen memurlarından Dimitri Kalyof ve Aleksı Şerakof'dan oluşmuştu²⁴⁸.

Bu heyetin gelişinden bir gün sonra, 10 Haziran 1932'de, hediyelerin diğer bir kısmı olan "ziraat alet edevatı ile otomobil vesair makineler" ayrıca, dört makine mühendisi, Leningrad Vapuru ile Türkiye limanına getirilmişti. Getirilen hediyelerin içinde Türkiye'nin sanayileşmesi için ihtiyaç duyulan 10 adet traktör, Ankara'ya götürülmüş, Rus uzmanlar tarafından kurulmuş ve Türk uzman heyeti huzurunda denemeleri yapılmıştı. Daha sonra bu traktörler, Ankara haricinde, Konya, Edirne, İzmir, Kütahya gibi illere götürülerek buralarda 'numune tarlalar' oluşturulmuştu²⁴⁹.

Kurulan dostluk ve ekonomik iş birliğinin göstergesi olan bu hediyelerin ve uzmanların Türkiye'ye gelişinden sonra yukarıda da değinildiği gibi, Türkiye'nin sanayi bölgelerinde incelemeler yapmak ve buralara uygun olan makineleri belirleyip bunları Türkiye'ye getirmek üzere gelecek olan heyet davet edilmişinden yaklaşık üç

²⁴⁷ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2550, 14 Haziran 1931, s. 1, 2.

²⁴⁸ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2906, 10 Haziran 1932, s. 2.

²⁴⁹ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2908, 2909, 2913, 12, 13, 17 Haziran 1932, s. 1, 1, 3.

ay sonra 5 Ağustos 1932’de Moskova’dan hareketle, 12 Ağustos 1932 tarihinde Türkiye’ye ulaşmıştı.

Basında yer alan haberlere göre; ‘Vestia Vapuru’ ile gelmeleri beklenen ancak, Sovyetler Birliği Proje Müdürü İktisat Profesörü Orloff başkanlığında ‘Ziryanin Vapuru’ ile gelen uzmanlar heyeti, pamuklu dokuma mühendisi elyaf uzmanı M. Serj Mazurin, kumaşların düzenlenmesi uzmanı M. Glagabien, mimar Nikolayef, inşaat enstitüsü müdürü, su mecrası ve kanalizasyon uzmanı Profesör M. Samgin, jeoloji uzmanı M.Troyanski, idro teknik enstitüsü profesörü enerji uzmanı Boris Volinski, iktisat enstitüsü müdürü planları hazırlama uzmanı iktisatçı Profesör M. Nikolo Kovalefski’den oluşmuştu. Daha sonra ihtiyaç dahilinde diğer uzman Profesörler de Türkiye’ye gelmişti. İnşaatçı Emmanuel Mark, kimya sanayi tekstil boyaları uzmanı kimyager Gogolof ve M. Arkadiyegolin daha sonra gelen uzmanlar arasında yer almıştı²⁵⁰. Fakat, 13 Temmuz 1932 yılında Başbakanlık tarafından düzenlenen kararnameye göre Rus Heyetinin, bir Heyet Başkanı ve altı Uzmanın oluşacağı ve daha sonra üç uzmanın da bu Heyete katılacağı belirtilmişti²⁵¹.

Bu heyete, gerek üye oldukları üretim şubelerinden ve gerekse eksik olan uzmanları temin etmek üzere Türk mühendis ve memurların katılması ve heyetin gezi programı ve incelemelerinde kullanılmak üzere gerekli alet ve edevatın sağlanması hakkında İktisat Bakanlığı bir rapor hazırlamıştı²⁵².

Bu rapor dahilinde Rus uzmanlar heyetine İktisat Bakanlığı danışmanlarından Kâmil İbrahim Bey, Feshane Dokuma Fabrikası Müdürü Şevket Turgut Bey ve makine mühendisi Kudret Hakkı Bey eşlik etmişti²⁵³.

Ayrıca, Sovyetler Birliği’nden gelecek olan bu Heyetin seyahat süresi dahilinde, Türkiye içinde ve dışında yapacağı inceleme gezilerinin tüm masraflarının Türk Devleti’ne ait olduğu bununla birlikte, günlük çalışma bedeli olarak da belli bir miktar yol harçlığı verileceği, bir kararnameyle onaylanmıştı²⁵⁴. Bununla birlikte, Heyet Üyeleri içinde Rusçadan başka dil bilmeyenler olduğundan, kendilerine eşlik edecek Türk Mühendisleriyle aralarında sözlü ve yazılı ilişkileri sağlamak ve

²⁵⁰ **Hakimiyet-i Milliye Gazetesi**, Sayı: 3980, 3981, 14, 15 Ağustos 1932, s. 1, 1; **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2963, 2967, 3020, 6, 10 Ağustos, 2 Teşrinievvel [Ekim] 1932, s. 3, 2, 1.

²⁵¹ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Dosya No: -, Fon Kodu: 30..18.1.2, Yer No: 30.53.19.

²⁵² **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2968, 11 Ağustos 1932, s. 3.

²⁵³ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2971, 14 Ağustos 1932, s. 1.

²⁵⁴ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Dosya No: -, Fon kodu: 30..18.1.2, Yer No: 30.57..8.

Uzmanların yazılarını yazmak üzere, Rus uzmanlar gibi tüm masrafları karşılanmak ve görevlendirildiği süre içinde kalmak şartıyla belli bir miktar ücret verilerek, Hikmet Bey görevlendirilmişti²⁵⁵.

Bu heyet adına Başkan Prof. Orloff; Türkiye'nin sanayileşmesi için düzenlenecek olan planda çalışmak üzere, 12 Ağustos 1932'de İstanbul'a geldiğinde yaptığı açıklamada, amaçlarının fabrikaların kurulması için en uygun yerlerin seçilmesi, verilecek kredi dahilinde gönderilecek makinelerin, ürünlerin incelenmesi sonucunda belirlenmesi, geldikten sonra kurulması ve işletilmesi, bunlarla beraber belki de en önemlisinin fabrikalarda yeterli ham madde kullanılmasının sağlanması olduğunu belirtmişti²⁵⁶. Ayrıca, gelen bu ilk heyetin sadece pamuklu dokuma sanayi ile ilgili çalışma yapacağını, kısa bir süre sonra şeker, kimya, krom madeni uzmanlarının gelmesiyle bu alanlarda da incelemelerin başlatılacağını açıklamıştı²⁵⁷.

Rus heyet daha sonra 14 Ağustos'ta Ankara'ya gitmiş; Sovyetler Birliği Türkiye Büyükelçisi Suriç tarafından İktisat Bakanlığı'na takdim edilmişti²⁵⁸. Burada yapılan toplantıda Sovyet uzmanlara pamuklu dokuma ile ilgili ön çalışmalar, daha önce hazırlandığı belirtilen üç senelik sanayi programı çerçevesinde anlatılmıştı²⁵⁹. Bu görüşmeler birkaç gün daha sürmüş, gezi programı hakkında değerlendirmeler yapılmıştı.

Görüşmeler tamamlandıktan sonra, Heyet ilk olarak Eskişehir'e gitmiş, orada iki gruba ayrılarak, çalışmalarına hız vermişti. Birinci grubu oluşturan Profesör Orloff, elyaf mütehassısı Mazolin, kimyager Gogolof, iktisatçı Kovalefski'ye, Türk uzman heyetindeki Kâmil İbrahim, İktisat Bakanlığı Müfettişi Ethem, Feshane Fabrikası Müdürü Şevket Turgut, Bakırköy Bez Fabrikası Müdürü Fazıl ve Adana Pamuk İstasyonu Müdürü Kemal Beyler refakat etmişler ve Eskişehir, Konya, Malatya ve Kayseri illerinde büyük pamuklu dokuma fabrikaları kurulması konusunda incelemeler yapmışlardı.

İkinci grubu oluşturan mimar Nikoloyef inşaat mühendisi Mark, enerji uzmanı Volenski, jeolog Trovonski ve su ve kanalizasyon uzmanı Samgin; Sarayköy, Isparta, Burdur, Malatya, Arapkir, Kemalpaşa ve Kastamonu il ve ilçelerinde ev

²⁵⁵ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Dosya No: - , Fon Kodu: 30..18.1.2, Yer No: 30.60..3.

²⁵⁶ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2971, 14 Ağustos 1932, s.1.

²⁵⁷ **Hakimiyet-i Milliye Gazetesi**, Sayı: 3980, 14 Ağustos 1932, s.1.

²⁵⁸ **Hakimiyet-i Milliye Gazetesi**, Sayı: 3931, 15 Ağustos 1932, s.1.

²⁵⁹ İlhan Tekeli-Selim İlkin, **a.g.e**, s. 159.

sanayisinin düzenlenmesi için yapılacak santraller hakkındaki incelemelerini, Türk heyetini oluşturan Maden Mühendisi Cemal, Sanayi Müfettişi Kudret Hakkı ve Mühendis Açura Beyler refakatinde yapmışlardı.

Ayrıca Türk pamuklarını inceleyecek olan birinci heyet inceleme yapılan bölgelerden alınacak örnekleri Rusya'ya göndermiş, özellikleri hakkında testler ve değerlendirmeler yaptırmıştı²⁶⁰. Bu arada Eskişehir'de tetkikat yapan ikinci grup, gezi programında bulunmamasına rağmen, 'görülen lüzum üzerine' Kütahya'ya geçmiş; burada linyit ocaklarını incelemişti²⁶¹.

Türk ve Rus heyetleri ilk olarak belirlenen bölgelerdeki çalışmalarını tamamlayıp, İzmir'e geçmiş ve burada da çeşitli ziyaretlerde bulunmuş ve daha sonra Aydın, Denizli ve Adana'ya giderek bu bölgelerdeki pamuklar üzerinde incelemeler yapmışlardı²⁶².

Ortak gerçekleştirilen bu ziyaret ve incelemelerden sonra heyet tekrar gruplara ayrılmış ve bir grup, Isparta üzerinden Konya bölgesinde, özellikle Karaman ve Ereğli'de maden ve enerji sahalarında; diğer grup da Adana'da elektrik fabrikaları ve mezbaha ile pamuk tarlalarında incelemeler yaparak buradan, Malatya'ya geçerek su kuvveti ve enerji; Sivas ve Kayseri'de ise nakliye ve enerji konularında Bünyan, Sarımsaklı, Keykubat ve Gezirler mevkiilerinde çalışmalarını gerçekleştirmişlerdi²⁶³.

Bu incelemeler sırasında, Rus Heyeti gittiği her şehirde yakın ilgiyle karşılanmış, hem devlet kurumlarınca hem de Rus Konsolosluklarının bulunduğu illerde konsoloslarca şereflerine ziyaretler verilmiş ve toplantılar düzenlemişti. Ayrıca, Sanayi Genel Müdürü Ahmet Şerif [Önay] Bey'in gezi devam ederken belirttiği gibi gezilen tüm şehirler kendi bölgelerine sanayi ve fabrika kurulmasını istemişti²⁶⁴.

Bu incelemelerde Rus Heyetinin yukarıda da belirtildiği gibi çeşitli gruplara ayrılmalarının neticesinde bir grup, mevcut tekstil işletmelerini, halkın tükettiği

²⁶⁰ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2973, 2980, 2985, 16, 23, 28 Ağustos 1932, s. (1-2), 3, 6.

²⁶¹ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Dosya No: 237-16, Fon Kodu: 30..18.1.2, Yer No: 30.59..17; **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2983, 26 Ağustos 1932, s. 1.

²⁶² **Hakimiyet-i Milliye Gazetesi**, Sayı: 3990, 3994, 4000, 24, 28 Ağustos, 3 Eylül 1932, s.1, 3, 1.

²⁶³ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2985, 2994, 3000, 3001, 28 Ağustos, 6, 12, 13 Eylül 1932, s. 6, 3, 4, 4; **Hakimiyet-i Milliye Gazetesi**, Sayı: 4004, 4007, 7, 19 Eylül 1932, s. 1, 6.

²⁶⁴ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2994, 6 Eylül 1932, s. 3; **Hakimiyet-i Milliye Gazetesi**, Sayı: 4003, 6 Eylül 1932, s. 1.

tekstil ürünlerinin miktarını ve çeşitlerini ve mevcut pamuk cinslerini saptamıştı. Diğer grup ise fabrika kurulması düşünülen şehirlerdeki doğal, ekonomik, ve endüstriyel koşulları incelemiş, bu incelemeler sırasında özellikle bu bölgelerdeki enerji, su, ham madde işgücü, inşaat malzemesi v.b. teknik konular üzerinde durmuştu²⁶⁵.

Anadolu'nun çeşitli şehirlerinde incelemeler yapan Rus Heyetinden bazı uzmanlar; Prof. Orloff, M. Nikolo Kovalefski, M. Arkadiyegoloni, Serj Mazurin, çalışmalarını tamamlayarak 1 Ekim 1932'de İstanbul'a dönmüştü. Gelen uzmanlar, bu tarihe kadar hazırladıkları 'iptidai proje'yi Ankara'da bu konuyla ilgili komisyona vermişti.

Bu ön çalışmada, gezilen şehirler ve ilgilenilen konular belirtildikten sonra mevcut pamuklu dokuma fabrikalarının yeterli olmadığı, kurulacak fabrikalar için uzun iplikli pamuğa ihtiyaç duyulduğu, bunun için yörede pamuk ziraatının düzenlenmesinin gerekliliği üzerinde durulmuştu. Bunun yanında kendir ve keten ziraatının çok iyi olduğu vurgulanmıştı. Ayrıca fabrikaların ne türde ürün üreteceği ve nerelerde kurulmasının gerektiği hakkında yapılan tartışmalardan sonra, fabrikalardan birisinin Nazilli'de kurulması ve burada boyalı iplik ve boyalı iplikten pamuklu dokuma yapılmasına ayrıca kaput bezi imal edilecek diğer bir fabrikanın da Kayseri'de kurulmasına karar verilmişti. Ancak üçüncü fabrika için kesin bir yer belirlenememiş ve buna yönelik çalışmaların sürdürülmesi planlanmıştı²⁶⁶.

Bu nedenle çalışmalarını tamamlayan bu ilk Rus Uzman Heyet, Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Hüseyin Ragıp [Baydur] Bey ile 6 Ekim 1932'de 'asli proje'yi Rusya'da bilimsel araştırmalar yapıldıktan sonra hazırlamak üzere Odessa'ya dönmüştü. Burada ilk olarak Kayseri'de yapılacak fabrikanın planının hazırlanacağı belirtilmişti²⁶⁷. Türkiye'de kalan diğer Rus uzmanlar, belirlenen iki fabrikanın kurulacağı bölgelerde maden ve enerji konularında araştırmalarına devam etmişler; üçüncü fabrikanın (patiska fabrikası) diğerleri kurulduktan sonra yapılacağını belirtmişler ve 3 Kasım 1932'de Türkiye'den ayrılmışlardı.²⁶⁸

²⁶⁵ İlhan Tekeli-Selim İlkin, **a.g.e.**, s. 160.

²⁶⁶ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 3020, 2 Teşrinievvel [Ekim] 1932, s.1,2; **Hakimiyet-i Milliye Gazetesi**, Sayı: 4029, 2 Birinciteşrin [Ekim]1932, s.3.

²⁶⁷ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 3023, 3025, 5,7 Teşrinievvel [Ekim] 1932, s.1, 4.

²⁶⁸ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 3051, 4 Teşrinisani [Kasım] 1932, s. 4.

d) Rus Uzmanların Hazırladığı Sanayi Raporu (1932)

Sovyet uzmanların iki aylık bir süre içinde Türkiye'nin çeşitli illerinde yaptıkları teknik çalışmaların, gözlemlerin ve elde ettikleri verilerin sonucunda Rusya'da hazırlayarak gönderdikleri rapor "Türkiye'de Pamuk, Keten, Kendir, Kimya, Demir Sanayi" başlığını taşıdığı²⁶⁹.

Bu genel başlığı taşıyan rapor, başlıkta adı geçen sanayi maddeleri ithalatının önlenerek Türkiye'de üretim imkanlarını içeren iktisadi ve bilimsel raporlardan oluşmuştu. Raporun en kapsamlı konusunu 'pamuk sanayi' oluşturmuştu. Bu konuda Rus uzmanlar heyeti Başkanı Prof. Orloff'un 'pamuk sanayi hakkında iktisadi rapor'u ile birlikte bir de "Türkiye hizmetinde bulunan Sovyet Mühendisleri [uzmanları] Komisyonu tarafından hazırlanan "Pamuk Sanayi Hakkında Fenni Rapor"dan oluşmuştu. Çünkü pamuklu kumaş yıllardır dışarıdan ithal edilmişti²⁷⁰. 1933 yılına ithalattaki oranı %72 olarak belirlenmişti²⁷¹. Bunun bir nedenini de Orloff'un raporunun başında belirttiği gibi "Türk Hükümeti'nin teklifi üzerine Türkiye'nin pamuk mıntıklarında, ev dokumacılığının inkişaf ettiği [ilerlediği] ve mensucat [dokuma] fabrikalarının bulunduğu merkezlerde bir seyahat gezisi yapılmasını istemesi" oluşturmuştu²⁷².

Orloff'un raporu, 22 Eylül 1932 tarihinde Başbakan İsmet [İnönü] Paşa'ya ithafen yazdığı giriş ile birlikte, şu başlıklardan oluşmuştu: I. Mevaddı İptidaiye [Hammadeler], II. Kumaş ihtiyaçları ve bunların temin kaynakları, III. Ev dokumacılığı hususiyetleri ve ehemmiyet derecesi, IV. İplik ve kumaş ithalatının önlenmesi için gerekli olan iplik işleri ve dokuma tezgâhlarının miktarı, V. Fabrikalar inşaatı planı, VI. Neticeler ve teklifler.

Türkiye'nin uygun iklim ve arazi koşullarına sahip olmasına karşın uzun yıllardır yapılan istatistiklere göre pamuk üretim miktarı her sene düşüş göstermişti. Bu nedenle de pamuklu kumaş ithalatı artmıştı. Ziraat ve tohum üretimi şekillerinin yeniden düzenlenmesi ile yerli ham madde kullanımının artacağı, kumaş cinslerinin azaltılması ve otomatik üretim tezgahlarına, yani fabrika üretimine geçilmesi ile pamuklu dokumada ihtiyacın karşılanacağı ve hatta ihracata da yetecek kadar ürün

²⁶⁹ Raporun tamamı için bkz. İlhan Tekeli-Selim İlkin, **a.g.e.**, s. E93 vd.

²⁷⁰ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2985, 28 Ağustos 1932, s. 1.

²⁷¹ İlhan Tekeli-Selim İlkin, **a.g.e.**, s. 165.

²⁷² **A.e.**, s. E97.

üretebileceği belirtilmişti. Bunlarla birlikte kurulacak olan fabrikaların “sürümü çok olan bilinen cins kumaşlar” üretecek tarzda yapılması önerilmişti. Ev dokumacılığının rekabet gücü düştüğünden yavaş yavaş kaldırılması gerektiği belirtilmişti. Bu nedenle de iplik santral fabrikaları inşası düşüncesinin benimsenmediği ayrıca, diğer bazı nedenlerden dolayı da bu fabrikalara sermaye bağlanmasının tavsiye edilmediği belirtilmişti.

Bu fabrikaların kurulmaması neticesinde yeni dokuma fabrikaları için ihtiyaç duyulan iş gücünün ev dokumacıları arasından kooperatifler şeklinde temin edilebileceği öneriler arasında yer almıştı. Kurulması düşünülen fabrikalarla ilgili olarak vurgulanan bir diğer konu da, enerji kaynaklarına yakın yerlere tesis inşa edilmesi olmuştu. İnceleme yapılan illerde enerji kaynaklarının ya hiç işletilmediği ya da ilkel koşullarda işletildiği tespit edilmiş; fabrikaların kurulmasından önce bunların iyileştirilmesi, hatta ihtiyacın artacağı düşüncesiyle yeni sahaların oluşturulması önerilmişti²⁷³.

Pamuk sanayi hakkında bilimsel bir rapor da, bir hidrolog, bir mimar ve bir su ve kanalizasyon ile enerji uzmanından oluşan bir Sovyet komisyonunca hazırlanmıştı. Komisyon 1932 yılında, 20 Ağustos ile 30 Ekim tarihleri arasında iki ila beş gün süreyle kaldıkları 12 il ve ilçede haritalarla ve rakamsal verilerle, bölge hakkında daha önceden verilen genel bilgiler dahilinde yapılan incelemelerle kurulacak üç dokuma fabrikasının inşası için gezilerde edinilen bilgiler, bu raporda detaylıca açıklanmıştı. Fakat incelemelerin yapıldığı her bölgeden alınan ürün, su, kömür v.b. birçok maddenin örneklerinin kimyevi tahlillerinin yapılmamış olması nedeniyle, bu raporlarda yeni düzenlemelerin olabileceği belirtilmişti.

Pamuklu sanayiden başka kendir sanayinin gelişmesi hakkında bir rapor da I.M. Galavinin tarafından 24 Ekim 1932 tarihinde Ankara’da yazılmıştı. Raporda, Türkiye’nin pamuklu hariç nebatî elyaf ürünlerine olan genel ihtiyacı, yerli küçük sanayinin üretiminin 2,5 katından fazla olduğu ve bunu ihtiyacı karşılayacak fabrikanın olmadığı, ancak yetişen kendirin kalitesinin çok yüksek olduğuna dikkat çekilmişti. Bu nedenle, Türkiye’nin nebatî elyaf sanayisinin gelişmesine dair genel bir plan maliyeti ile birlikte raporda ortaya konulmuştu.

²⁷³ A.e., s. E95-E112.

Makine Mühendisi Galavinin'in 31 Ekim 1932'de sunduğu ikinci raporunda kendir ürünlerine özel fabrikaların inşaatı hakkında projeler öne sürmüştü. Bu projelerde altı adet ihzar fabrikası kurulması önerilmişti. Bunlardan üç tanesinin İzmir'in Ödemiş, Tire ve Bayındır ilçelerinde, diğer üç tanesinin de Kastamonu, Doday ve Sinop'a kurulması öngörülmüştü²⁷⁴. Ayrıca iki adet kendir ürün(halat, çuval, ip ve urgan, ambalaj dokuması kalın bez) fabrikasının [1 numaralı fabrika] Kastamonu'ya, [2 numaralı fabrika]'nın da İzmir'e kurulması uygun görülmüştü. Fakat bu 6 ihzar fabrikasından ilkinin Kastamonu'ya, 2 mamul fabrikasından ilkinin İzmir'e kurulması gerektiği, diğerlerinin bunlardan edinilecek tecrübeler sayesinde kurulacağı belirtilmişti.

Raporun son bölümü olan Türkiye kimya ve demir sanayinin kurulması ve gelişmesi hakkındaki kısım Profesör Yuşkeviç tarafından 1 Kasım 1932'de yazılmıştı. Raporda öncelikle kimya sanayi hakkında dünyadaki genel durum açıklanmış, arkasından Türkiye'nin bu sanayiye kurabilmesi için içinde bulunduğu durum yapılmış olan plan ve incelemeler neticesinde ortaya çıkartılmış ve kimyevi sanayi planı genel taslağı hazırlanmıştı. Ayrıca demir sanayinin gelişmesi için yapılacak çalışmalar bu sanayinin kimya sanayi ile olan ilişkisi çerçevesinde vurgulanmıştı²⁷⁵.

e) Türk Uzmanların Sovyetler Birliği'nde Yaptığı Sanayi İnceleme Gezisi (1933)

Yukarıda detaylı bir biçimde anlatıldığı üzere 1932 yılı içerisinde Türkiye'de kurulacak fabrikalar ve sanayi işletmeleri üzerinde incelemeler yapmak için çeşitli konuların uzmanlarından oluşan bir Rus Heyet gelmiş ve uzmanlık alanları hakkında detaylı bir rapor sunmuşlardı. Bunun üzerine daha detaylı bir çalışma yapmak ve Türkiye'deki incelemeler sonucunda sanayileşme planlarında pamuklu dokumaya verilen önem nedeniyle yapılması kararlaştırılan üç dokuma fabrikasından öncelikle Kayseri'de inşa edilmesine karar verilen bez fabrikasının planlarını hazırlamak için Rusya'ya geri dönülmüştü.

1933 yılı Ocak ayında fabrika hakkında Rusya'da yapılan çalışmalarla ilgili bazı bilgiler vermek üzere Rusya'nın Türkiye Büyükelçisi Suriç Türkiye'ye gelmişti. Büyükelçi ayrıca, kurulacak olan fabrikalar için özel olarak Türkiye'ye gelmesi

²⁷⁴ A.e., s. E234.

²⁷⁵ A.e., s. E253-E299.

planlanan Rus uzmanlar heyetinin çalışmalarıyla ilgili olarak hükümetle görüşmeler yapmıştı²⁷⁶. Bu arada İktisat Bakanlığı da bir yandan kendi bünyesinde inşaat planlarına, diğer yandan yeni yıl içerisinde bu fabrikalar için Devlet Bütçesi'nde ödenek ayrılmasıyla ilgili çalışmalarına hız vermişti²⁷⁷. Suriç'in Türkiye'ye gelişinden iki ay sonra, yapılacak fabrikaların inşaat planları ve gönderilecek makineler hakkında incelemelerde bulunmak üzere, 9 Mart 1933 tarihinde Hereke Fabrikası Müdürü Reşat Bey²⁷⁸ Başkanlığı'nda Feshane Müdürü Şevket Turgut ve Sanayi Ofisi Fen Heyeti Müdürü Kâmil Bey'lerden oluşan heyet, Çiçerin Vapuru ile Odesa'ya gitmişti²⁷⁹.

14 Mart 1933'de Moskova'ya ulaşan Türk heyeti, Ağır Sanayi Komiserliği Mukaveleler Şubesi Başkanı Lorentz ve Rus Heyeti'ne Türkiye'yi ziyareti sırasında başkanlık eden Orloff tarafından karşılanmıştı²⁸⁰.

Türk Sanayi Heyeti, Rusya'da gidişlerinden itibaren büyük ilgi görmüştü. 18 Mart'ta Sovyetler Birliği Ticaret Odası'nı ziyaret eden Heyete Türkiye'yi ziyaret eden Sovyet Uzmanlar Heyeti üyeleri, Sovyet Dış Ticaret Komiserliği ve diğer bazı halk komiserleri, oda üyeleri ve çeşitli iktisadi kuruluşların üyeleri tarafından verilen önem bu ilginin büyük bir göstergesi olmuştu. Ayrıca Türk Heyet burada açılmış olan Sovyet ihracat eşyası merkez müzesini de ziyaret ederek inceleme fırsatı bulmuştu²⁸¹.

Türk Heyeti incelemeler sırasında İvanova'da gezdiği dokuma fabrikalarının kendilerinde iyi izlenimler bıraktığını belirtmiş ve bu gezi sırasında kendilerine gösterilen ilgi için teşekkür etmiş; bunu iki ülke arasında oluşan sağlam dostluğun sonucu olduğunu beyan etmişti²⁸².

Yukarıda da belirtildiği gibi yakın bir ilgi gören heyet gerçekleştirdiği ziyaretler sonunda, Sovyetler Birliği Hükümeti'nce açılan kredi faaliyetlerini yürütmek amacıyla, 'Türkstroy' adıyla yeni bir tröst kurulmuştu. Bu tröst

²⁷⁶ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 3132, 23 Kanunusani [Ocak] 1933, s. 1.

²⁷⁷ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 3121, 12 Kanunusani [Ocak] 1933, s. 1.

²⁷⁸ Daha önce gidecek olan Heyet içinde Ahmet Şerif [Önay] Bey görevlendirilmiş olmasına karşın 20 Şubat 1933 tarihinde Bakanlar Kurulunda kabul edilen bir kararname ile yerine Hereke Fabrikası Müdürü Reşat Bey'in gönderilmesine ve kendisine 'diplomatik pasaport' verilmesi kararına varılmıştı. **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Dosya No: 243-119, Fon Kodu: 30..18.1.2, Yer No: 33.10..18. Ayrıca konuyla ilgili bkz. İlhan Tekeli-Selim İlkin, **a.g.e.**, s. 168-169.

²⁷⁹ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 3176, 10 Mart 1933, s. 2.

²⁸⁰ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 3181, 15 Mart 1933, s. 3.

²⁸¹ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 3187, 3195, 21, 29 Mart 1933, s. 5, 5.

²⁸² **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 3213, 19 Nisan 1933, s. 3.

Müdürlüğü'ne Ağır Sanayi Komiserliği Koleji üyelerinden M. Zolotraf getirilmiş ve bu faaliyetlerin genel denetimini sağlamak için de Ağır Sanayi Komiser Muavini Kaganoviç görevlendirilmişti²⁸³.

Kuruluşundan itibaren çalışmalarına başlayan Türkstroy, 1 Haziran 1933'de Kayseri Bez Dokuma Fabrikasına ait projenin taslağını Türk Sanayi Heyetine teslim etmişti. Teslim protokolü imzalandıktan sonra Türk Heyeti Başkanı Reşat Bey Sovyet Milleti'ne, Türk Milleti ve Hükümeti'ne gösterdiği ilgiden dolayı teşekkür etmiş; Tröst Başkanı Zolotraf ise Türk Heyetin takdirlerinden memnuniyetini dile getirmiş ve Türkstroy'u hızlı ve doğru şekilde hayata geçirmek için Türk Heyeti'nin teknik bilgilerine ihtiyaç duyulduğunu belirtmişti. Bundan sonra, Türk ve Rus Heyetler Sovyet alet ve cihazlarının teslimi konusunda görüşmelere başlamışlardı²⁸⁴.

Haziran ayı içerisinde gerçekleştirilen görüşmeler sonunda kurulacak üç fabrikadan biri olan Kayseri Bez Fabrikasına ait üretilecek malların fiyatlarıyla alet ve cihazların kıymetini belirten hesapları içeren 'kesin plan' 7 Temmuz 1933'te hazırlanmış ve Türk Heyetine teslim edilmişti. Ayrıca, Heyet Rusya'dan ayrılmadan önce Başbakan İsmet [İnönü] Paşa'ya verilmek üzere "fabrikayı kuracak san'atkârlar" tarafından Kayseri Fabrikası'nın bir buçuk metre yüksekliğinde maketi yapılmıştı²⁸⁵.

12 Temmuz 1933 tarihinde Türk Heyeti ülkeye dönmüş ve yukarıda açıklandığı üzere yeni kurulan Sümerbank'ın işletmelerinden biri olacak olan Kayseri Bez Fabrikası hakkında yapılan görüşmeler ve teslim alınan planlarla ilgili Banka Müdürü Nurullah Esat Bey'e açıklamalarda bulunmuşlardı²⁸⁶.

f) Türk Sanayisinde Çalıştırılmak Üzere Sovyetler Birliği'ne Gönderilen Stajyerler (1933)

Kurulacak fabrika için Sümerbank'taki çalışmalar Ağustos ayı ortalarına kadar devam etmiş; Rusya'dan alınacak makinelerin cinsi ve adetleri ile diğer ayrıntılar belirlenmeye çalışılmıştı. Bu arada Rus uzmanlar Anadolu'da kurulacak üç

²⁸³ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 3221, 26 Nisan 1933, s. 1.

²⁸⁴ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 3261, 6 Haziran 1933, s. 3.

²⁸⁵ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 3293, 8 Temmuz 1933, s. 1-4.

²⁸⁶ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 3298, 13 Temmuz 1933, s. 1.

fabrika ile ilgili bilgi istemiş, ilgili banka birimi konu hakkında çalışmalarını tamamlayarak göndermişti²⁸⁷.

Çalışmalar olanca hızıyla devam ederken, Sümerbank Genel Müdürlüğü Rus okullarında ve fabrikalarında, en çok bir yıl staj görerek Kayseri’de kurulacak dokuma fabrikalarının iplik, dokuma, boya ve apre şubelerinde usta ve usta yardımcısı olarak yetiştirilmek üzere Rusya’ya stajyer göndermeye karar vermişti²⁸⁸.

Böylece kurulacak fabrikaların yapılması ve işletilmesi yolunda kesin ve geri dönüşmeyecek adımlar atıldığı gösterilmiş; ayrıca deneyimli, konusunun uzmanı kişiler çalıştırarak kurumsal, sağlam bir yapı oluşturulması amaçlanmıştı. Bankanın kararının açıklanmasından hemen sonra, 10 gün içinde, aralarında dokuma ressamı, fabrika ressamı ve dokumacıların da bulunduğu 51 kişi bankaya başvurmuştu²⁸⁹. Başvurular tamamlandıktan sonra ilk heyet, Kayseri dokuma fabrikası müdürü Şevket Turgut Bey gözetiminde staj için gönderilmişti.

İkinci heyet ise bundan kısa bir süre sonra 6 Eylül 1933’de Moskova’daki Sanayi Enstitüsü (Teknikom) ile diğer Sovyet dokuma fabrikalarında staj görmek üzere 30 kişilik bir katile halinde yola çıkmıştı. Böylece, ikinci katile ile birlikte Sovyet Rusya’ya gönderilen stajyer sayısı 90 kişiye ulaşmıştı. Bu arada 1933 yılı son aylarında Sovyetler Birliği’nde bulunan stajyerlere başkanlık yapmak üzere Sümerbank Mühendislerinden Fahri Hüsnü Bey’e ‘siyasi pasaport’ verilerek gönderilmesi Bakanlar kurulunca kararlaştırılmıştı²⁹⁰. Böylece, teknik işlerde 9 ay çalışacak olan stajyerler, 1934 yılında Anadolu’da kurulması kararlaştırılan fabrikalarda usta olarak işe başlamış olacaklardı²⁹¹.

3. Türkiye Cumhuriyeti ile Sovyetler Birliği Arasındaki Sosyal ve Kültürel Etkileşim

a) İşbirliği ve Dostluk İlişkilerinin Geliştirilmesinde Spor Karşılaşmalarının Etkileri

İstanbul Üniversitesi eski mezunlarından ve spor teşkilatında da daha önce görev yapmış olan Taip Servet Bey’in girişimleriyle kurulmuş İstanbul Üniversitesi

²⁸⁷ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 3331, 15 Ağustos 1933, s. 5.

²⁸⁸ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 3726, 10 Ağustos 1933, s. 6.

²⁸⁹ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 3336, 20 Ağustos 1933, s. 4.

²⁹⁰ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Dosya No: 112-124, Fon Kodu: 30..18.1.2, Yer No: 41.85..7.

²⁹¹ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 3354, 7 Eylül 1933, s. 1-2.

Spor Kulübü, Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki iyi ilişkilerin bir göstergesi olarak Rusya'nın çeşitli şehirlerinde spor müsabakalarına katılmak üzere otuz kişiyi aşan bir kabile ile Ağustos 1931'de Sovyetler Birliğine gitmişti²⁹².

14 Ağustos 1931 tarihinde Moskova'ya ulaşan Türk Spor Heyet'i Sovyetler Birliği Dışişleri Komiserliği adına bir bürokrat, Sovyet Spor Teşkilatı, Umumi Katipliği, Harici Büro Kaptanlığı, Madam Kidmay ve sporcular tarafından karşılanmıştı²⁹³. Ertesi gün Moskova şehrinin önemli yerleri Türk Spor Heyeti'ne gezdirilmişti. 16 Ağustos'ta Lenin'in mezarı ziyaret edilmişti²⁹⁴.

17 Ağustos 1931 tarihinde Moskova'da ilk maçın oynanacağı otuz bin kişi kapasiteli Dinamo stadyumu tamamen dolmuştu. Maçı seyretmeye Sovyetler Birliği Dışişleri Komiser Yardımcısı Karahan ve hükümet yetkilileri gelmişti. Maç sonucunda, Türk takımı attığı üç gole karşılık dört gol yemiş ve maçtan mağlup ayrılmıştı²⁹⁵. Fakat, daha sonra 'Moskova Terbiye Bedeniye Jürisi' maçın dört dakika fazla oynandığını belirtmiş ve maçın berabere bittiğine hükmetmişti²⁹⁶.

İlerleyen günlerde Türk takımı Leningrad'a geçmiş ve 23 Ağustos'ta şehir takımı ile bir maç yapmıştı. Türk takımı kırmızı, Rus takımı mavi forma ile sahaya çıkmıştı. Elli bin kişinin seyrettiği bu maçı Moskova ve Leningrad radyoları Türkçe olarak vermişti. Maçı seyredenler arasında M. Litvinof, eski İstanbul General Konsolosu Valıştank, Sovyet Âli Spor Şurası Başkanı, Leningrad Şurası Başkanı ve üyeleri ile yabancı konsoloslar bulunmuştu.

Rus hakemin yönettiği ettiği maçın sonucunda İstanbul Üniversitesi Spor kulübü maçı 5-4 kaybetmişti. Aynı gün maçtan sonra, Karahan Türk futbol takımı adına Taip Servet ve Zeki Beyleri davet etmiş ve otuz beş dakika görüşmüştü. Görüşmede Karahan, Türk futbol takımının Rus futbolcularıyla olan bu temasının iki ülke ilişkilerini daha ileri noktalara götürmeye aracı olduğunu, heyetin gerek şahsi terbiye ve gerekse güzel oyunları itibarıyla her türlü takdire layık olduğunu belirtmişti. Ayrıca, Türkiye'ye döndüklerinde bu görüşmeyi Başbakan İsmet [İnönü]

²⁹² **Hakimiyet-i Milliye Gazetesi**, Sayı: 3618, 11 Ağustos 1931, s. 1; **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2589, 22 Temmuz 1931, s. 1.

²⁹³ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2612, 15 Ağustos 1931, s. 3.

²⁹⁴ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2620, 23 Ağustos 1931, s. 3.

²⁹⁵ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2616, 19 Ağustos 1931, s. 1.

²⁹⁶ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2617, 20 Ağustos 1931, s. 1.

Paşa ve Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü [Aras] Bey'e bizzat giderek iletmelerini Taip Servet ve Zeki Beylerden istemişti²⁹⁷.

Türk sporcuları Rusya'da bulunduğu sırada, Ağustos ayının son günlerinde Komsolya 'Komünist Gençliği' isimli bir yelkenli ve motorlu bir kotra ile 23 Rus sporcu İstanbul'a gelmişti. Kotranın mürettebatını Rus sporcular oluşturmuş ve Sovyetler Birliği Genel Sporlar Temsilcisi Siş bu Heyete başkanlık etmişti. Rus sporcular 25 Ağustos'ta İstanbul'da camileri, müzeleri ve diğer önemli yerleri gezmişlerdi. Türkiye'de 5 gün kalmaları planlanan Spor Heyetinin bu süre için bir karşılaşmaya katılması hakkında bir karar verilmemişti²⁹⁸.

Bu arada, Rusya'da karşılaşmalarını tamamlayan İstanbul Üniversitesi Spor Takımı 2 Eylül 1931'de 'Frank Mering Vapuru' ile İstanbul'a gelmişti. Takım Kaptanı Zeki Rıza Bey gelir gelmez yaptıkları bu seyahati değerlendiren bir konuşma yapmış ve buldukları her şehirde kendilerini ilgiyle karşılayan herkese teşekkür etmiş ve oynadıkları maçlar hakkında bilgiler vermişti²⁹⁹.

1931 yılında Türk takımının iki ülke arasında siyasi ve ekonomik yakınlaşmasının bir sonucu olarak sosyal yaşamda da iyi ilişkilerin gelişmesini desteklemek amacıyla gerçekleştirdiği spor karşılaşmalarından sonra 1932 yılında, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunun dokuzuncu yılı dolayısıyla düzenlenen 'Cumhuriyet Turnuvası' maçlarına katılmak üzere 'Çiçerin Vapuru' ile 24 kişilik bir Rus futbol takımı Rus Beden Terbiye Yüksek Meclisi'nin Türkiye'ye gelmeyi kabul etmesi üzerine 15 Ekim 1932 tarihinde İstanbul'a ulaşmıştı. Ayrıca, futbol takımı ile birlikte 7 kişilik bir güreş heyeti de gelenler arasında yer almıştı. Güreşçiler arasında ağır ve hafif siklet güreş şampiyonları yer almıştı. Bu güreşçiler, Türk güreşçileri Çoban Mehmet, Himmet ve Kara Ali Pehlivanlara karşı müsabakalara çıkacaklardı. Rus futbol takımı ise İstanbul Üniversitesi Spor Kulübüyle karşı karşıya gelecekti³⁰⁰.

Rus Spor Heyeti İstanbul'a geldiğinde hazırlanan karşılama töreni programı dahilinde İstanbul Valisi ve Belediye Başkanı adına tercüman Vedat, Halk Fırkası [Partisi] adına Mekki, Halkevi Spor Şubesi adına Kemal Rifat Beylerle, Taip Servet Bey ve eşi, Zeki Rıza Bey, Çelebizade Sait Bey ve eşi, İstanbul Rus General

²⁹⁷ *Cumhuriyet Gazetesi*, Sayı: 2621, 24 Ağustos 1931, s. 1, 3.

²⁹⁸ *Cumhuriyet Gazetesi*, Sayı: 2623, 26 Ağustos 1931, s. 1.

²⁹⁹ *Cumhuriyet Gazetesi*, Sayı: 2631, 3 Eylül 1931, s. 1, 4.

³⁰⁰ *Hakimiyet-i Milliye Gazetesi*, Sayı: 4037, 4043, 10, 16 Birinci Teşrinisani [Ekim] 1932, s.1,1; *Cumhuriyet Gazetesi*, Sayı: 2993, 5 Eylül 1932, s. 1.

Konsolosu M. Viziling, tercüman Ahmet Bey ve gazeteciler tarafından karşılanmıştı. Karşılama heyeti adına Taip Servet Bey bir nutuk söylemiş ve Rus sporcuları Türkiye’de görmekten dolayı sevinçlerini belirtmişti. Rus sporcu kafilesine başkanlık eden M. Diyomin karşılık olarak, Türkiye’nin Büyük Bayramında, 29 Ekim 1932’de, Ankara’da bulunacaklarını ve Türk takımıyla tekrar karşılaşacakları için memnun olduğunu söylemişti. İlk olarak 1924 yılında Türkiye’ye gelen Rus futbolcuların arasında bulunduğu Rus Heyet Ankara’ya gidene kadar İstanbul’da kalmıştı³⁰¹. Bu arada İstanbul’da kaldıkları süre içinde çeşitli gezilerde yapmış olan Rus Heyet Taksim’deki Cumhuriyet Anıtı’na törenle çelenk koymuştu³⁰².

İstanbul’da ilk maç 21 Ekim 1932’de Fenerbahçe stadyumunda oynanmış ve maçı Türk hakem yönetmişti. İstanbul Halkevleri futbol takımı ile Sovyetler Birliğinin Moskova, Leningrad, Harkof şehirlerinin iyi futbolcularından seçme bir takım oluşturan Rus takımı arasında oynanan bu maçı Başbakan İsmet [İnönü] Paşa ve beraberindekiler stadyumda izlemişti. Maçın sonucunda takımlar yenişememiş ve maç 2-2 berabere bitmişti³⁰³.

İki takım arasında ikinci maç 23 Ekim’de Taksim stadyumunda oynanmıştı. Rus hakem M. Vasilief’in yönettiği maçı Türkiye Millet Meclisi Başkanı Kazım [Özalp] Paşa ile Rus konsolsu ve diğer birçok üst düzey yönetici birlikte izlemişti. Türk takımı yapılan bu karşılaşmada dört gol yiyerek maçı kaybetmişti³⁰⁴.

İstanbul’daki karşılaşmalar tamamlandıktan sonra Rus Spor Heyeti Ankara’ya gitmiş ve Cumhuriyet Bayramı Kutlamaları başlamadan bir gün önce, yani 28 Ekim 1932’de Ankara Halkevleri Takımı ile on bin seyirci önünde bir maç yapılmıştı. Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı Kazım [Özalp] Paşa, Başbakan İsmet[İnönü] Paşa ile milletvekilleri ve Sovyetler Birliği Türkiye Büyükelçisi Suriç ve eşi iki dost ve komşu ülkenin sporcularının karşılaşmasını izlemek üzere stadyuma gelmişler ve sahaya inmişlerdi. Öncelikle ev sahibi olarak Halkevleri idarecilerinden Mümtaz Bey Türk-Rus dostluğunun kıymet ve önemine değinerek bunun gibi temaslarla ikili ilişkilerin daha da kuvvetlendiğini belirtmiş ve Rus sporculara bir bayrak hediye etmişti. Daha sonra Rus Büyükelçisi Suriç, Rus sporcuları adına Türk takımı kaptanına bir buket vermiş, kaptan da aynı şekilde

³⁰¹ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 3032, 3034, 14, 16 Teşrinievvel [Ekim] 1932, s. 1, (1, 6).

³⁰² **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 3039, 21 Teşrinievvel [Ekim] 1932, s. 5.

³⁰³ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 3039, 3040, 21, 22 Teşrinievvel [Ekim] 1932, s. 1, 1.

³⁰⁴ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 3041, 3042, 23, 24 Teşrinievvel [Ekim] 1932, s. 1, (1, 4).

karşılık vermişti. Maç hakem Kemal Rifat Bey idaresinde başlamış ve Türkiye'nin 1-0'lık galibiyeti ile sonuçlanmıştı³⁰⁵.

Spor alanında gelişmeler ve bunun neticesinde sosyal ilişkilerdeki ilerleme 1933 yılında da önemini koruyarak devam etmişti. 1933 yılı Temmuz ayı başında yeni bir Türk Spor Heyetinin Rusya'ya gideceği ve bu konuda çalışmaların yapıldığı ve sporcuların hazırlıklarına devam ettiği basına yansıyan haberlerde görülmüştü³⁰⁶. 19 futbolcu, 7 güreşçi, 4 atlet ve 10 idareciden oluşan 40 kişilik Türk spor heyeti 10 Temmuz 1933 tarihinde 'Odesa Ekspresi' ile Moskova'ya doğru yola çıkmıştı³⁰⁷.

14 Temmuz 1933'de Rus Bedeni Kültür Milli Merkezi Enstitüsü talebesi ile Bedeni Terbiye Teşkilatları Rusya ve Mensupları Turiz Tröstü Başkanı M. Kouris, başta Maslahatgüzar Mehmet Ali Bey olmak üzere Türk elçilik görevlileri, Rusya dışişleri Komiserliği Bürokratları, Moskova, Leningrad ve Ukrayna'dan gelen heyetlerle, Rus sporcuları ve gazeteciler, Moskova'ya ulaşan Türk Heyet'ni törenle karşılamıştı.

M. Kouris gelen Türk Heyeti'nin şahsiyetinde Türk milletini ve Türkiye'deki spor heyetlerini selamlamıştı. Ayrıca, sosyal ilişkilerin gelişmesine katkısı olan bu maçların iki ülkenin birbirine sağlam dostluk bağlarıyla bağlanmasına neden olduğunu belirtmişti. Buna karşın Türk Heyeti adına Cevdet Kerim Bey de, iki ülke arasında mevcut olan dostluk ilişkilerinin tüm dünya ülkelerinin dikkatini çektiğini, bundan da gurur duyduğunu açıklamıştı³⁰⁸.

Daha sonra M. Karahan gazetecilere verdiği bir beyanatta, karşılıklı sosyal ve kültürel etkileşmenin sağlanmasına neden olan bu tür aktiviteler göstermektedir ki "Türk-Rus Dostluğu yalnız diplomasi faaliyetlerinin eseri [olmadığı]" aynı zamanda Türk ve Rus gençliği ve sporcularının çalışmalarının eseri olduğunu vurgusunu yapmıştı³⁰⁹.

Ayrıca, M. Karahan 16 Temmuz 1933'de Cevdet Kerim Bey'i kabul etmişti. Bir önceki gün Türk sporcular heyeti Moskova şehrini gezmiş ve akşam da Stanislasvki tiyatrosundaki oyunu seyretmişlerdi.

³⁰⁵ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 3047, 29 Teşrinievvel [Ekim] 1932, s. 1, 5.

³⁰⁶ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 3290, 5 Temmuz 1933, s. 5.

³⁰⁷ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 3296, 11 Temmuz 1933, s. 1.

³⁰⁸ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 3300, 15 Temmuz 1933, s. 3.

³⁰⁹ **Hakimiyet-i Milliye Gazetesi**, Sayı: 4305, 15 Temmuz 1933, s. 1, 5.

Türk Heyet Moskova'da bulunduğu sırada büyük ilgi görmüş, Moskova, Leningrad, İvanova, Vnesensk, Gorki, Harkof, Kiyef ve Odesa'da maçlar düzenlenmişti. Bunlardan başka Sovyetler Birliğinin diğer 16 sanayi merkezinden gönderilen telgraflarda Türk sporcuları maçlara davet edilmişti³¹⁰.

Türk kafilesi, 17 Temmuz'da Moskova'da, 25 Temmuz'da Leningrad'da, üçüncü maçını da 31 Temmuz'da yine Moskova'da yapmıştı. Bunların haricinde Türk sporcular Ağustos ayının 4'ünde İvanova'da, 8'inde Nizvi'de 12'sinde Harkof'da 16'sında Rostom'da 20'sinde Kief'de ve son olarak 22'sinde Odesa şehrinde birer maç yapmak üzere davet edilmişti³¹¹.

Kafilede bulunan futbolcuların haricinde Türk Güreşçiler de çeşitli karşılaşmalar yapmışlardı. 19 Temmuz'da 'Culture Park'ta 25.000 seyirci önünde Türk-Rus güreşçileri arasında ilk karşılaşma yapılmıştı. Yedi Türk güreşçisi de bu karşılaşmalardan başarıyla çıkmış, rakiplerini yenmişlerdi³¹².

Bu arada Dinamo Atletik Kulübü onuncu yılı kutlamaları nedeniyle Türk sporcuları şerefine önemli bir ziyafet vermişti. Ayrıca, Türk Masalahatgüzarı Mehmet Ali Bey de birçok önemli kişinin bulunduğu bir ziyafeti Türk sporcular şerefine düzenlemişti.

Ertesi gün, 21 Temmuz 1933'de Türk Heyet, yukarıda bir önceki yıllarda belirtildiği gibi, Lenin'in mezarını ziyaret etmiş, Cevat Kerim Bey de burada bir konuşma yaparak Rus milletinin inkılap hareketlerindeki rolün vurgu yaptıktan sonra, Rusya'nın Lenin idaresinde hürriyete kavuştuğunu ve Türk-Rus halklarının arasındaki dostluğunda bu hürriyetin kurulmasıyla sağlandığını belirtmişti. Aynı gün, Türk sporcular 'Ast 14' uçağıyla bir hava gezisi yapmışlar ve akşam da Moskova tiyatrolarından birinde bir oyuna katılmışlardı³¹³.

Spor heyetinin diğer üyelerini oluşturan 4 kişilik atlet sporcuları yaptıkları karşılaşmalarda 4 birincilik (100 metrede Semih, 200 metrede Semih, 400 metrede

³¹⁰ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 3302, 17 Temmuz 1933, s. 1.

³¹¹ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 3303, 18 Temmuz 1933, s. 1.

³¹² **Hakimiyet-i Milliye Gazetesi**, Sayı: 4311, 21 Temmuz 1933, s. 1; **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 3305, 20 Temmuz 1933, s. 1.

³¹³ **Hakimiyet-i Milliye Gazetesi**, Sayı: 4312, 22 Temmuz 1933, s. 2; **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 3305, 20 Temmuz 1933, s. 8.

M. Ali, 80 metrede Küçük Besim) ve bir ikincilikle (yüksek atlamada Haydar) hem güzel başarılarla imza atmışlar hem de Rusların takdirlerini toplamışlardı³¹⁴.

1933 Temmuz ve Ağustos aylarında karşılaşmalarını tamamlayan Türk sporcular 20 Ağustos 'da Türkiye'ye geri dönmüşlerdi. Bu süre içinde Rusya'nın küçük büyük birçok şehrinde maçlar, güreşler, atletizm karşılaşmaları yapan heyet, bazı karşılaşmalarda başarılı olmuş bazılarında ise mağlup olmuştu. Fakat, yapılan karşılaşmalarda sonuçlardan çok karşılıklı sosyal etkileşimin neticeleri üzerinde daha çok durulmuş; bu seyahatin, Türkiye Sovyetler Birliği ilişkilerinde yeni bir dönemin açılmasına katkı sağladığı, bununla birlikte, iki ülke arasında dostluk ilişkilerinin gelişme göstermesine yardımcı olduğu, spor karşılaşmalarıyla kazanılan bu ivmenin diğer alanlara da yansımalarının arzulandığı, iki ihtilal ülkesinin ayrı ayrı fikirleri temsil etmesine karşın birbirlerinden çok şey öğrendiği vurgulanmıştı³¹⁵.

b) Sosyal ve Kültürel Alanlardaki Diğer Gelişmeler

Türk-Rus ilişkilerinin siyasi ve ekonomik yönünü sosyal ve kültürel gelişmelerle ve işbirlikleri ile desteklenerek hem iki ülke arasında hem de uluslararası alanda daha iyi komşuluk ilişkileri yürütülmeye çalışılmıştı. Bunun bir ayağını yukarıda belirtmeye çalışılan spor karşılaşmaları, diğerini de aşağıda anlatılmaya çalışılacak daha çok kültürel yönü ağır basan konular oluşturmuştu.

Olayların gelişim sırasına göre kronolojik olarak anlatılacak olursa 1930'lu yılların ortasında Rusya'ya bir Türk Tıp Heyeti gitmişti. Heyet üyeleri Moskova Sovyet Tıp ve Kültür kurumlarını gezerek incelemelerde bulunmuşlardı. Karahan, bu gezi sırasında Türk Heyetini kabul ederek bu ziyaretin Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında kültürel ilişkileri geliştireceğini söylemişti³¹⁶.

Yine 1930 yılı içinde bu sefer, Milli Talim ve Terbiye üyelerinden Ali Haydar, Avni ve İzmir Lisesi Müdürü Hikmet Bey'lerden oluşan bir heyet Rusya'ya gönderilmişti. Heyet, Rusya'nın Odesa, Moskova ve Leningrad şehirlerinde pedagojiye ait kurumlar hakkında incelemeler yapmıştı. Ayrıca, Heyet üyelerine eğitime ait bazı filmler gösterilmiş ve bazı filmler de hediye edilmişti. Heyet burada

³¹⁴ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 3308, 23 Temmuz 1933, s. 4.

³¹⁵ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Dosya No: 431263, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 248.678..24; **Hakimiyet-i Milliye Gazetesi**, Sayı: 4327, 6 Ağustos 1933, s. 1; **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 3337, 21 Ağustos 1933, s. 1, 3.

³¹⁶ **Hakimiyet-i Milliye Gazetesi**, Sayı: 3219, 30 Haziran 1930, s. 1.

yaptığı gezi ve incelemeler sunucunda pedagoji yapılanmasını çok iyi bulmuş, kurum ve kuruluşların çok düzenli olduğunu belirtmişti. Türk Heyet üyeleri, Türkiye'ye geldikten sonra görüşlerini bir rapor halinde Milli Eğitim Bakanlığına vermişlerdi³¹⁷.

1932 yılı son günlerinde, Türk-Rus inkılaplarını temsil edecek ortak bir film yapmak için incelemelerde bulunmak üzere Rus senaristlerden M. Zarhi Türkiye'ye gelmişti. Öncelikle İstanbul'a gelen senarist Milli Eğitim Bakanlığı Genel Müfettişlerinden Reşat Nuri [Güntekin] Bey eşliğinde İstanbul'un bütün mahallelerini, camilerini ve müzelerini gezmişti.

Daha sonra basına yaptığı açıklamada, film senaryosunun esas itibarıyla hazırlanmış olduğunu ama içereceğin ve konuların bütünlük arz etmesi açısından sırasıyla gitmesini istediğini bunu tamamlamak için burada olduğunu belirtmişti. Filmin konusunun ise öncelikle Anadolu'dan İstanbul'a gelip burada düşman işgalini gördükten sonra milli şuuru uyandırmak için Anadolu'ya geçen bir kahraman etrafında toplanacağını, bu adamın da Türk ihtilalini yapan ruhu ve başarılarını temsil edeceğini açıklamıştı³¹⁸.

İstanbul'daki bu görüşmelerden ve incelemelerden sonra Reşat Nuri [Güntekin] Bey eşliğinde öncelikle Bursa'ya gitilmiş, oradan otomobille Balıkesir'e ve oradan İzmir'e geçilmişti. Rus sinemacı, İzmir'de beş gün kalmış, oradan Eskişehir'e doğru yola çıkmış; bu arada, yol üzerindeki bölgeler gezmiş ve buralarda Türk Milli mücadelesinin şerefli ve heyecanlı birçok hatırası yerinde tespit edilmişti. Ayrıca, Reşat Nuri [Güntekin] Bey Afyon, Dumlupınar ve Sakarya'daki savaş alanlarını gezdirirken, Rus sinemacıyı Türk Kurtuluş Savaşı hakkında bazı açıklamalarda bulunmuştu.

Anadolu'daki gezi bu şekilde tamamlanmış ve Ankara'ya dönülmüştü. Ankara'da Milli Eğitim Bakanlığı tarafından kurulan heyet toplanmış ve M. Zarhi, filmin Türk İnkılabına ait bölümleri ile Türkiye'de bulunduğu süre içerisinde yaptığı incelemeler hakkında heyete açıklamalarda bulunmuştu³¹⁹. Bu görüşmelerden sonra M. Zarhi, 13 Ocak 1933'de Moskova'daki stüdyosunda esere ait hazırlıklarını tamamlamak üzere ülkesine gitmişti. Giderken verdiği beyanatta, Moskova'daki çalışmalarını bitirdikten sonra operatör ve artistlerle birlikte tekrar Türkiye'ye

³¹⁷ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2244, 6 Ağustos 1930, s. 3.

³¹⁸ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 3093, 15 Kânunuevvel [Aralık] 1932, s. 3.

³¹⁹ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 3117, 8 Kânunusani [Ocak] 1933, s. 2.

geleceğini ve filmin Türk İnkılabına ve milli mücadele bölümlerine ait dış manzara videolarını çekeceğini söylemişti³²⁰.

Bunun üzerine, 1933 yılı Eylül ayı başında Rus sinemacı yanında Rus rejisör M. Yutkeviç ile birlikte Türkiye'ye tekrar gelmişti. M. Zarhi, filmin sahne yazıcılığını yapacak olan Yutkeviç ile birlikte 1914-1922 tarihleri arasındaki Türk Kurtuluş Savaşı'nı içerecek olan filme 1933 yılında Cumhuriyetin Onuncu yılı nedeniyle yapılan coşkulu kutlama törenini de ekleyeceklerini belirtmişti. Rus sinemacılarla birlikte Türkiye'ye, meşhur Rus ressamı M. Akimoff ile birlikte Rusya'da şöhretli bir bestekar olan M. Sostakoviç de gelmişti. M. Sostakoviç geldikten sonra bir de konser vermişti³²¹.

1933 yılındaki sinema filmiyle ilgili gelişmeler 1934 yılında da devam etmişti. Adı "Türkiye'nin Yüreği Ankara" olarak belirlenmiş olan filmin Türkiye'de gösteriminden elde edilecek olan gelirin yüzde onunun Hilâl-i Ahmer Cemiyeti [Kızılay]'ne ve geri kalan yüzde doksanı ile filmin yabancı ülkelerde gösterilmesinden elde edilecek gelirin Türkiye'ye düşecek kısmı, Budapeşte Şehir Kütüphanesi Müdürlerinden M. Zayti Ferenc'e temin edilen birçok kitap ve belgenin bedelinin ödenmesi; buradan artakalan para ile de Yunan, Latin, Arap ve Fars dillerinde yazılmış olan Türk tarihi kaynaklarını Milli Eğitim Bakanlığıyla birlikte Türkçeye tercüme edilmesi ve basılması şartlarıyla Türk Tarih Tetkik Cemiyeti [Türk Tarih Kurumu (TTK)]'ne bırakılması istenmişti³²².

1933 Şubat ayı ortalarında İstanbul Sovyet General Konsolosluğu Moskova Sovyet Yazarlar Birliği Başkanı Gronski, gönderdiği bir telgrafta; Sovyet yazar Leon Nikolin'in Türkiye'ye geleceğini bildirmişti³²³. 18 Şubat 1933 tarihinde İstanbul'a gelen yazar, "... geçirdiğiniz son, büyük inkılapları safha safha takip ettim. Öteden beri hakkınızda bir kitap yazmak arzusunu besliyordum. Nihayet bu fikrim üzerine Moskova Büyükelçiniz Hüseyin Ragıp [Baydur] Bey ile de görüştim. Bu görüşme neticesinde Türkiye'ye gelmek, hükümet ileri gelenleriyle görüşmek, icap eden etütleri yapmak ve sonra da kitabımı yazmak hususunda kuvvet buldum. Türkiye hakkında yazacağım eser belgelere dayanacak bir roman olacaktır. Eserde, Türkiye'nin 12 yıl aralıksız nasıl savaştığını bu savaştan sonra istiklalini sağlamak

³²⁰ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 3119, 10 Kânunusani [Ocak] 1933, s. 2.

³²¹ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 3352, 5 Eylül 1933, s. 3.

³²² **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Dosya No: - , Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 146.43..20.

³²³ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 3155, 17 Şubat 1933, s. 1.

için yeni bir savaşa nasıl katıldığı detaylıca anlatılacaktır. Eserdeki tipleri, büyükleriniz, inkılapçılarınız, genç mühendisler, savaşan askerler, mürteciler, milleti şahsi menfaatleri uğruna alet etmek isteyenler ve Türk kadını[nı içerecektir]...” Ayrıca, yazar bu eserin yaptığı anlaşmalar neticesinde, Rusçadan, İngilizce ve Almancaya tercüme edileceğini bildirmişti. Bu nedenle Rus yazar eserine kaynak sağlayabilmek üzere, İstanbul’dan sonra önce İzmir’e, oradan da Ankara’ya gitmişti³²⁴.

Yine 1933 Şubat ayı içinde bir süre önce, İstanbul konservatuar müdürü Yusuf Ziya Bey’in İstanbul Rus Konsoloslğu aracılığıyla Moskova Konservatuari’na gönderdiği eski Türk melodilerine ait notalar için Moskova’dan teşekkürler gönderilmiş ve Musiki mahfilleri bu notaları büyük memnuniyetle karşıladıklarını bildirmişlerdi. Yakın zamanda Türk Milli musikisinin Sovyet sahnelerinde halka tanıtılacağı belirtilmişti. Türkiye’den gönderilen bu notalar, Kırım Tatarları ve Kazak şarkıları, Kırım eski besteleri, Türk marşları, Türkmen şarkıları ve piyesleri, Türk eserlerinin parçaları, Abaza şarkıları, Türkmen musikisi’ni içermekle birlikte ayrıca, Rus halkının melodilerine ait dergiler vb. birçok şey gönderilmişti³²⁵.

Yoğun karşılıklı kültürel ilişkilerin kurulduğu 1933 yılında, Sovyetler Birliği Fen Akademisi Başkan Vekili ve Devlet Tarih Akademisi Başkanı M. Marr ile Akademi üyelerinden Türkiyat uzmanı Samoiloviç, Türk hükümetinin daveti üzerine Türkiye’ye gelmişlerdi. 18 Mart 1933’de İstanbul’a gelen ve İstanbul Üniversitesi öğretim üyeleri tarafından karşılanan M. Marr ve Samoiloviç, Türkiye’de dil tarihi alanında yapılmakta olan ilmi çalışmalara katılmışlardı. Ayrıca, Türkiye ile Sovyetler Birliği ilim kurumları arasında düzenli ilişkiler tesis etmeleri ve bu konuda sürekli bir Türk-Rus ilim komitesi kurulması düşünülmüştü³²⁶.

Yukarıda anlatılmaya çalışılan, İstanbul’daki bu görüşmelerden sonra, 20 Mart 1933’de Edebiyat Fakültesi Başkanı Muzaffer Bey’le birlikte Ankara’ya gelen Rus Bilim adamları; Eğitim Bakanlığı adına Milli Talim ve Terbiye Başkanı İhsan, Teftiş Heyeti Başkanı Rıdvan Nafiz, Özel Kalem Müdürü Reşat, Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti [Türk Tarih Kurumu] üçüncü Başkanı Halil, Dil Cemiyeti üyelerinden Cevat ve Ragıp Hulusi Beyler tarafından karşılanmışlardı. M. Marr için Türk Tarih

³²⁴ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 3157, 19 Şubat 1933, s. 1.

³²⁵ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 3163, 25 Şubat 1933, s. 3.

³²⁶ **Hakimiyet-i Milliye Gazetesi**, Sayı: 4189, 17 Mart 1933, s. 1; **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 3183, 3185, 17, 19 Mart 1933, s. 1, (1,4).

Tetkik Cemiyeti [Türk Tarih Kurumu] tarafından halkevinde verilen ziyafette Reşit Galip, Afet Hanım [İnan] ve Cemiyet üyeleri hazır bulunmuştu. Akçuraoğlu Yusuf Bey [Yusuf Akçura]'in yaptığı konuşmadan sonra M. Marr söz alarak Türk Dili'nin etimolojik olarak incelenmesi gerektiğini, her dil gibi Türkçe'nin de kendine has bir araştırma dili olmasının doğal olduğunu ve bu nedenle bu konuda yapılacak araştırmaların çok faydalı olacağını ileri sürmüştü. Daha sonra, gelen Rus bilim adamları Türk Dili Tetkik Cemiyeti [Türk Dil Kurumu (TDK)] üyeleriyle görüşmeler yapmışlardı³²⁷.

1933 Mart ayı içinde bir Rus sanatkarı olan Tenor Dimitri Smirnoff'un Emprosaryosu Alexandre V. De Kouksive ile Türkiye'ye gelmişti. Gazetecilerle yaptığı bir sohbette Smirnoff “ ... ülkenize geldiğimden itibaren samimiyetle ve candan alaka ile karşılandım. Türkiye'deki [Yenileşme] hareketlerini çok yakından takip ediyorum. Bilhassa Büyük Şefiniz Reisi Cumhur Gazi Hazretlerinin ilme ve san'ata karşı çok büyük bir alaka gösterdiklerini daha sonra Avrupa'da iken işitmiş, hem memnun, hem hayran olmuşum...” diye bahsetmişti. M. Smirnoff 20 Mart 1933 akşamı Fransız tiyatrosunda bir konser vermişti. Tenor, Türkiye'ye Yunanistan'ı ve Suriye'yi dolaşarak geldiğini belirtmiş ve İstanbul'dan Sofya'ya, oradan da Avustralya'ya kadar uzanacak bir turneye çıkacağını söylemişti³²⁸.

1933 yılı son aylarında ise, Sovyetler Birliği İlimler Akademisi tarafından Türkiye'deki etnografya müzesine armağan edilmek üzere birçok eşya gönderilmişti. Bu eşyalar içinde bulunan iki eserden birincisi olan ‘Şaman Kıyafeti’nin, ikincisi olan Şamanın ayin esnasında kullandığı ‘tüngür’ tabir edilen davulun, etnografya müzesi için çok değerli eşyalar olduğu belirtilmişti. Çünkü, Kamların hayatı, dini ananeleri ve ayin esnasında kullandıkları eşyalar etnografya bilginleri ve meraklıları tarafından bir asırdır araştırılmıştı. O günlerde Altay'da ve onun etrafında bulunan Türk kabilelerinde şamanlığın kalıntıları hala yaşamaktaydı³²⁹.

³²⁷ **Hakimiyet-i Milliye Gazetesi**, Sayı: 4193, 21 Mart 1933, s. 1; **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 3187, 21 Mart 1933, s. 3.

³²⁸ **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 3186, 21 Mart 1933, s. 5.

³²⁹ **Hakimiyet-i Milliye Gazetesi**, Sayı: 4463, 22 Birinci Kanun [Aralık] 1933, s. 1.

SONUÇ

Avrupa Devletleri'nin arasındaki çekışmelerin resmen ortaya çıkmasının sonucu olarak 1914 yılının ortalarından itibaren, devletler birlerine savaş ilan etmeye başladıkları süreç içinde Osmanlı İmparatorluğu gemilerinin, 30 Ekim 1914 tarihinde Çarlık Rusyası'nın Karadeniz kıyılarını topa tutmasıyla Çarlık Rusyası, Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilan etmişti. Böylece iki ülke arasında askeri çatışmaların yaşandığı bir döneme; yani Birinci Dünya Savaşı içinde karşılıklı savaşların yapıldığı bir sürece girilmişti.

Osmanlı İmparatorluğu savaş süresince Çarlık Rusyası ve İtilaf Devletlerini oluşturan diğer devletlerle çeşitli cephelerde savaşlar yapmış; Çarlık Rusyası da Türkiye üzerinde emellerini gerçekleştirmek için çeşitli girişimlerde bulunmuştu. Bu durum Çarlık Rusyası'da iç gerginliklerin yaşanması sonucu meydana gelen Bolşevik İhtilali'nin başladığı döneme kadar devam etmiş; 3 Mart 1918'de Müttefik Devletlerle Brest-Litovsk Andlaşması'nın imzalanmasıyla savaştan çekilmiş ve böylece Türkiye ile de savaş hali ortadan kalkmıştı.

Bu arada savaştan galip çıkan İttifak Devletleri de mağluplarla barış andlaşmaları imzalayarak yeni bir dünya düzeni kurmaya çalışmışlardı. Buna karşın, 19 Mayıs 1919 tarihinde Birinci Dünya Savaşı sonrasında toprakları Avrupalı devletler tarafından işgale uğrayan Anadolu insanını harekete geçirmek ve düzenli bir şekilde buna karşı koyabilmek için yola çıkan Mustafa Kemal [Atatürk] Paşa tarafından 23 Nisan 1920 tarihinde [Türkiye] Büyük Millet Meclisi'nin açılmasıyla kurulan Ankara Hükümeti kendisine dayatılan Sevr Barış Andlaşması'nı [10 Ağustos 1920] reddetmişti.

Böylece, Türk toprakları Avrupalı Devletler ve onların himayesinde savaşan diğer devletler tarafından işgale uğramış; bu süreç 1922 yılının sonlarına doğru Mudanya'da bir Ateşkes Andlaşmasının imzalanmasına kadar sürmüştü. Aynı dönem içinde Sovyet Rusya'da Romanof Hanedanı iktidardan uzaklaştırılmış; şiddetli ve kanlı bir içi savaş dönemi yaşanmış, iktidarı ele geçiren Bolşevikler siyasi ve

ekonomik bir devlet yapısı oluşturmaya çalışmışlar ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği kurulmuştur.

Savaşlarla geçen bu dönem içinde hemen hemen aynı devletlerle mücadele eden iki ülke, birbirleriyle irtibata geçmişler, Sovyet Rusya Ankara Hükümeti'ne askeri ve mali yardımlarda bulunmuştu. Bu ilişkilerini siyasi bir anlaşma olan "Türkiye-Sovyet Rusya Dostluk ve Kardeşlik Andlaşması"yla (16 Mart 1921) önemli bir noktaya getirmişlerdi. Çünkü bu anlaşma ile Sovyet Rusya Sevr Andlaşması'nı reddetmiş, Türk Devleti'nin Misakı Milli sınırı çizilmişti. Böylece Türkiye ile Sovyet Rusya arasında dayanışma dostluk ve işbirliği dönemi başlamıştı.

Bu tarihten sonra Türkiye, Türk ordusunun kazandığı askeri başarıların sonucunda İtilaf Devletleriyle siyasi alanda Lozan Barış Konferansı'nda karşı karşıya gelmişti. Konferansa 'Boğazlar Sorunu'nu tartışmak üzere Sovyetler Birliği'nin de davet edilmesi teklif edilmiş, bunun üzerine Konferansa katılan Rus temsilcileri Boğazlarda Türk egemenliği tezini savunmuştu. Konferansın kesildiği sırada [4 Şubat-23 Nisan 1923] Türkiye'de bir İktisat Kongresi yapılmasına karar verilmiş ve 17 Şubat-4 Mart 1923 tarihleri arasında 'İzmir İktisat Kongresi' düzenlenmişti. Bu kongreye Sovyetler Birliği'ni temsilen Ankara Büyükelçisi Aralof, davet edilmesi üzerine katılmış ve Rus Hükümeti'nin Türkiye'nin sadece siyasi değil, ekonomik bağımsızlığını da desteklediğini vurgulamıştı.

Siyasi ve ekonomik ilişkiler yukarıda belirtildiği şekilde gelişme gösteren iki ülke arasında daha sonra çalışmanın birinci bölümünde anlatılan uluslararası alandaki bazı gelişmelerin sonucunda 17 Aralık 1925 tarihinde Paris'te "Türkiye Cumhuriyeti ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği Arasında Dostluk ve Tarafsızlık Andlaşması" imzalanmıştı. İki tarafın çıkarları göz önünde tutularak yapılan bu anlaşmadan sonra Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında politik ve ekonomik ilişkiler gelişme yoluna girmiş, ikili ticari ilişkilerin geliştirilmesi sürecinde 11 Mart 1927 tarihinde "Ticaret ve Seyrisefain Andlaşması" imzalanmış ve iki ülke arasında iktisadi konuların düzenlenmesi yoluna gidilmişti. Uluslararası alanda ise 1928 yılındaki 'Cenevre Silahsızlanma Konferansı'nda iki ülke aynı tez üzerindeki uzlaşmacı bir tutum sergilemişlerdi. Uluslararası alandaki diğer gelişmelerin bir uzantısı olarak da 1929 yılında Litvinof Protokolü iki ülke arasında imzalanmıştı. Böylece, 1930'lu yılların başına kadar dünyadaki gelişmeler, dünya ülkeleri ve iki

ülke arasındaki gelişmeler karşılıklı ilişkilerin oluşmasında belirleyici bir rol oynamıştı.

1930'lu yıllara gelindiğinde, 1925 yılındaki andlaşmayı esas tutarak çeşitli siyasi ve ekonomik protokollerin imzalanmasıyla ikili ilişkiler canlı tutulmaya çalışılmıştı. Bu nedenle hem 1929 yılında imzalanan protokol sırasında Sovyetler Birliği'ne gidilmesi düşünülmüş, hem de gelişmekte olan siyasi ve ekonomik ilişkilerin kuvvetlendirilmesini sağlamak amacıyla Dışişleri Bakanlığı düzeyinde 1930 Eylül-Ekim ayları içinde bir gezi Tefik Rüştü [Aras] Bey tarafından gerçekleştirilmişti. Bunun arkasından 7 Mart 1931 tarihinde 1925 Andlaşması ve 1929 protokolünden hareketle Karadeniz'in güvenliği ve dünyadaki silahsızlanma hareketlerinin de etkisiyle deniz kuvvetlerinin sınırlandırılmasına ilişkin bir protokol imzalanmıştı. Bu ay içinde 16 Mart 1921 tarihinde imzalanan andlaşmanın onuncu yıl dönümüne denk gelen 16 Mart 1931 tarihinde iki ülke arasında ticaret ilişkilerini düzenlemek için "Ticaret ve Seyrisefain Andlaşması" imzalanmıştı. Aynı yıl, ikili ilişkiler içerisinde 1925 yılında imzalanan andlaşmanın 1929 yılından sonra tekrar uzatılmasına yönelik bir protokol 30 Ekim 1931 tarihinde, taraflar arasında onaylanmıştı.

İkili ilişkiler kapsamında en üst düzeyde gerçekleşen bir gelişme ise 1933 yılında Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunun onuncu yılı nedeniyle düzenlenen kutlama törenleri sırasında yaşanmıştı. Kutlama törenlerinde birçok ülke davet edilmiş olmasına rağmen, Sovyetler Birliği'ne verilen önemin bir göstergesi olarak, çalışmanın ilgili bölümünde anlatıldığı üzere, öncelikle davetli heyet Sovyetler Birliği'nden vapurla Türkiye'ye getirilmiş, karşılama töreni yapılmış ve 29 Ekim kutlamaları tamamlandıktan sonra Türkiye'nin çeşitli şehirlerine Türk Dışişleri Bakanı eşliğinde geziler düzenlenmiş ve en iyi şekilde ağırlanmıştı.

İkili ilişkilerin gelişme gösterdiği bu yıllar içinde Türkiye ve Sovyetler Birliği uluslararası alanda imzalanan çok taraflı andlaşmalar içinde de karşılıklı andlaşmaya dayalı iyi ilişkilerini sürdürmüşlerdi.

Silahsızlanma konferanslarının devam ettiği 1930'lu yıllarda, özellikle 1932 ve 1933 yıllarında yapılan toplantılarda Türkiye ve Sovyetler Birliği ortak tezlerini savunmaya devam etmişlerdi. 1932 yılında Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne davet edilmesi sonrasında, girmesine sıcak bakmayan Sovyetler Birliği'ne Dışişleri Bakanı

Tevfik Rüştü [Aras] Bey tarafından gönderilen bir nota ile ikili andlaşmaların dışına çıkılmayacağı garantisi verilmiş ve ayrıca Türkiye'nin bu kuruluşa katılmakla dünya barışına katkı sağlamayı hedeflediği bildirilmişti. İki ülke arasında uluslararası alandaki bu gelişmelerin dahilinde yaşanan bu sorun, 1934 yılında Sovyetler Birliği'nin de Milletler Cemiyeti'ne girmesiyle çözümlenmişti. 1933 yılında imzalanan "Saldırının Tarifi" andlaşmalarını iki ülkenin de imzalaması uluslararası alanda ikili ilişkilerdeki gelişmenin devamını niteliğinde olmuştu.

Yukarıda belirtilmeye çalışılan siyasi gelişmelerle birlikte bu yıllar arasında ekonomi yönü ağır basan gelişmeler de olanca hızıyla devam etmişti. Mayıs 1932'de Başbakan İsmet [İnönü] Paşa'nın davet üzerine Sovyetler Birliği'ne yaptığı gezi sırasında, bu ülkedeki fabrikalar ve iktisadi kuruluşlar ziyaret edilmiş, Türkiye'nin sanayi altyapısını oluşturmaya yardımcı olacak bir kredi verileceği ve teknik uzman desteği sağlanarak bunların Türkiye'ye gönderileceği belirtilmişti. Bu gelişmeler sırasıyla gerçekleşmiş, öncelikle 1932 Ekim ayı içinde Sovyetler Birliği Türkiye'ye yaklaşık üç aylık bir süre içinde sanayi alanlarında incelemeler yapmak üzere bir Rus uzmanlar heyeti göndermişti. Heyet incelemeler sonucunda bir rapor sunmuştu. Daha sonra 1933 yılı ilk ayları içinde Türkiye'den bir uzman heyet Sovyetler Birliğine gönderilmiş; inceleme ve araştırma gezisi gerçekleştirmeleri sağlanmıştı.

1933 yılı ikinci yarısından sonra, ekonomik alandaki bu gelişmelerin devamı olarak, Türk sanayinde usta ve ustabaşı olarak çalıştırılmak üzere bilgilendirmek ve konuları hakkında deneyimlerini arttırmak üzere Sovyetler Birliği'ne yüze yakın stajyer gönderilmişti.

Çalışma konusunu kapsayan 1930-1934 yılları arasında iki ülke arasında yukarıda bahsedilmeye çalışılan siyasi ve ekonomik ilişkilerin dışında sosyal ve kültürel alanlarda da etkileşim içinde bulunmuştu. Özellikle birçok branşta yapılan (futbol, güreş, atletizm) spor karşılaşmaları, 1931 yılından itibaren iki ülke haklarının yakınlaşmasına neden olmuştu. Bununla birlikte siyaset adamlarının da bu karşılaşmaları seyretmeye gelmesi, ilişkilerin sosyal boyutunun da ötesinde siyasal ve ekonomik alandaki yakınlaşmayı etkileyen unsurlardan biri olmuştu.

Spor karşılaşmalarının haricinde diğer alanlarda da gelişmeler yaşanmıştı. Bir 'Tıp Heyeti' 1930'ların başında sağlık ve kültür incelemeleri yapmak üzere Moskova'ya gitmiş, bir 'Eğitim Heyeti' de Türk Milli Eğitim Bakanlığı adına

pedagojik eğitim hakkında çeşitli bilgiler toplamak üzere çeşitli Rus şehirlerine geziler düzenlemiştir. 1932 yılı sonlarında Türk-Rus İnkılaplarını temsil edecek ortak bir film yapmak için, bir Rus sinemacı Türkiye'ye gelmiş, 1933 yılı ilk aylarında iki ülke konservatuarları arasında ilişkiler kurulmuş, tarih ve dil alanında Rus uzmanlar Türkiye'ye davet edilmiştir.

Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki tüm bu siyasal, ekonomik ve sosyal gelişmeler, Türkiye'nin hem iç hem de dış politikasında, hem de ekonomik gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Özellikle, Devletçilik politikalarının daha yoğun şekilde tartışılmaya başlandığı 1930'lu yıllarda, Sovyetler Birliği'nin ekonomik yapılanmasından etkilenmiş toplumun önde gelen kişileri, görüşlerini basın ve yayın organları vasıtasıyla açıklamaya çalışmışlardır. Bunda birinci bölümde açıklanmaya çalışılan Milli iktisat politikasının yaratılmaya çalışılmasında yani, Osmanlı İmparatorluğu'ndan devralınan ekonomik yapının Türkiye Cumhuriyeti'ni şartlarına göre yeniden düzenlenmeye çalışılmasının istenilen başarılı sonuçları vermemesi; ayrıca, dünya ekonomik krizinin Sovyetler Birliği'ni, batılı devletlerden daha az etkilemesi önemli bir etken olmuştur. Böylece, Türkiye bu nedenlerden dolayı yukarıda da anlatılmaya çalışıldığı gibi Birinci Dünya Savaşı sonrasında ilişkilerini kuvvetlendirdiği gibi Rusya ile siyasi alanda olduğu kadar ekonomik alanda da yapılan ticaret ve seyrisefain anlaşmalarıyla da ikili ilişkiler kurmaya çalışmıştır. Bu yaklaşım ikinci bölümde açıklanmaya çalışılan devletçilik politikasının oluşum sürecinde ve hatta anlam, amaç ve kapsamının açıklanmasında bazı kişi ve gruplarda da çok hissedilmiştir.

Fakat burada şu da belirtilmelidir ki; Türkiye, Devletçilik politikalarının oluşum sürecinde Sovyetler Birliği ile olan ilişkileri dahilinde sanayisinin gelişimi için uzman yardımı, teknik ve mali destek görmüş olsa da 'Devletçilik' ne bu şartlar altında bir etkilenme, ne de bir doktriner seçim olmuş; Türkiye'nin ihtiyaçlarından doğmuş kendine özgü bir ekonomik kalkınma modeli oluşturulmuştur.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Dosya No: 2-369, Fon Kodu: 30..18.1.2, Yer No: 42.3..5.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Dosya No: 11-6, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 27.25..1.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Dosya No: 112-124, Fon Kodu: 30..18.1.2, Yer No: 41.85..7.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Dosya No: 237-16, Fon Kodu: 30..18.1.2, Yer No: 30.59..17.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Dosya No: 238-100, Fon Kodu: 30..18.1.2, Yer No: 13.58..2.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Dosya No: 239-52, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 25.1..2.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Dosya No: 431-36, Fon Kodu: 30..18.1.2, Yer No: 9.12..8.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Dosya No: 431-37, Fon Kodu: 30..18.1.2, Yer No: 18.14..8.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Dosya No: 243-119, Fon Kodu: 30..18.1.2, Yer No: 33.10..18.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Dosya No: 431263, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 248.678..24.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Dosya No: - , Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 146.43..20.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Dosya No: - , Fon Kodu: 30..18.1.2, Yer No: 30.53.19.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Dosya No: - , Fon Kodu: 30..18.1.2, Yer No: 30.57..8.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Dosya No: - , Fon Kodu: 30..18.1.2, Yer No: 30.60..3.

II. Gazeteler

Cumhuriyet Gazetesi (1929-1934, Sayı: 1856-3539)

Hakimiyet-i Milliye Gazetesi (1929-1934, Sayı: 2869-4595)

Milliyet Gazetesi (1930, Sayı: 1399-1678)

Vakit Gazetesi (1930, Sayı: 4412-4521)

Yeni Gün Gazetesi (1932, Sayı: 359-455)

III. Dergiler

- Amme İdaresi Dergisi (2006, Sayı:4)
Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi (1973, Sayı:3-4)
Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi (2003, Sayı: 55)
Aydın Tarihi (1929-1931, 1934, Sayı: 60-86)
Belgelerle Türk Tarihi Dergisi (1969, Sayı: 26)
Belleten (1988, Sayı: 204)
Düstur (1930-1934, Cilt: 12-15)
Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi (1998, Sayı: 12)
İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası [Dergisi] (1930-1934)
Kadro Aylık Fikir Mecmuası [Dergisi] (1933, Sayı: 22)
Kastamonu Eğitim Dergisi (2003, Cilt: 11)
Kooperatif Dergisi (1933, Sayı: 19)
Kooperatifçilik Dergisi (1932, No: 2-5)
Mülkiye Mektebi Mecmuası [Dergisi] (1932, Sayı: 13)
Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi (2002, Sayı: 2)
Ziraat Bankası Dergisi (1930, Sayı: 4)

IV. Kitaplar

- Afetinan, A.: **İzmir İktisat Kongresi (17 Şubat-4 Mart 1923)**, 2. bs., Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.
- **Medeni Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün El Yazıları**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1998.
- Ahmet Hamdi Başar'ın Hatıraları: Meşrutiyet, Cumhuriyet ve Tek Parti Dönemi**, Yayına Hazırlayan: Murat Koraltürk, C.1, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007.
- Akşin, Aptülahat: **Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1991.
- Akın, Rıdvan: **Osmanlı İmparatorluğu'nun Dağılma Devri ve Türkçülük Hareketi (1908-1918)**, İstanbul, Der Yayınları, 2002.
- Alpkaya, Faruk: **Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu (1923-1924)**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1998.
- Aralov, S. İ.: **Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Hatıraları**, Çeviren: Hasan Ali Ediz, İstanbul, Burçak Yayınevi, 1967.

- Armaoğlu, Fahir: **20. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1914-1995)**, C. 1-2, 11. bs., İstanbul, Alkım Yayınevi, [t.y.].
- [Atatürk], Mustafa Kemal: **Nutuk (1919-1927)**, Hazırlayan: Zeynep Korkmaz, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 2006.
- Atatürk'ün Millî Dış Politikası (Cumhuriyet Dönemine ait 100 Belge) 1923-1938**, C. II, Ankara, Kültür Bakanlığı, 1981.
- Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri**, C. IV, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 1991.
- [Atay], Falih Rıfkı: **Yeni Rusya**, Ankara, Hakimiyeti Milliye Matbaası, 1931.
- Ateş, Nevin Yurdsever: **Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu ve Terakkiperver Cumhuriyet Halk Fırkası**, İstanbul, Der Yayınları, 1998.
- Aydemir, Şevket Süreyya: **İnkılap ve Kadro**, 5. bs., İstanbul, Remzi Kitabevi, 2003.
- Aysan, Mustafa A.: **Atatürk'ün Ekonomik Görüşleri**, 5. bs., İstanbul, İ.Ü. İşletme Fakültesi İşletme İktisadı Enstitüsü Araştırma ve Yardım Vakfı Yayınları, 1999.
- Balkaya, İhsan Sabri: **Ali Fethi Okyar (29 Nisan 1880-7 Mayıs 1943)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2005.
- [Başar], Ahmet Hamdi: **İktisadi Devletçilik**, C.1, İstanbul, Matbaacılık ve Neşriyat Türk Anonim Şirketi, 1931.
- Başar, Ahmet Hamdi: **Atatürk'le Üç Ay ve 1930 dan Sonra Türkiye**, İstanbul, Tan Matbaası, 1945.
- Başol, Koray: **Türkiye Ekonomisi**, 3. bs., İzmir, Anadolu Matbaası, 1993.
- Bayur, Yusuf Hikmet: **Türkiye Devletinin Dış Siyaseti**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1995.
- Bıyıklıoğlu, Tevfik: **Atatürk Anadolu'da 1919-1921**, 2. bs., [y.y.], Kent Basımevi, 1981.
- Bilsel, M. Cemil: **Lozan**, C. I, II, İstanbul, Sosyal Yayınları, 1998

- Boratav, Korkut: **Sosyalist Plânlamada Gelişmeler**, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal bilgiler Fakültesi Yayınları, 1973.
- _____ **100 Soruda Türkiye’de Devletçilik**, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1974.
- _____ **Türkiye İktisat Tarihi 1908-1985**, 3. bs., İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1990.
- _____ **Türkiye’de Devletçilik**, Ankara, İmge Kitabevi, 2006.
- Can, Tevfik: **Gümrüklerimiz ve Tarihsel Gelişimi**, Ankara, T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilâtı Yayınları, 1974.
- Cebesoy, Ali Fuat: **Moskova Hatıraları**, Yayına Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul, Temel Yayınları, 2002.
- _____ **Siyasî Hatıralar: Lozan’dan Cumhuriyete**, Yayına Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu, C. 2, İstanbul, Temel Yayınları, 2002.
- Çakan, Işıl: **Türk Parlamento Tarihinde II. Meclis**, İstanbul, Çağdaş Yayınları, 1999.
- Çam, Esat: **Devlet Sistemleri**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, 1976.
- Demirel, Ahmet: **Birinci Meclis’te Muhalefet: İkinci Grup**, 4. bs., İstanbul, İletişim Yayınları, 2007.
- Derin, Haldun: **Türkiyede Devletçilik**, İstanbul, Çituri Biraderler Basımevi, 1940.
- Dobb, Maurice: **1917’den Bu Yana Sovyet Ekonomisinin Gelişimi**, Çeviren: Metin Aktan, İstanbul, Özdemir Basımevi, 1968.
- Duru, Cihan,
Turan, Kemal,
Öngeoğlu, Abdurrahman: **Atatürk Dönemi Maliye Politikası: Mondros’tan Cumhuriyet’e Mali ve Ekonomik Sorunlar**, 1. Kitap, Ankara, Tisa Matbaacılık, 1982.

- Eldem, Vedat: **Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1970.
- Eroğlu, Nazmi: **Fırtınalı Günlerin Ünlü Maliye Bakanı Cavid Bey**, İstanbul, Bir Harf Yayınları, 2004.
- Gencer, Ali İhsan,
Özel, Sabahattin: **Türk İnkılâp Tarihi**, 9. bs., İstanbul, Der Yayınları, 2004.
- Glosneck, Johannes: **Kemal Atatürk ve Çağdaş Türkiye II**, İstanbul, Cumhuriyet Yayınları, 1998.
- Gökay, Bülent: **Bolşevizm ile Emperyalizm Arasında Türkiye (1918-1923)**, Çeviren. Sermet Yalçın, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998.
- Gönlübol, Mehmet,
Sar, Cem: **Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938)**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 1997.
- Gürün, Kâmuran: **Savaşan Dünya ve Türkiye**, C. I., Ankara, Bilgi Yayınları, 1986.
- _____ **Savaşan Dünya ve Türkiye**, İstanbul, İnkılâp Kitabevi, 1997.
- _____ **Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1991.
- İnönü, İsmet: **Hatıralar**, 2. Kitap, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1987.
- İnönü'nün Söylev ve Demeçleri I (1919-1946)**, İstanbul, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1946.
- Karacan, Ali Naci: **Lozan**, İstanbul, Nokta Kitap, 2006.
- Kazgan, Gülten: **Tanzimat'tan XXI. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, İstanbul, Altın Kitaplar Yayınevi, 1999.
- Kepenek, Yakup,
Yentürk, Nurhan: **Türkiye Ekonomisi**, 11. bs., İstanbul, Remzi Kitapevi, 1994.

- Kerensky, Aleksandr: **Kerenski ve Rus İhtilâli**, Çeviren: Rasih Güran, İstanbul, Ağaoğlu Yayınevi, 1967.
- Kipal, Ulaş,
Uyanık, Özgür: **Türkiye Milli İktisat Tarihi (Devletçilik)**, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2001.
- Kocabaşoğlu, Uygur: **Türkiye İş Bankası Tarihi**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2001.
- Köksal, Bilge Aloba,
İlkin, A. Râsih: **Türkiye’de İktisadî Politikanın Gelişimi (1923-1973)**, İstanbul, Yapı ve Kredi Bankası Yayınları, 1973.
- Kurat, Akdes Nimet: **Rusya Tarihi**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1999.
- Kuruç, Bilsay: **İktisat Politikasının Resmi Belgeleri (Söylev Demeç ve Yazılar)**, Ankara, Siyasal Bilgiler Fakültesi Maliye Enstitüsü, 1963.
- Kuyucak, Hazım Âtîf: **Para ve Banka**, C. II. 2. bs., İstanbul, İsmail Akgün Matbaası, 1948.
- Lenin: **Sovyet Yönetiminin Örgütlenmesi**, Ankara, Ekim Yayınları, 1990.
- Lewis, Bernard: **Modern Türkiye’nin Doğuşu**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2004.
- Lozan Barış Andlaşması, Tutanaklar-Belgeler**, Çeviren: Seha L. Meray, Takım I, II, 3. bs., İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2001.
- Melek, Kemal: **Doğu Sorunu ve Millî Mücadelenin Dış Politikası**, İstanbul, Der Yayınları, 1985.
- Müderrişoğlu, Alptekin: **Kurtuluş Savaşının Malî Kaynakları**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 1990.
- Okyar, Osman,
Seyitdanlıoğlu, Mehmet: **Atatürk, Okyar ve Çok Partili Türkiye, Fethi Okyar’ın Anıları**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 1997.
- Ökçün, A. Gündüz: **İktisat Tarihi Yazıları**, Ankara, Sermaye Piyasası Kurulu Yayınları, 1997.

- _____ **Osmanlı Sanayi 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistiki**, 2. bs., Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, 1971.
- _____ **Türkiye İktisat Kongresi 1923-İzmir Haberler-Belgeler-Yorumlar**, Ankara, Sermaye Kurulu Piyasası Kurulu Yayınları, 1997.
- _____ **1920-1930 Yılları Arasında Kurulan Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye**, 2. bs., Ankara, Sermaye Piyasası Kurulu Yayınları, 1997.
- Ökte, Ertuğrul Zekai: **Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün Yurt İçi Gezileri (1922-1938)**, c.1., İstanbul, Tarih Araştırmaları Vakfı İstanbul Araştırma Merkezi, 2000.
- Öz, Esat: **Tek Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım**, Ankara, Gündoğdu Yayınları, 1992.
- Özalp, Kâzım: **Millî Mücadele 1919-1922**, C. I., Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1998
- Özel, Sabahattin: **Büyük Milletin Evlâdı ve Hizmetkârı Atatürk ve Atatürkçülük**, İstanbul, Derin Yayınları, 2006.
- Potyemkin, Vladimir, v.d.: **Uluslararası İlişkiler Tarihi**, Çeviren: Atilla Tokatlı, C. 6, 7, İstanbul, May Yayınları, 1980.
- Saray, Mehmet: **Sovyet Tehdidi Karşısında Türkiye'nin NATO'ya Girişi III. Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın Hatırları ve Belgeler**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 2000.
- Sarc, Ömer Celal: **Atatürk Döneminde Türkiye Ekonomisi ve İktisat Politikaları**, Ayıbasım, İstanbul, Dr. Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı Yayınları, 1983.
- Sarıca, Murat: **Birinci Dünya Savaşından Sonra Avrupada Barışı Kurma ve Sürdürme Çabaları (1919-1929)**, İstanbul, İ.Ü. Siyasal Bilimler Fakültesi, 1982.
- Sayar, Ahmed Güner: **Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Ekonomik, Kültürel ve Devlet Felsefesine Ait Değişimler**, İstanbul, Ötüken Yayınevi, 2001.

- Selek, Sabahattin: **Anadolu İhtilali**, C. II., 11. bs., İstanbul, Kastaş Yayınları, 2004.
- Sonyel, Salâhi R.: **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika I**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1995.
- _____ **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991.
- Soysal, İsmail: **Türk Dış Politikası Klavuzu (1919-1993)**, İstanbul, Ortadoğu ve Balkan İncelemeleri Vakfı Yayınları, 1993.
- _____ **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları (1920-1945)**, C. I., Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2000.
- S. Sazanov'un Anıları**, Yayına Hazırlayan: Sabahattin Özel, Çeviren: Betül Önuçak, İstanbul, Derin Yayınları, 2002.
- Şemsutdinov, A.: **Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri**, Çeviren: A. Hasanoğlu, Cumhuriyet Yayınları, 2000.
- Şenşekerci, Erkan: **Türk Devriminde Celal Bayar (1918-1960)**, İstanbul, Alfa Yayınları, 2000.
- Tarih IV**, İstanbul, Devlet Matbaası, 1931.
- Tekeli, İlhan,
İlkin, Selim: **1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları**, Ankara, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 1977.
- _____ **Para ve Kredi Sisteminin Oluşumunda Bir Aşama Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası**, Ankara, Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası, 1981.
- _____ **Uygulamaya Geçerken Türkiyede Devletçiliğin Oluşumu**, Ankara, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 1982.
- _____ **Bir Cumhuriyet Öyküsü Kadrocuları ve Kadro'yu Anlamak**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003.
- Tengirşek, Yusuf Kemal: **Vatan Hizmetinde**, Ankara, Kültür Bakanlığı, 1981.

- Tezel, Yahya: **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)**, 4. bs. İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.
- Timur, Taner: **Türk Devrimi ve Sonrası 1919-1946**, Ankara, Doğan Yayınları, 1971.
- Tunçay, Mete: **Türkiye’de Sol Akımlar-II (1925-1926)**, İstanbul, BDS Yayınları, 1992.
- _____ **Türkiye Cumhuriyet’inde Tek-Parti Yönetimi’nin Kurulması (1923-1931)**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.
- Turan, Şerafettin: **İsmet İnönü Yaşamı, Dönemi ve Kişiliği**, 2. bs., Ankara, Bilgi Yayınevi, 2003.
- _____ **Türk Devrim Tarihi**, 3. Kitap, Birinci Bölüm, 2. bs., Ankara, Bilgi Yayınevi, 2005.
- Türkeş, Mustafa: **Kadro Hareketi**, Ankara, İmge Kitabevi, 1999.
- Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri (1923-1960)**, C. I, Ankara, Başbakanlık Basımevi, 1978.
- Türk Parlamento Tarihi (TBMM-IV. Dönem 1931-1935)**, C. I, Ankara, TBMM Basımevi Müdürlüğü, 1996.
- Uçarol, Rifat: **Siyasi Tarih (1789-2001)**, 6. bs., İstanbul, Der Yayınları, 2006.
- Üçok, Coşkun: **Siyasal Tarih 1789-1950**, Ankara, Başnur Matbaası, 1967.
- Ülken, Yüksel: **Atatürk ve İktisat**, 2. bs., Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1984.
- Yeniay, İ. Hakkı: **Yeni Osmanlı Borçları Tarihi**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1964.
- Yerasimos, Stefanos: **Kurtuluş Savaşı’nda Türk-Sovyet İlişkileri (1917-1923)**, 2. bs., İstanbul, Boyut Yayınları, 2000.
- Yılmaz, İskender: **Gümrü Antlaşması**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 2001.

Zürcher, Erik Jan:

Cumhuriyetin İlk Yıllarında Siyasal Muhalefet: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (1924-1925), İstanbul, İletişim Yayınları, 2003.

V. Makaleler

Ağaoğlu, Ahmet:

“Devlet ve Fert”, **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 3061-3082, 13 Teşrinisani [Kasım]-4 Kânunuevvel [Aralık] 1933, s. 3.

“Devlet ve Fert”, **Türkiye’de Devletçilik**, Derleyen: Nevin Coşar, İstanbul, Bağlam Yayınları, 1995, s. 67-70.

Alantar, Özden Zeynep:

“Türk Dış Politikasında Milletler Cemiyeti Dönemi”, **Türk Dış Politikasının Analizi**, Derleyen: Faruk Sönmezoğlu, İstanbul, Der Yayınları, 2004, s. 99-130.

Asaf,

“Tütüncülüğümüzü Nasıl Kurtarabiliriz?”, **Yeni Gün Gazetesi**, Sayı: 359, 24 Kânunusani [Ocak] 1932, s.1.

Asım, Mehmet:

“Ankara Nümune Sergisi”, **Vakit Gazetesi**, Sayı: 4412, 20 Nisan 1930, s. 4.

Cemil, Alâettin:

“Moskova’ya Doğru!..” **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2870, 5 Mayıs 1932, s. 1.

“Dost Sovyet Memleketi’nde Neler Gördüm?”, **Kooperatifçilik Dergisi**, No: 3-4-5, Şubat-Temmuz 1932, s. 234-259.

Daver, Abidin:

“Deniz Silâhlarının Tahdidi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2064, 4 Şubat 1930, s. 5.

Demirgil, Demir:

“Memleketimizin Çözülmemiş Meseleleri: Devletçilik”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, Sayı: 26, Kasım 1969, s. 19-24.

Eroğlu, Hamza:

“Atatürk ve Devletçilik”, **Bellekten**, C. LII, Sayı: 204, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Kasım 1988, s. 833-848.

Fethi:

“Yeni Fırka Hakkında Gazi Hz. Ne Düşünüyor?”, **Milliyet Gazetesi**, Sayı: 1616, 11 Ağustos 1930, s. 5.

- Feyzi, Muharrem: “Türk ve Rus Donanmaları”, **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2458, 11 Mart 1931, s. 2.
- Gönlübol, Mehmet, Sar, Cem: “1919-1939 Yılları Arasında Türk Dış Politikası”, **Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1965)**, Ankara, Sevinç Matbaası, 1969, s. 3-144.
- Hamitoğulları, Beşir: “İktisadi Sistemimizin Oluşmasında Lozan Andlaşmasının Etkileri”, **Lozan’ın 50. Yılına Armağan**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1978, s. 164-188.
- [İnönü], Başvekil [Başbakan] İsmet: “Fırkamızın Devletçilik Vasfı”, **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 3408, 31 Teşrinievvel [Ekim] 1933, s. 1-2.
- [İnönü], İsmet Paşa: “Fırkamızın Devletçilik Vasfı”, **Kadro Aylık Fikir Mecmuası [Dergisi]**, Sayı: 22, Teşrinievvel [Ekim] 1933.
- Mithat, Halil: “Haftalık İcmal: 1-Tütün kongresi, 2-Osmanlı borçları, 3-Türk İtalyan Turizmi”, **Cumhuriyet Gazetesi Haftalık Malî ve İktisadî İlavesi**, Sayı: 2782, 2 Şubat 1932, s. 1.
- Muhittin: “Ziraat Kongresi İntibaları”, **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2415, 25 Kânunusani [Ocak] 1931, s. 1.
- Nedim, Vedat: “Sanayi Kongresinin Ehemmiyeti”, **Hakimiyet-i Milliye Gazetesi, Milliyet Gazetesi**, Sayı: 3115, 1470, 15 Mart 1930, s. 1
- Nadi, Yunus: “Rusya ile Münasebatımız”, **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 1856, 10 Temmuz 1929, s. 1 2.
- _____ “Komşumuz Rus’ya ile Deniz Kuvvetleri Üzerinde Son Yapılan İtilâf”, **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2458, 14 Mart 1931, s. 1.
- _____ “Moskova Ticaret Odasında”, **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2874, 9 Mayıs 1932, s. 1.
- Nezihi, H.: “Ankara Tütün Kongresi (1-5 Şubat) 1932”, **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası [Dergisi]**, C. 48, No. 1, Kânunusani [Ocak] 1932, s. 5-6.

- _____ “Tütün Kongresi Mukarreratının İktisadi Büyük Ehemmiyeti”, **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası [Dergisi]**, No. 2, Şubat 1934, s. 141-144.
- Nuri: “Müller Raporu Hükûmetin Kendi Aleyhine En Büyük Vesikadır”, **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2254, 16 Ağustos 1930, s. 1, 4.
- Özel, Sabahattin: “Balkan ve Birinci Dünya Savaşları Arasındaki Dönemde Osmanlı Devleti Rusya İlişkileri”, **Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi 1982-1998**, Sayı. 12, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1998, s. 237-257.
- _____ “Atatürk Dönemi Türkiye Ekonomisi”, **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 2, İstanbul, T.C. İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, 2002, s. 235-248.
- Peker, Recep: “Devletçilik”, **Türkiye’de Devletçilik**, Derleyen: Nevin Coşar, İstanbul, Bağlam Yayınları, 1995, s. 45-47.
- Saray, Mehmet: “Atatürk’ün Sovyet Politikası”, **I. Uluslararası Atatürk Sempozyumu (Açılış Konuşmaları-Bildiriler) 21-23 Eylül 1987**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 1994, s. 977-991.
- Sezgin, Ömür: “Kadro Hareketi” **Kadro 1932 (Tıpkı Basım)**, Yayına Hazırlayan: Cem Alpar, C. I., Ankara, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi, 1978, s. 11-20.
- Soysal, İsmail: “1925 Türk Sovyet Saldırmazlık Paktı’na Ekli Gizli Kalmış Bir Belge: Çiçerin’in Mektubu”, **IX. Türk Tarih Kongresi 21-25 Eylül 1981 Kongreye Sunulan Bildiriler**, C. III., Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1989, s. 1925-1931.
- Süreyya, Ali: “Türkiye-Rusya Ticaret Muahedesinin Esasları”, **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı. 2589 [2590], 23 Temmuz 1931, s. 4.
- _____ “Tütün Kongresi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 2791, 26 Kânunusani [Ocak] 1932, s. 3.

- _____ “İktisat Vekilimizin Tetkik Seyahati”, **Cumhuriyet Gazetesi**, Sayı: 3504, 6 Şubat 1934, s. 1-2.
- Tekeli, İlhan,
İlkin, Selim: “Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası”, **Cumhuriyetin Harcı**, İkinci Kitap, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004, s. 181-200.
- Uçar, Metin: “Türkiye Cumhuriyeti’nin Kuruluş Yıllarında Ekonomik Sorunlar ve Ekonomi Politikaları”, **Cumhuriyetimizin 80. Kuruluş Yıldönümüne Armağan**, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2003, s. 213-222.
- UZGEL, İlhan: “Uluslararası Güvenlik Sorunları ve Türkiye”, **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar (1919-1980)**, Editör. Baskın Oran, 12. bs., C. I, İstanbul, İletişim Yayınları, 2006, s. 307-314.
- Vehbi, Mehmet: “1930 Sanayi Kongresi”, **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası [Dergisi]**, No: 3, Nisan 1930, s. 165-168.
- _____ “1930 Sanayi Kongresi Muvaffak Olmuş ‘Eser’dir”, **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, No: 4, Nisan 1930, s. 233-236.
- _____ “1931 Ziraat Kongresi, Milli Gelir Artırılmalıdır”, **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası [Dergisi]**, No: 8, Ağustos 1930, s. 463-465.
- _____ “Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası”, **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası [Dergisi]**, Sayı: 10, Teşrinievvel [Ekim] 1930, s. 521-527.
- _____ “1931 Birinci Ziraat Kongresi”, **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası [Dergisi]**, No: 12, Kanunuevvel [Aralık] 1930, s. 594-596.

VI. Elektronik Kaynaklar

- Bozoklu, Derya “Atatürk Döneminde Bankacılık Sistemine ve Gelişimine Genel Bir Bakış”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, c. XIX, Sayı: 55, Ankara, 2003,

(Çevrimiçi)

<http://www.atam.gov.tr/index.php?Page=DergiIcerik&IcerikNo=198>, [5 Mart 2008].

Çelebican, Gürgân:

“Sovyet Rusya’da İktisadi Planlamanın Gelişimi”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C. 29, Sayı: 3-4, 1973, s. 247-287, (Çevrimiçi) <http://auhf.ankara.edu.tr/dergiler/auhfd-arsiv/AUHF-1973-29-03-04/AUHF-1973-29-03-04-Celebican.pdf> [20.04.2008].

(Çevrimiçi) <http://www.tbmm.gov.tr/tarihce/kb5.htm> [21 Mart 2008]

Kaştan, Yüksel:

“Atatürk Döneminde Sanayileşme ve Karabük Demirçelik İşletmeleri”, **Kastamonu Eğitim Dergisi**, c. 11, No: 2, Kastamonu, 2003, (Çevrimiçi) <http://www.ksef.gazi.edu.tr/dergi/pdf/Cilt11-No2-2003Ekim/ykastan.pdf>, [10.04.2008.]

Tecer, Meral:

“Atatürk Döneminde (1923-1938) Ekonomik Örgütlenme”, **Amme İdaresi Dergisi**, c. 39, Sayı:4, Ankara, 2006, (Çevrimiçi) http://paribus.tr.googlepages.com/m_tecer.doc [08.04.2008].